
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

125. évfolyam

2014

1. szám

Müller Róbert

A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján

A rendszerváltást követő infrastrukturális beruházásokhoz kapcsolódó nagy volumenű megelőző feltárások eredményeként, – különösen a kulturális örökségvédelemről szóló 1997. évi CXL. törvény hatálybalépését követően – korábban nem ismert és nem remélt méretű ásatásokra került sor.¹ Ez vonatkozik a középkori településekre is. A település feltárások többek között értékes adatokkal szolgálhatnak az adott korszak agrotechnikájának színvonalára vonatkozóan. A településszerkezetből következtethetünk a föld művelésmódjára, a telekrendszerre, az előkerült állatcsontokból az állatállomány összetételére, a tenyésztett állatok méreteire, az állattartás szerepére, a növényi maradványokból a termesztett növények fajtáira, a föld művelésmódjára vonatkozó adatokat nyerhetünk, a mezőgazdasági vaseszközökből pedig az agrotechnika színvonala rekonstruálható.

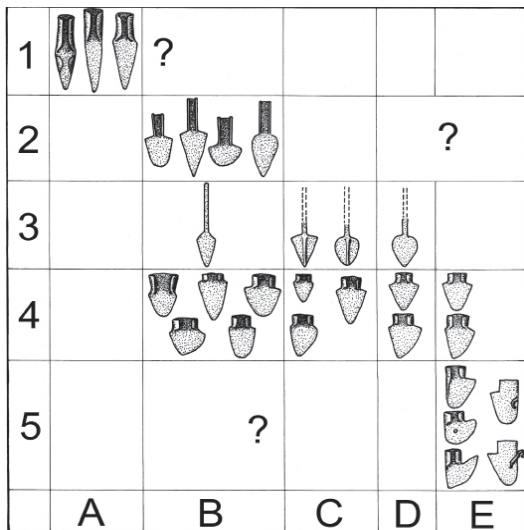
Ma már fontos, megbecsült leleteknek számítanak a vaseszközök, nem úgy, mint a 20. század elején, amikor Kuzsinszky Bálint még azt írta a fenékpusztai erőd területén nagy számban előkerült vastárgyagról: „A vasleletek természetesen kevésbé értékesek, de ekkora mennyiségben és változatosságban más hazai helyen még nem kerültek napfényre és a keszthelyi Balatoni Múzeumnak különös érdekességet kölcsönöznek.”² 1982-ben jelent meg az a munkám, amelyben összegyűjtöttem és értékeltem a középkori mezőgazdasági vaseszközöket is.³ Az ott leírtak kiállták az idő próbáját, eddig mindössze egy római kori eszköztípus meghatározásom bizonyult tévesnek.⁴ Összegyűjtve az azóta közzétett középkori mezőgazdasági vaseszközöket csak bizonyos pontosításokra,

¹ A 2012. november 6-án, a Tudomány Hete keretében a Budapest Történeti Múzeumban rendezett, „Hogyan született az újkori falu? Régészeti adatok a mezőgazdaság- és településtörténet kérdéseire” című konferencián elhangzott előadás.

² Kuzsinszky 1920: 64.

³ Müller 1982. (Az anyaggyűjtést 1977-ben zártam le.)

⁴ Azt gyanúsna tartottam, hogy az ép példányok tuskéi mennyire hegyesek, de elfogadtam a külföldi meghatározást, hogy a fogazott élű nyéltuskés eszközöket lóvakaróként használták. Pásztókai-Szeőke Judit bebizonyította, hogy ezek az eszközök a szövőszéken a vetülékfonal leverésére szolgáltak. Pásztókai-Szeőke 2010, 2011.



1. kép. Az ekevasak főbb típusai. 1: hosszú, szárnyas köpűs; 2: köpűs nyelvű; 3: nyeles; 4: lapát alakú; 5: teljesen aszimmetrikus; A: késő vaskor; B: római kor; C: népvándorlás kor; D: Árpád-kor; E: késő középkor-török kor; ?: az eszközhasználatára csak szórványos vagy feltételezhető (Müller 1982).

településen pedig egyáltalán nem találtak vaseszközöket, mint ahogy Monostorossápon is csak kisebb töredékek kerültek elő.⁷ Pedig nyersanyaggal bőven rendelkezett az ország, a Gömör-Szepesi érchegység vasanyaga a 14–15. században a Balti-tengeri kikötőkön át még Angliába is eljutott.⁸ A vaseszköz leletekben található töredékes darabok igazolják, hogy milyen értéket képviselt a nyersanyag. Még a 17. századi árszabásokban is látható mekkora a különbség egyes eszközök készítemi ára között, attól függően, hogy a megrendelő által hozott „ő vasból” készültek vagy az anyagot is a kovács adta.⁹

Vegyük sorra az egyes eszközfajtákat! A föld feltörése és megművelése az irtással kezdődött, és ennek legfontosabb eszköze a fejsze. Monográfiámban nem foglalkoztam külön ezekkel, – bár a nagyobb leletegyüttesekhez tartozó darabokat közöltem –, mert gyakran nagyon nehéz megkülönböztetni az erdőirtásnál használt eszközt a fa hasogatására szolgáló vagy a fafaragó szerszámoktól, esetenként a harci baltától. Ugyanazt a tárgyat

finomításokra van szükség. Ebben minden bizonnyal szerepet játszik, hogy az utóbbi évtizedek ásatási leletanyagának csak töredékét publikálták. Tulajdonképpen újra végig kellene járni a múzeumokat, és felvenni a tárgyakat. Az elrejtett vaseszköz leletek mellett a nagyobb ásatások közül mindössze egy késő Árpád-kori falu és egy törökkori várkastély feltárásának vasanyaga lett mintaszerűen közzétéve.⁵ A rövid jelentések legfeljebb utalnak az előkerült vaseszközökre.⁶ A vas nagy értéke miatt viszonylag kevés vaseszköz kerül elő a nem sietve elhagyott, hanem felkészülten, tervszerűen kiürített településeken, például a nevezetes Tiszalök-rázómi feltárás leleteiből mindössze sarlópenge töredék és vasgereben sorolható a mezőgazdasági eszközök közé, az Esztergom-szentgyörgymezői kora Árpád-kori

⁵ Terei – Horváth 2007a; Terei – Horváth 2007b; Terei 2010; Gere 2003.

⁶ Pl. Hajdúböszörmény-Téglagyárnál egy 1979-es tervásatáson a tatárjárás során elpusztult falu területéről 30 vastárgy – mezőgazdasági eszközök, szerszámok, fegyverek – kerültek elő, amelyek máig közöletlenek. Antalóczy 1980: 79–80.

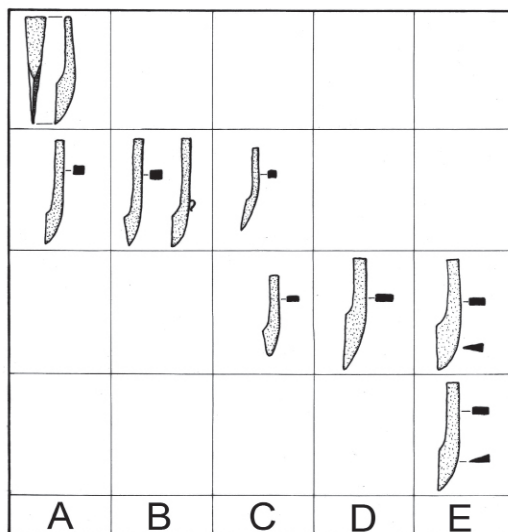
⁷ Méri 2000: 45. kép; Lázár 1998: 75.; Rác – Laszlovszky 2005.

⁸ Benkő 2010: 693–694.

⁹ Kovács 1990: 247.

több célra is használhatták. Annyi megállapítható, hogy az Árpád-kori darabok rövidebbek,¹⁰ de már ekkor feltűntek a jobb rögzítést szolgáló nyújtott köpűk¹¹ és a fél ovális alakú, hátul egyenes nyéllukak.¹² A késő középkorban és a török korban differenciálódott az eszköz, ez megmutatkozik a változatosabb pengeformákban is,¹³ és ugyanezek jellemzőek a 18–19. századi anyagokra is.

A legfontosabb mezőgazdasági eszköz az eke (1–2. kép). Az elmúlt évtizedekben alig közöltek újabb ekealkatrészeket. A nagycserei hátróztottan aszimmetrikus ekevas bizonyosan késő Árpád-kori,¹⁴ az ismeretlen lelőhelyű, Árpád-koriként közölt darabok viszont inkább késő császárkori barbár készítmények lehetnek.¹⁵ A 16. század második felére keltezhető a Bajcsa várból előkerült, teljesen aszimmetrikus, nagyméretű ekevas, csoroszlyával együtt,¹⁶ utóbbi érdekessége, hogy a pengérsz hosszabb, mint a szár. Két további, késő középkori csoroszlyát ismerünk még,¹⁷ az egyik aszimmetrikus, és ez alapján balra szántó ekére szerelheték.¹⁸ Az eke tisztítására szolgáló ösztökék pengéje háromszögletű.¹⁹



2. kép. A csoroszlyák főbb típusai. A: kora római kor; B: késő római kor; C: népvándorlás kor; D: Árpád-kor; E: késő középkor (Müller 1982).

¹⁰ A kánai eszközök hossza 14,5 és 16 cm, sőt még egy alig 6 cm hosszú faragó balta is előkerült. Terei – Horváth 2007a: 236. 15. kép 1–3. Az ugyancsak késő Árpád-kori nagycserei lelet fejszéi 18,2 és 19 cm hosszúak. Szolnoki 2006: 219. II. t. 1–2., VI. t. 1–2. A török kori bajcsai fejsze hossza ugyanúgy meghaladja a 30 cm-t. Vándor 2002: 109, mint az etei példány. Miklós 2005: 293.

¹¹ Pl. Terei – Horváth 2007a: 15. kép 3. és Wolf 1997: 197. Nr. 28. Egészen hosszú, későközépkori köpű: Michnai 1982: 4. kép 1.

¹² Pl. Szolnoki 2006: 219. II. t. 2., VI. t. 2. A kapáknál csak a késő középkorban terjedt el ez a nyélluk forma. Müller 1982: 455. 11. kép.

¹³ Nemcsak a pengeforma lett változatosabb, nőtt meg egyes eszközöknél az élhossz, de a faragószekercéknél megjelent az aszimmetrikus kiképzésű, és aszimmetrikusan élezett penge is. Faragóbárd és fejsze együtt: Méri 1988: XXVIII. t. Különböző típusú későközépkori fejszék és szekercék: MRT 10: 164. t. 3–7, 9–10, 165. t. 5–6.

¹⁴ Szolnoki 2006: 219. I. és V. t.

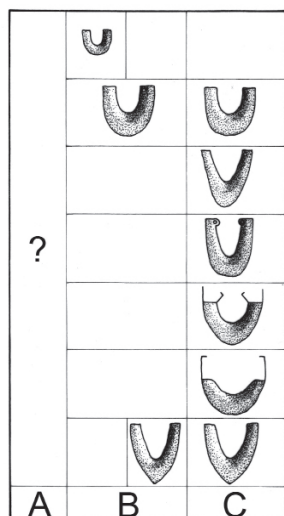
¹⁵ MRT 10: 135, 312, 164. t. 8., 165. t. 8–9.

¹⁶ Vándor 2002: 67, 238. Nr. 359–360.

¹⁷ Sarvalyról Holl – Parádi 1982: 55.; Törökszentmiklósról Kovács 1990: 241.

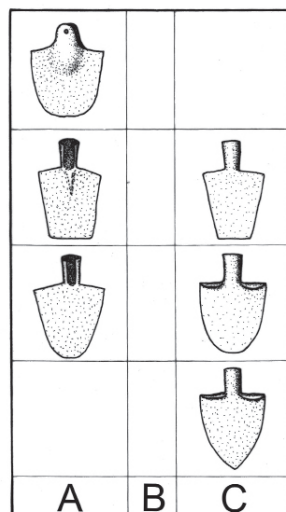
¹⁸ Balra szántó ekét még a 19. századból is ismerünk. Petánovics 1990: 15. A kormánydeszkával ellátott faekén nem volt csoroszlya. Ltsz.: N.64.12.3.

¹⁹ MRT 5: 229. 57. t. 2.; MRT 7: 189.; Gere 2003: 42. 24. t. 2.



3. kép. Az ásóvasalások főbb típusai. A: római kor – népvándorlás kor; B: 9–13. század; C: késő középkor – török kor; ?: az eszköz használata bizonytalan (Müller 1982).

A föld feltörésére, illetve szőlőművelő eszközként szolgálhatott a vasalt ásó is (3. kép), amelynek pengéje többnyire lekerekített,²⁰ de Kána faluban együtt került elő a hegyes pengéjű típussal.²¹ A vasalt ásókat a 19. század végéig, sőt Erdélyben még a 20. században is használták.²² A teljesen vasból készült ásópengék csak a késő középkorban terjedtek el (4. kép). Egy 15–16. századi sírból előkerült példány érdekessége, hogy a vállon két lyuk látható, lehet, hogy egy kengyelt (magasítót) szegecseltek a szerszámra, hogy mélyebbre lehessen nyomni.²³



4. kép. Az ásólapátok főbb típusai: A: római kor; B: népvándorlás kor – Árpád-kor; C: késő középkor (Müller 1982).

A kapa a középkorban elsősorban a szőlő- és kertművelésben játszott szerepet, illetve a keskeny, nehéz változatát irtáskor használták.²⁴ Jelentősége a 18. századtól nőtt meg, hiszen az újvilági kapás növények csak ekkor terjedtek el nálunk. Kapa szavunk honfoglaláskor utáni szláv jövevényszó, és az ásóvasalással ellentétben a honfoglalás kori magyar anyagból nem ismerjük,²⁵ egyes helyeken a kapával nem is „kapáltak” hanem „ástak”.²⁶ A nagyobb pengéjű, úgynevezett lapos kapákat Balassa alapján csoportosítottam (5. kép). Ő 5 formát különített el: a négyzetes, a gömbölyű vagy szív alakú, a félgömbölyű, a legömbölyített hegyű és a hegyes, és ezek elterjedési térképét is közölte (6. kép).²⁷ Ezeket a for-

²⁰ Michnai 1982: 133. 6. kép 3.; Kovalovszki 1996a: 426.; Pálóczi Horváth 1996: 54. Nr. 75.; Wolf 1997: 196. Nr. 25.

²¹ Terei – Horváth 2007a: 215. A szerzők mindkét darabot hegyes pengéjűnek tartották, csak a 2. kép/1. erősen kopott.

²² Balassa 2001: 318–319.

²³ Pálóczi Horváth 1996: 55. Nr. 76. A kengyelt többnyire egy szegeccsel rögzítették. Pl. Fél – Hofer 1974: 430. Nr. 49. Ha itt erről van szó, akkor használója ballabas volt! A 15–17. századi ásópengék vállát egyébként általában visszahajlították. Müller 1982: 450.

²⁴ Egy csaknem 2 kilós, keskeny élű késő középkori irtókapa az etei vaseszköz leletben volt. Miklós 2005: 289.

²⁵ Egy 8. századi bizánci törvény talajművelő eszközként csak az ásót és a kétágú kapát nevezte meg. Égető 1980: 55.

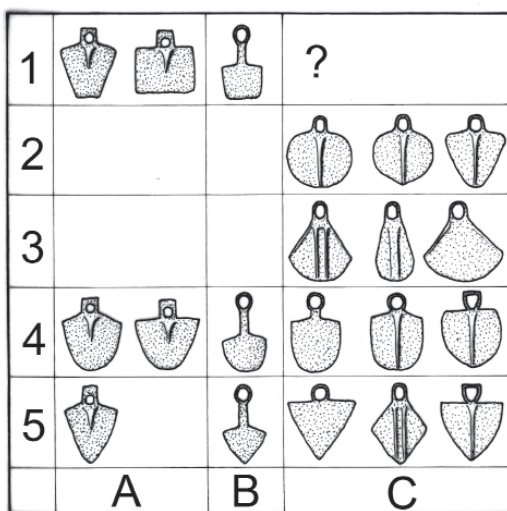
²⁶ Balassa 2001: 321.

²⁷ Balassa 1960: 59. ábra.

mákat gyártották a felső-magyarországi, mindenek előtt a mecenzéfi hámorok, amelyek egész Magyarországra szállították áruikat, Felső-Magyarországon kívül Sopronig, Pécsig, a Bánátba és Debrecenig, Nagyváradig (7. kép).²⁸ Az egyes formák középkori és újkori elterjedése nem azonos. Négyszögletes pengéjű kapát például még mindig nem ismerünk a középkorból. Van viszont egy kapaforma a középkorban, amit nem találunk az újkori változatok között. Ezekre a nehéz, vaskos darabokra az erősen csapott váll és széles bordával vagy kettős ormóval történő merevítés a jellemző. Egy részüket a félgömbölyű, másokat a hegyes kapák közé soroltam. Ez nem volt szerencsés megoldás, mert az előbbiek inkább negyed körívű

formát mutatnak, és a rombusz formájú, hegyes végűeknek sincs újkori megfelelőjük. Egy-két kivételtől eltekintve a Dunántúlon kerültek elő. Ezeket a kapaformákat, amelyek az újkorban eltűntek, négy új lelőhelyről ismerjük.²⁹ Szív alakú, félgömbölyű és legömbölyített hegyű kapák is kerültek elő.³⁰ A hegyes kapáknál fedte egymást a középkori és az újkori elterjedési terület: az országészaki fele. Innen kerültek elő az újabb darabok is.³¹ A kánai darab jelentősége az, hogy eddig ez a legkorábbi, bizonyosan 13. századi példány. A félovális nyéllyukat a négyszögletes fokban végződő köpűvel továbbra sem ismerjük az Árpád-korból. Ennek az a jelentősége, hogy ezzel állítani lehetett a kapapenge és a nyél közti szöveget, tehát a szerszámot „kezéhez állíthatta” a kapás.³²

A sarló a leggyakrabban előforduló mezőgazdasági eszköz (8. kép). Anyaggyűjtésben a töredékekkel együtt 585 darab szerepelt (a teljes anyag 28,7%-a), és ennek több mint a fele késő középkori volt. Hasonló a helyzet az azóta közzétett anyaggal is. Sarvalyon minden lakóházban volt legalább egy sarló,



5. kép. A lapos kapák főbb változatai. 1: négyszögletes; 2: gömbölyű vagy szív alakú; 3: félgömbölyű; 4: legömbölyített hegyű; 5: hegyes; A: római kor; B: népvándorlás kor; C: középkor; ?: a változat használata csak szórványos (Müller 1982).

²⁸ Markuš 1964: 36. A fő típusok (I. és II. tábla) megegyeznek a Balassa félékkel.

²⁹ Nagykanizsa vár (Méri 1988: XXVIII. t., alul középen); Csesztreg (Kvassay 2001: 162., 4. kép); Bajcsa vár (Vándor 2002: 239. Nr. 363.); Ozora várkastély (Gere, 2003: 40., 20. t. 2.)

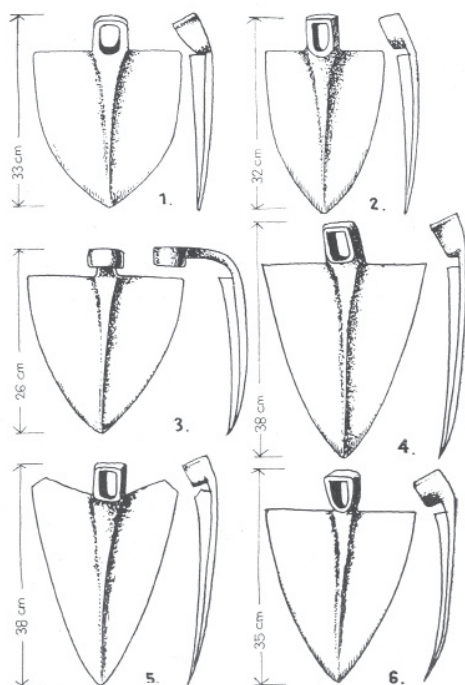
³⁰ Nyársapát (Benkő 1980: 408. 56. t. 6.); Dombóvár (Gaál 1982: 84., 10. kép 1.); Sarvaly (Holl – Parádi 1982: 57., Abb. 122. 1.); Ozora (Gere 2003: 39–40. 20. t. 1., 89. t. 1–2.); Ete (Miklós 2005, 287.).

³¹ Solymár (Endródi – Feld 1980, 278., 8. t.); Pomáz (MRT 7: 189. 23/5. lh., 55. t. 16.); Kána (Terei – Horváth 2007a: 215–216., 2. kép 3–4.).

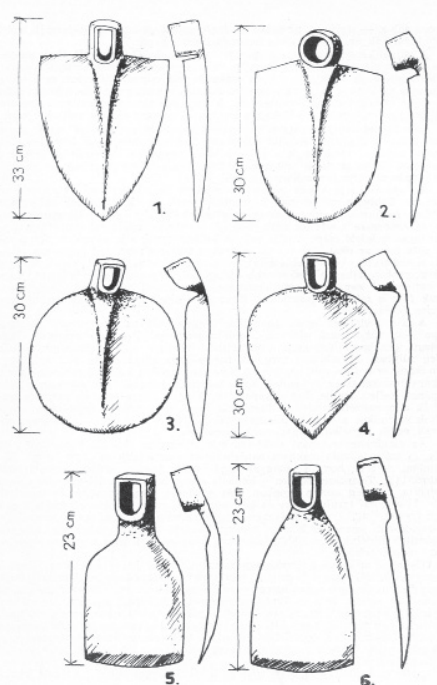
³² Fél – Hofer 1961: 502–504.



6. kép. A kapaformák elterjedése Magyarországon (Balassa 1960). 1. Csepreg, 2. Szombathely, 3. Órség, 4. Zalaszentgrót, 5. Kapuvár, 6. Győr, 7. Celldömölk, 8. Sümeg, 9. Keszthely, 10. Pápa, 11. Balaton környéke, 12. Kővágóörs, 13. Döröské, 14. Cserénfa, 15. Ormánság, 16. Pécs, 17. Pécsvárad, 18. Szekszárd, 19. Szekesfehérvár, 20. Esztergom, 21. Dunabogdány, 22. Buda, 23. Szentendre, 24. Soltvadkert, 25. Jánoshalma, 26. Kiskunhalas, 27. Csongrád, 28. Hódmezővásárhely, 29. Hatvan, 30. Gyöngyös, 31. Kazár, 32. Csány, 33. Jászberény, 34. Átány, 35. Eger, 36. Miskolc, 37. Tállya, 38. Debrecen



I. tábla



II. tábla.

7. kép. A mecenzéfi kapaformák (Markuš 1964). I. tábla. 1. Mistelbachi vagy lapos kapa, 2. miskolci kapa, 3. gyöngyösi kapa, 4. tállyai kapa, 5. hegyaljai vagy tokaji kapa, 6. újhelyi vagy ungvári kapa. II. tábla. Bánya kapa, 2. esztergomi kapa, 3. egri kapa, 4. váci kapa, 5. gömöri kapa, 6. losonci (irtó) kapa.

a gazdagabbakban 2–3 is, Kánáról pedig 23 töredék ismert.³³ Megerősítést nyert, hogy az élezett nyakú, erősebben ívelt avar és honfoglalás kori formák a késő Árpád-korig tovább élhettek,³⁴ és a 13. században terjedtek el a tompa- vagy derékszögben visszatört, hosszabb, éleztelen nyakú típusok.³⁵ Utóbbiak még a török kori anyagban is előfordulnak.³⁶ Gyakran együtt került elő a késő középkorban elterjedt új formával, amelyen nincs már nyak, vagy csak egészen röviden visszatört a penge.³⁷

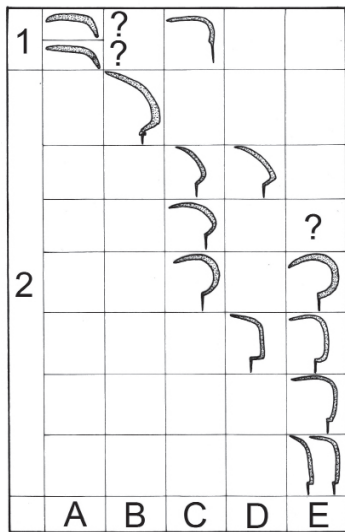
³³ Holl – Parádi 1982: 55.; Terei – Horváth 2007a: 221–224.

³⁴ Pl. Törökbálint (Nyékhelyi 1992: 176., 5. kép 1.) és Kána (Terei – Horváth 2007a: 224., 4. kép 7.).

³⁵ Parádi 1976: 180.

³⁶ Éppen ezért nem keltezhető pontosan. Azok a késő középkorra keltezett példányok, amelyek az Árpád-kor óta lakott településeken nem jól keltezhető rétegből kerültek elő, lehetnek akár 13., századiak is. Pl. Michnai 1992: 7. kép 3–4.; MRT 9: 269. 22/19. lh., 59. t. 14.; MRT 10: 643., 163. t. 10.

³⁷ Pl. Bajcsa vár (Vándor 2002: 239. Nr. 361–362.); Ozora várkastély (Gere 2002: 40–41., 21. t. 1–2.).



8. kép. A sarlók főbb típusai és változataik. 1: horgas sarlók; 2: íves sarlók; A: késővaskor; B: római kor; C: népvándorlás- és honfoglalás kor; D: Árpád-kor; E: késő középkor; ?: az eszköz használata csak feltételezhető vagy szórványos (Müller 1982).

erővel működő hámoroknak. Az ausztriai, főleg stájer hámorok milliós szám exportálták kiváló minőségű acél kaszáikat egész Európába, így hozzánk is. Erről tanúskodnak a 15. századi és a török kori behozatalra vonatkozó adatok is.⁴⁷ Általában csak kisebb-

A jó fenntartású darabokon szinte kivétel nélkül megfigyelhető az él fogazása.³⁸ A sarlót úgy használták, hogy a fogazás mindig az él alsó felületén volt. Ez alapján megállapítható, hogy voltak bal kezes sarlók is.³⁹ A sarlók feltűnnek az importtárgyak között is.⁴⁰ Ezeken a jobb minőségű darabokon gyakori a mesterjegy is,⁴¹ melyeket érdemes lenne összegyűjteni.⁴²

A római kort követően eltűnt a hosszú kasza használata.⁴³ Egészen a 14. századig a különböző formájú rövid kaszákkal vágta a fűvet, gyűjtötték a takarmányt (9. kép). A honfoglalók által behozott típus egyik változata széles pengéjű, enyhén ívelt hátú, egyenes élű. Ennek Debrecen-Nagycserén két késő Árpád-kori példánya került elő, a nagyobbik hossza eléri a 41 cm-t.⁴⁴ A többi nem sorolható ezek közé, többnyire a népvándorlás kori, íveltebb, keskeny pengéjű változattal sem azonosak, és azt mutatják, hogy az Árpád-korban sokkal több változat volt használatban.⁴⁵ A rövid kaszák szórványosan a késő középkorban is előfordultak, de a 15–16. századra keltezett szentkirályi darab köztük is különlegességnek számít.⁴⁶ A 14. századtól terjedt el a hosszú kasza (10. kép). Megjelenésében fontos szerep jutott a vassfeldolgozás fejlődésének, a vízi

³⁸ Pl. Csővár (Feld – Jakus – László 1979: 37., 35. kép 6, 8.); Solymár vár (Endrődi – Feld 1980: 278., 7. t. 1–5.); Sarvaly (Holl – Parádi 1982: 55.); Ozora várkastély (Gere 2002: 41.).

³⁹ Pl. Tarhosról (MRT 10: 643. 11/1 lh.) és Visegrádról a 15. század második feléből (Mészáros 2006: 155., 7. kép 4.).

⁴⁰ Feld 2008: 303.

⁴¹ Pl. Pomáz (MRT 7: 189. 23/5. lh., 55. t. 17.); Vác (MRT 9: 417. 31/2j. lh., 59. t. 13.); Sarvaly (Holl – Parádi 1982: 55.). Több darabon volt mesterjegy, de csak két egyforma akadt.

⁴² Eddig csak Holl Imre gyűjtötte össze és értékelte a késeken lévő mesterjegyeket (Holl 1994–1995).

⁴³ A római kori Pannóniából korábban csak vaskaszákat ismertünk. A közelmúltban Vindornyafokon előkerült egy késő császárkori vaseszköz lelet, amelyben acél pengéjű hosszú kasza is volt (Müller 2012: 168., 3. kép 3.).

⁴⁴ Szolnoki 2006: 220–222. IV. t. 1., 3., VIII. t. 1., 3.

⁴⁵ Pl. Hejőkeresztúrról (Wolf, 1997: 196. Nr. 23.); Kánáról az első két töredék (Terei – Horváth 2007a: 224., 6. kép 1–2.). A nagycserői 3. darab formája azért különleges, mert másodlagosan, egy kardból készült (Szolnoki 2006: 222. IV. t. 2., VIII. t. 2.).

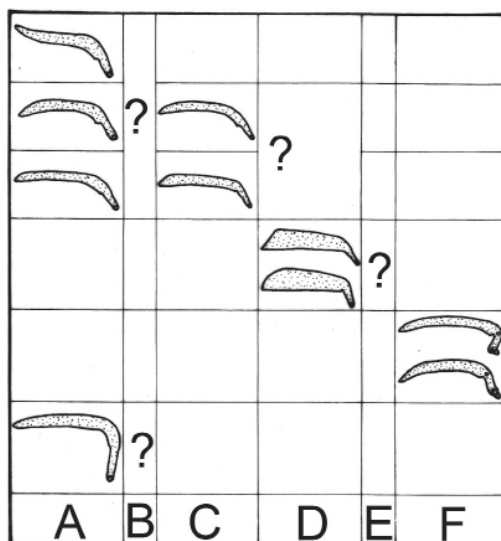
⁴⁶ Pálóczi Horváth 1996: 54. Nr. 69. A 4,5 cm széles, ívelt pengéjű, 41 cm hosszú eszközt talán nem is takarmánygyűjtésre, hanem nádvágásra használták.

⁴⁷ Pl. Fekete – Káldy-Nagy 1962: 171, 257.; Bácskai 1965: 80.; Takács 1970: 207.; Zimányi 1976: 87.

nagyobb, kettős ormóval merevített acélpenge töredékek kerülnek elő, nyaklemezzel vagy anélkül.⁴⁸ A sarvalyi pengetőredéket tovább hasznosították.⁴⁹ Ritkaságszámba megy, hogy a 17. század második felére keltezhető törökszentmiklósi vaseszköz leletben egy rövidebb töredék mellett egy 81 cm hosszú pengedarab is volt.⁵⁰ A hosszú kasza elterjedése együtt járt az istállózó állattartás szélesebb körű meghonosodásával. Ezért sem tartjuk valószínűnek, hogy a kánai 3. töredék hosszú kaszához tartozott.⁵¹ A kasza jelentőségét tovább növelte, hogy a 16. századtól az Alföld egyes részein nem sarlóval, hanem kaszával aratták a gabonát. Az ország egyéb területein a sarló-kasza eszközváltás csak a 19. században játszódott le,⁵² sőt egyes elzártabb részeken még a 20. század elején is sarlóval arattak.

Kaszák jelenlétére utalnak a kaszaörvek vagy kasza karikák, ill. az acélból készült hosszú kaszákkal együtt terjedtek el a jellegzetes formájú kaszkalapáló üllök is.⁵³

Az ásók és a kapák mellett a legfontosabb, egyben legjellegzetesebb szőlőművelő eszköz a metszőkés. Két alapvető típusa a baltás és a balta nélküli (11. kép). A metszőkés formája alapján nem határozható meg egyértelműen a tőke művelésmódja, így a baltás kés nem jelent feltétlen kopaszmetszést.⁵⁴ A római kori forma egy jól felismerhető, balta nélküli változat, mégis közöltek ilyeneket középkoriként.⁵⁵ Méret és forma alapján viszonylagos biztonsággal meghatározható, hogy mely eszközök



9. kép. A rövid kaszák főbb változatai. A: késő vaskor; B: római kor; C: népvándorlás kor; D: honfoglalás kor - Árpád-kor; E: késő középkor; F: török kor; ?: az eszköz használata csak feltételezhető vagy szórványos (Müller 1982).

⁴⁸ Pl. Dombóvár (Gaál 1982: 84. Nr. 86. és 10. kép 4); Ozora-várkastély (Gere 2003: 41., 23. t. 1–2.); Monostorosás (Rácz – Laszlovszky 2005: XXXIX. t. 21a).

⁴⁹ A penge töredék végét nyéllé görbítették vissza. Holl – Parádi 1982: 55.

⁵⁰ Kovács 1990: 241. 4. kép 1., 5. kép 1.

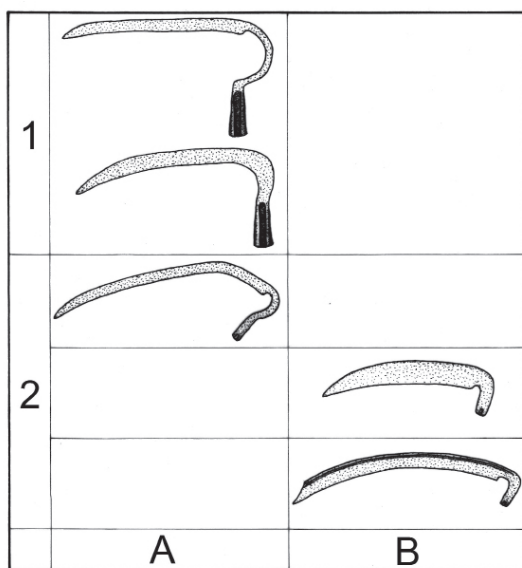
⁵¹ Terei – Horváth 2007a: 224. A viszonylag széles penge foka ugyan ormóval merevített, de a penge és a nyéllemez tompaszögét zár be, és a településen nem kerültek elő istállóként meghatározható építmények.

⁵² Balassa 2001: 303–304., 389–393.

⁵³ Pl. Ozora várkastély: Gere 2003: 42., 23. t. 5–7.

⁵⁴ Égető 1980: 57.

⁵⁵ MRT 5: 249., 57. t. 9. szórvány Látatlanból „későközépkori nádvágó sarló”; Kovalovszki 1996b: 432. 13. századi szőlőmetszőkés Simonyiból (Tolna m.).



10. kép. A hosszú kaszák főbb típusai. 1: köpűs kaszák; B: makkos kaszák; A: római kor; B: késő középkor – török kor (Müller 1982).

a típust vallon telepések hozhatták be Magyarországra. Kánán kerültek elő balta nélküli kések is.⁶⁰ Funkció meghatározásuk bizonytalan, szőlőmetszésen kívül használhatták őket vesszővágásra is. Ez vonatkozik a többi balta nélküli példányra is.⁶¹ Van a középkori baltás metszőkéseknek egy másik változata, amelyre a nagy, széles balta a jellemző. Egy kivétellel valamennyi a Dunántúlon került elő. A két újabb darab közül az egyiket viszont az Ipoly mentén találták.⁶²

A villák nagyon sokoldalúan használhatóak a mezőgazdaságban is. Eredetileg fából készültek, és még a közelmúltban is készítettek favillákat, mert bizonyos munkákhoz ez volt az alkalmasabb. De már a római korból ismerjük a kétágú vasvillákat, amelyek szórványosan talán már az Árpád-korban megjelentek (12. kép), szélesebb körben a 15. századtól terjedtek el nálunk. A köpűhöz ívelten csatlakozik a két, többnyire négyszög keresztmetszettel induló ág, amely nagyjából párhuzamosan folytatódik. Ilyenek

szolgálhattak a szőlővesszők metszésére.⁵⁶ A morvaszentjánosi (Moravsky Svāti Jan) lelet alapján feltételeztem, hogy a késő népvándorlás korban nyugat felől terjedhetett el egy keskeny pengéjű, a fokon hosszú, keskeny baltával ellátott változat. Ezt megerősíti két újabban előkerült példány Alsó-Ausztria területéről.⁵⁷ A honfoglaló magyarok egy zömökebb pengéjű, a hátán kissé szélesebb, de nem annyira kiemelkedő baltával ellátott típust hozhattak magukkal, amelyet a középkorban Északkelet-Magyarország területéről ismerünk. Kána falu területén ebből újabb két példány került elő.⁵⁸ Ugyaninnen ismert egy sokkal fejlettebb, kétsarkos pengéjű, ugyancsak baltás metszőkés is, amellyel precízebb munkát lehetett végezni.⁵⁹ Ezt

⁵⁶ Pl. a Szentkirályon talált, nyéltüskével együtt is mindössze 14,5 cm hosszú, görbe pengéjű kés inkább csak szőlőszedésre lehetett alkalmas (Pálóczi-Horváth 1996: 54. Nr. 72.).

⁵⁷ Müller 2009: 204–205. Saladorfból.

⁵⁸ Terei – Horváth 2007a: 218–221. 3. kép 5, 8.

⁵⁹ Terei – Horváth 2007a: 218–221. 3. kép 2. Bogotából (Bohatá) is ismerjük Árpád-kori településről.

⁶⁰ Terei – Horváth 2007a: 218–220. 3. kép 1, 4, 6.

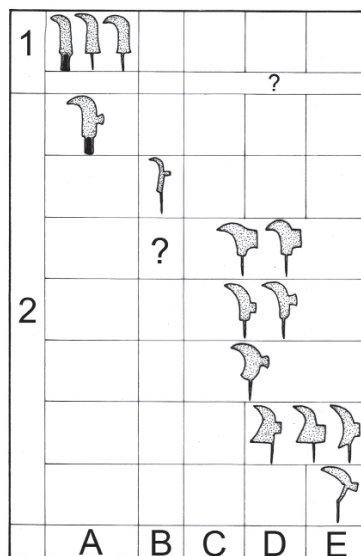
⁶¹ Pl. a dévényi (Devín) várban talált feltűnően nagy és széles pengéjű darabra, aminek más rendeltetése is lehetett (Polla – Egyházi – Jurovská 1975: 156., 18. kép 10.).

⁶² Letkés (MRT 9: 178. 16/16. lh., 58. t. 11.), a másik Sarvalyon került elő (Holl – Parádi 1982: 57–58., Abb. 110. 3.)

a Nyársapáton és Muhin előkerült darabok.⁶³ Több töredék esetében kételkednünk kell a meghatározás helyességében. A Szentkirályon előkerült példány valószínűleg nem vasvilla volt,⁶⁴ amint az ozorai darab is inkább szigony töredéke lehet.⁶⁵ Az Etén talált V-alakú villa szárjai túl rövidek, ezért nem lehetett mezőgazdasági eszköz.⁶⁶

A félhenger alakú, mindkét szélükön csipkézett élő állatvakarók már a késő Árpád-korban megjelenhettek nálunk, a késő középkorban váltak általánossá, előkerültek falvak, mezőváros és várak anyagában is.⁶⁷ Az ozorai első típus darabjai nem állatvakarók voltak, hanem valamilyen kaparó eszközök lehettek.⁶⁸ A bajcsai vár anyagában nyilván nyugati hatásra a kétélű állatvakarók mellett megjelentek már a mai vakarókhoz hasonló, sokkal hatékonyabb, négyszögletes, négy élű darabok is.⁶⁹ Ebből a típusból ezek a legkorábbi példányok hazánk területén.

Az lótarással kapcsolatba hozható leggyakrabban vastárgy a patkó, amely az Árpád-korban terjedt el nálunk. Mérete és formája nagyon változatos, hisz nem csak a ló testnagysága, életkora, pataállása határozta meg a formát és a méretet, de az általános klíma, az évszak (nyári és téli patkók) és a végzendő feladat vagy munka (lovaglás, szállítás, szántás) is



11. kép. A szőlőmetzsekécek főbb típusai és változataik. 1: balta nélküli metzsekés; 2: baltás metzsekés; A: római kor; B: késő népvándorlás kor; C: Árpád-kor; D: késő középkor; E: török kor; ?: az eszköz használata csak feltételezhető (Müller 1982).

⁶³ Benkő 1980: 49. t. 6, 9., 56. t. 7.; Michnai 1982: 128., 6. kép 1., 4.

⁶⁴ Pálóczi Horváth 1996: 54. Nr. 70. túl közel vannak egymáshoz (6,5 cm) a görbített ágak, amelyek akár nyéltüskék is lehettek. Szokatlan az is, hogy az ágak nem a köpühöz, hanem egy lemezhez csatlakoznak.

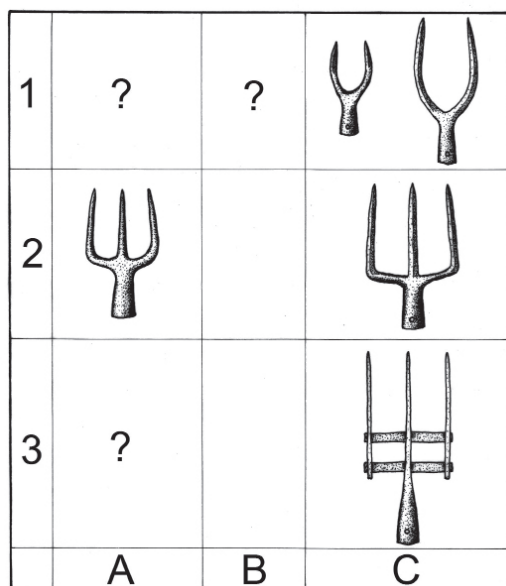
⁶⁵ Gere 2003: 42., 24. t. 1. A köpühöz szokatlan módon rövid nyakon át, derékszögben csatlakozik a megmaradt ág, ezért feltételezhető, hogy eredetileg három ágú eszköz lehetett, Jól keltezett háromágú vasvillát pedig nem ismerünk Magyarország területéről. Müller 1982: 528. A hivatkozott egri példány nem ilyen. Müller 1982: 66. Nr. 183.

⁶⁶ Miklós 2005: 289. A hivatkozás, hogy a rövid, masszív villákkal a kévéket továbbították (Ikvai 1972: 160.) annyiban téves, hogy a sarlós aratásnál a kalász közelében vágják el a gabona szárát, és nem kötnek olyan kévéket, mint a kaszás aratásnál. Egy V-alakú villát magam sem tartottam mezőgazdasági eszköznek. Müller 1982: 403. Nr. 1918.

⁶⁷ Sarvally (Holl – Parádi 1982: 59. Abb. 102. 2., Abb. 103. 9.); Kána (Terei – Horváth 2007a: 228., 9. kép 2., 3., 5.); Muhi (Michnai 1982: 133., 9. kép 5.); Déva vár (Devin) (Polla – Egyházy – Jurovska 1975: 9. kép 6.); Bajcsa vár (Vándor 2002: 162. Nr. 166.); Ozora várkastély (Gere, 2003: 43., 25. t. 1–2.).

⁶⁸ Az általam római kori állatvakarónak meghatározott tárgytypus (Müller 1982: 532.) szövő eszköz volt (lásd 4. jegyzet). Ez alapján vélte tévesen állatvakarónak a szerző ezeket a háromszög alakú pengével ellátott kaparókat. Gere 2003: 43., 24. t. 3–4.

⁶⁹ Vándor 2002: 162. Nr. 165., 163. Nr. 167.



12. kép. A vasvillák főbb típusai. 1: kétágú villa; 2: háromágú villa; 3: saroglyás villa; A: római kor; B: Árpád-kor; C: késő középkor – török kor; ?: az eszköz használata csak feltételezhető (Müller 1982).

befolyásolhatták formáját. Vannak keskeny és szélesebb szárúak, lemezből készültek és vastagabb anyagúak, sarok nélküliek, kis és vastos sarkúak, szegárokkal ellátottak és szegárok nélküliek, a kivágás lehet kerek, ovális, szögletes stb. Gere László részletesen elemezte az általa 14 típusba, illetve altípusba sorolható ozorai példányokat.⁷⁰ Azóta az etei vaseszköz leletből négy darab, egy visegrádi házból pedig két különböző késő középkori patkót közöltek.⁷¹ A Kánán előkerült egy ép és 42 töredékes példány részletes feldolgozása még várat magára, de ezek a tárgyak is megerősítik, hogy a primitívebb, hullámos szélű patkók inkább az Árpád-korra jellemzőek, viszont a szegárok nem csak a 14. századtól tűnt fel, hanem már a késő Árpád-korban megjelent.⁷² Meg kell még említenünk egy különös

patkóformát, amely Ozoráról nem ismert. Jellemzője, hogy feltűnően nagyméretű, hosszú szárai elkeskenyednek, néha nem egyforma hosszúak, egyik szár végén sem volt sarok, az általános 3 + 3 szeglyukkal ellentétben van, amelyiken csak két vagy 2 + 2 esetleg 2 + 3 szeglyuk található, szegárok is csak egyiken figyelhető meg. Négy példányát ismerem, három késő középkori várból került elő.⁷³ Felmerült már, hogy félkész termékek lehetnek, de ennek ellentmond, hogy a fotók alapján némelyik kopottnak tűnik, esetleg kovácscégerként szolgálhatott. Magam sem tudok magyarázatot adni erre a különös formára.

További a mezőgazdasággal kapcsolatba hozható vaseszközök és vastárgyak vannak, mint például az irtókések, ág- és bozótvégők, gereblyék, szénahúzó horgok, bélyegzővasak, béklyók, vasból készült szekéralkatrészek stb., de ezekből ismereteim szerint nem kerültek elő új formák az elmúlt három évtizedben.

⁷⁰ Gere 2003: 25–33., 12–15. t.

⁷¹ Miklós 2005: 290.; Mészáros 2006: 153., 6. kép 1–2.

⁷² Terei – Horváth 2007a: 226–228., 8. kép 1–20.

⁷³ Budai vár (G. Magyar 1956: 4. kép 7.); Csövár (Feld – Jakus – László 1979: 42., 37. kép 5.); Solymár vár (Endrődi – Feld 1980: 277., 6. t. 4.); Dombóvár (Gaál 1982: 84. Nr. 85., 10. kép 3.).

Végül is hogyan foglalhatjuk össze a mezőgazdaság középkori fejlődését a vaseszközök alapján?⁷⁴ A római kori agrotechnika legfontosabb vívmányait az árutermelő villagazdaságok, a nagybirtok használták. Bár még a 6. század közepe után is számolhatunk kontinuitással, az agrotechnika színvonala a népvándorlás korban visszaesett. A taligás nehéz ágyeke, a szőlőművelés és a rendszeres rétgazdálkodás eszközei eltűntek, a differenciált eszközkészlet leegyszerűsödött. Csak a 9. században figyelhető meg a barázdaszántásra utaló aszimmetrikusan kopott ekevasak, szőlőmetszőkések, nagyobb kapák feltűnése. A honfoglaló magyar köznép nem nomád életmódot folytatott, a nagyállattartás mellett földműveléssel is foglalkozott. Hozzájuk köthető egy sajátos készítésű ekevas mellett egy keleti eredetű szőlő- és borkultúra és ezzel együtt egy új szőlőmetszőkés típus; egy a helyiektől eltérő rövid kasza forma megjelenése és a vasalt ásók széleskörű elterjesztése. Eszközkészletük azonos szinten állt a helyi őslakosságéval. A 11–12. századból viszonylag kevés vaseszkőzzel rendelkezünk, annál több tárgy került a földbe a 13. század közepén, a tatárjárás pusztításainak következtében. Az államalapítás és a tatárjárás között Magyarország népessége megduplázódott, ami intenzívebb gazdálkodást tett szükségessé. Nemcsak a peremterületeket szállták meg, de a településhálózat is sűrűbbé vált. Az eszközök tekintetében a fejlődés elsősorban a méretek növekedésében mérhető le, például az új sarlótípusok nagyobbak, a rövid kaszák pengéi hosszabbak lettek. A nagyobb ekevasak már nemcsak aszimmetrikusan kopottak, de több eleve így készült. A csoroszlyák száma megnőtt, az ezzel felszerelt ekékkel már ágyasztást végeztek, tehát átfordították a földet. Ez lehetővé tette a gyepes területek művelésbe vonását. A nyugati telepések és szerzetesek új technikákat hoztak magukkal, főleg a szőlő- és borkultúra területén.

A 13. század második felétől egyre szélesebb körben terjedt el a telekrendszer. A halmazfalvak utcás településekké alakultak át. A 14. században kialakult az egységes jobbágyosztály, megnőtt az árutermelés jelentősége. Az agrotechnikában is jelentős változások játszódtak le. A 14–15. századból ismét kevesebb tárgyat ismerünk, de a 16. századtól, a török kori pusztítások eredményeként megnőtt a múzeumokba került mezőgazdasági vaseszközök száma is. Ezek a formák természetesen nem mind ekkor jelentek meg, többségük már a 14–15. század folyamán meghonosodott. Az ország központi területein általánossá vált a teljesen aszimmetrikus, szélesebb ekevasú, csoroszlyával és eketaligával ellátott nehéz kerülőeke, amely nagyobb területek művelésbe vonását és egyenletesebb megművelését tette lehetővé. A hosszú kasza elterjedésével meghonosodott a rendszeres rétgazdálkodás, a több, és jobb minőségű takarmány előállítás. Ez alapozta meg az istálló állattartás szerepének növekedését. Ez viszont feltétele volt a háromnyomásos gazdálkodás szélesebb körű elterjedésének, mert a ridegen tartott állatok a tél végére többnyire legyengültek, így

⁷⁴ A következőkben csak azokhoz a megállapításokhoz adok lábjegyzetet, amelyek nem szerepelnek az 1982-es monográfiában vagy a 2000-es összefoglalásban (Müller 1982, Müller 2000). Nagyon jó, az írott forrásokon túl a régészeti megfigyelésekre és leletekre (vaseszközök, archaeozoológiai és archaeobotanikai anyag) támaszkodó összefoglalás a későközépkori magyar mezőgazdaságról. Laszlovszky 2008.

nem voltak alkalmasak a nedvességgel telt föld szántására, márpedig a háromnyomásos rendszerben a megművelt terület harmadába tavaszi gabona került, így a téli, tavasz eleji szántás jelentősége megnőtt.⁷⁵ A Duna-Tisza közének déli részén a gabonaföldek növekedésének határt szabott, hogy a sarlós aratás időigényes munka, a túlérett gabonaszem pedig könnyebben kipereg. Ezért valószínűleg már a 15. században, de a 16-ban biztosan elterjedt a kaszás aratás, hisz azzal egy nap alatt ötször akkora területről lehet betakarítani a termést, mint sarlóval. Az ország többi részén megmaradt az intenzívebb sarlós aratás, de ezt részben már egy új sarlóformával végezheték. A szőlők többsége a folyók partjáról, a mocsarak közeléből felkerült a domboldalra,⁷⁶ ahol a tőkés ültetvények ugyan intenzívebb művelést igényeltek, de egyben jobb minőségű bort eredményeztek. A gyakoribb kapálással együtt megkezdődött a kapaformák differenciálódása, és fokozatosan kialakultak az egyes vidékekre jellemző, egymástól eltérő kapaformák. A köves talajú vidékeken egyre kizárólagosabbá váltak a hegyes kapák. A peremterületeken a kevésbé kedvező földrajzi viszonyok következtében tovább élt a túrőke, illetve a meredekebb szántók megművelésére kialakult a szimmetrikus ekevasú, de az állítható kormánydeszka segítségével mégis barázdát szántó váltóeke.

Bár a török kor rengeteg pusztítással, a korszak végére megyényi területek elnéptelenedésével járt együtt, az agrotechnika fejlődése nem állt meg teljesen. Példaként említhetjük a tokaji borvidék és borkultúra kialakulását, nemzetközi hírnevét. A legfontosabb földművelő eszközön, az ekén a 16. század végén jelent meg az úgynevezett címervas, amely az ekevasat közvetlenül kötötte össze a gerendellyel. A szerkezet így szilárdabb lett, ez pedig lehetővé tette, hogy az aszimmetrikus ekevas még szélesebb és ezáltal hatékonyabb legyen. Egészen a 17. század közepéig a magyar ekefejlődés lépést tartott Nyugat-Európával.⁷⁷ A hódoltsági területre bevándorló délszláv népesség egy erősebben ívelt sarló típust és egy új formájú, összecsukható rövid kaszát – ez az úgynevezett boszniai kasza – hozott magával.⁷⁸ A hódoltsági területen pedig ebben az időben honosodott meg egy balkáni eredetű vörösbor kultúra.

A török kor után a német nyelvterületről történő betelepítéssel újabb eszközformák terjedtek el, mint például a balta nélküli szőlőmetszőkések, és egyre nagyobb területeket vetettek be kapásnövényekkel, először kukoricával, majd burgonyával, de az agrotechnikában alapvető változások nem történtek. A magyar agrárfejlődés nem követte a nyugat-európai változásokat. Az áttörést csak a 18–19. század fordulóján az első gabonakonjunktúra⁷⁹ és az agrár szakirodalom megjelenése, illetve a mezőgazdasági szakemberképzés megindulása tették lehetővé.

⁷⁵ Laszlovszky 2008: 71.

⁷⁶ Égető 1980: 57–59, 68–69.

⁷⁷ Balassa 1973: 332.

⁷⁸ Müller 1980.

⁷⁹ Balassa 2001: 393.

IRODALOM

ANTALÓCZY Ildikó

1980 Hajúböszörmény-Téglagyár környéke. *Régészeti Füzetek* I/33. 79–80.

BÁCSKAI Vera

1965 *Magyar mezővárosok a XV. században. Értékezések a történeti tudományok köréből.* 37. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BALASSA Iván

1960 *A magyar kukorica.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

2001 Gabonatermesztés. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz* II. *Gazdálkodás.* 295–434. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BENKŐ Elek

1980 A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti templomdombon. *Studia Comitatus* 9. 315–424.

2010 Fémfeldolgozás a középkorban. In Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* II. 691–708. Budapest: MTA Régészeti Intézete.

ÉGETŐ Melinda

1980 Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* XCI. 1. 53–78.

ENDRŐDI Anna – FELD István

1980 Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon 1929–1934. *Studia Comitatus* 9. 267–313.

FEKETE Lajos – KÁLDY-NAGY Gyula

1962 *Budai török számadáskönyvek. 1550–1580.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÉL Edit – HOFER Tamás

1961 A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. *Ethnographia* LXXII. 4. 497–531.

1974 *Die Geräte der átányer Bauern.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FELD István – JAKUS László – LÁSZLÓ Csaba

1979 Csövár (Die Burg Csövár) *Studia Comitatus* 7. 7–62.

FELD István

2008 Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai. In Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* 297–316. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

GAÁL Attila

1982 Császárkori vasdepot Dombóvár határából. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 73–91.

GERE László

2003 *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból.* Opuscula Hungarica IV. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

HOLL Imre

1994–1995 A középkori késes mesterség. *Archaeologiai Értésítő* 121–122, 159–188.

HOLL Imre – PARÁDI Nándor

- 1982 *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest: Akadémiai Kiadó.

IKVAI Nándor

- 1972 A ceglédi vaseszköz lelet. *Studia Comitatus* 1. 135–165.

KOVÁCS Gyöngyi

- 1990 A Törökszentmiklós-Rózsa téri késő középkori vaseszközlelet. *Archaeologiai Értesítő* 117. 241–251.

KOVALOVSKZI Júlia

- 1996a Kisszántó. In Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. 426. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
1996b Simonyi. In Fodor István (szerk.): *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. 426. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

KVASSAY Judit

- 2001 16. századi vastárgyak a középkori Mihon faluból. *Zalai Múzeum* 10. 161–173.

LASZLOVSZKY József

- 2008 Földművelés a késő középkori Magyarországon. In Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. 49–82. Budapest: Martin Opitz Kiadó

LASZLOVSZKY József – PUSZTAI Tamás – TOMKA Gábor

- 1997 Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI–XVII. századból. In Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (szerk.): *Utak a múltba. Az M3 autópálya régészeti leletmentései*. 144–150. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

G. MAGYAR Mária

- 1956 A budai vár fegyverleletei. *Budapest Régiségei* XVII. 247–260.

MARKUŠ Mihály

- 1964 Felső-magyarországi kapaformák. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 6. 35–41.

MÉRI István

- 1988 *A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
2000 *Egy Árpád-kori magyar falu leletmentő ásatása Tiszalök-Rázom, 1950–53*. *Opuscula Hungarica*. 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

MÉSZÁROS Orsolya

- 2006 Késő középkori ház Visegrád polgárvárosában – Fő utca 32. (Birkl telek). *Archaeologiai Értesítő* 131. 145–168.

MICHNAI Attila

- 1982 Középkori tárgyak a régi Muhiról. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 125–152.

MIKLÓS Zsuzsa

- 2005 Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-Ete. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LVI. 279–310.

MRT 5

- HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: *Magyarország régészeti topográfiaja 5, Esztergom és a dorogi járás*. 1979. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MRT 7

DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – LOVAG Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TOPÁL Judit – TORMA István: *Magyarország régészeti topográfiája 7, A budai és a szentendrei járás*. 1986. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MRT 9

DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – KVISSAY Judit – MIKLÓS Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TORMA István: *Magyarország régészeti topográfiája 9, A szobi és a váci járás*. 1993. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MRT 10

JANKOVICH B. Dénes – MEDGYESI Pál – NIKOLIN Edit – SZATMÁRI Imre – TORMA István: *Magyarország régészeti topográfiája 10, Békéscsaba és környéke*. 1998. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MÜLLER Róbert

1980 Die bosnische Sense. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII. 437–442.

1982 *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig*. Zalai Gyűjtemény 19/I–II. Zalaegerszeg.

2000 A középkor agrotechnikája. In Bende Livia – Lőrinczy Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium*. 27–44. Ópusztaszer: Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark Kht. és Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2009 Egy kora középkori vaseszköz lelet Saladorfból. In Somogyvári Ágnes – V. Székely György (szerk.): „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. *Archaeologia Cumanica* 2. 203–214. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma.

2012 Késő római vaseszköz lelet Vindornyafokról. *Zalai Múzeum* 20. 167–188.

NYÉKHELYI Dorottya

1992 Árpád-kori településrészlet Törökbálint-Kukoricadülőben az M0 autópálya nyomvonalán. *BTM Műhely* 6. 175–184.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1996 Élet egy középkori faluban. In: Pálóczi Horváth András (szerk.): *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. Katalógus*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum. 47–68.

PARÁDI Nándor

1976 A Nyíregyháza-Pusztapótharaszti sarlólelet. *Folia Archaeologica* XXVII. 171–180.

PÁSZTÓKAI-SZEŐKE Judit

2010 Lóvakaró vagy szövöszerszám? Római kori fogazott vasszerszámok Pannonia területéről. *Alba Regia* 39. 251–255.

2011 Curry-comb or toothed weft-beater? The serrated iron tools from the Roman Pannonia. *Archaeological Textiles Newsletter* 52. 3–13.

PETÁNOVICS Katalin

1990 A földművelés alakulása a Balaton környékén a 18. századtól a 20. század elejéig. In *A földművelés története*. A Balatoni Múzeum állandó kiállításainak katalógusai. 4. Keszthely: Balatoni Múzeum.

- POLLA, Belo – EGYHÁZY, Ludvik – JUROVSKÁ, Beata
 1975 Stredoveké pamiatky hmotnej kultúry z archeologických výskumov na Devinskom hrade. *Zborník Slovenského Národného Muzea*. 69. *Historia* 15. 97–168.
- RÁCZ Miklós – LASZLOVSZKY József
 2005 *Monostorosáp, egy Tisza menti középkori falu*. *Dissertationes Pannonicae*. Ser. III/7. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézet.
- SZABÓ János Győző
 1982–1983 Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. *Agria* 19. 135–186.
- SZOLNOKI László
 2005 A nagycserei vaseszköz lelet. *Déri Múzeum Évkönyve* 78. 217–237.
- TAKÁCS Lajos
 1970 A magyarországi rövid kaszák történetéhez. *Ethnographia* LXXXI. 187–220.
 1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TEREI György
 2010 Az Árpád-kori Kána falu. In Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I. Budapest: MTA Régészeti Intézete. 81–111.
- TEREI György – HORVÁTH Antónia
 2007 Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 215–246.
 2007a Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. *Budapest Régiségei* XLI. 153–192.
- VÁNDOR László
 2002 A bajcsai vár fém- fa- és csonttárgyai. In Kovács Gyöngyi (szerk.): *Weitschawar – Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*. 73–82. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- WOLF Mária
 1997 Hejőkeresztúr – Vizek köze, középkori telep. In Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (szerk.): *Utak a múltba. Az M3 autópálya régészeti leletmentései*. 139–144. Budapest: Magyar Nemzeti.
- ZIMÁNYI Vera
 1976 *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Értekezések a történeti tudományok köréből. 80. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Róbert Müller

Agricultural techniques in the Middle Ages in the light of iron tools

The author in his article reviews scholarly achievements since the publication of his book (*A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökör végéig, / 'The development of iron farming tools in Hungary from the Late Iron Age to the end of the Turkish occupation', 1982*) and explores in what way these achievements modify the development of tools he formerly argued for.

The most important tool of *deforestation* was cleaving axe, which could be used as a tool in

handicraft and as a weapon as well. The axes in the so-called Árpád era (when members of the Árpád dynasty reigned in Hungary between 1000 and 1301) were usually small; later, in the late Middle Ages, forms were differentiated according to functions. The most important tool of *agriculture* was plough. In the 10th-13th centuries asymmetrical shovel shaped ploughshares were typical, while from the 14th century completely asymmetrical forms became widespread. In course of the Middle Ages the rate of ploughs with coulter increased and coulters with asymmetrical blades also emerged. Wooden spade with metal tip was used until the 20th century in peripheral areas, but in the central part of the Carpathian basin in the late Middle Ages shovel spades made fully from iron were used as well. The importance of hoe increased from the 18th century due to the spread of plants requiring hoeing. Formerly hoe had been a tool of viticulture and vegetable-growing. The dissemination of late medieval and 19th-20th century forms was only partly identical, since some forms disappeared in modern era.

Between the 9th and 14th century emphatically curved sickles were typical. From the 13th century sickles having a longer cranked attachment between the handle and blade became widespread, then the form lacking attachment was popular. The most important tool of *hay-making* was short scythe until the 14th century. A foldaway version from the Balkans became widespread during the Turkish invasion of Europe. The much more effective long scythe with steel blade appeared in the 14th century and reaping of crops was performed with this tool in certain parts of the Great Hungarian Plain from the turn of the 15th-16th century.

An important tool of *viticulture* was grape knife used for pruning. In the Middle Ages a widespread type was the one with a head on the side opposite the blade, with which the dried-up parts of the stalk and bark could be cleaned off. In the north-eastern part of the country a short-headed, while in western Hungary a big, wide-headed version prevailed. In the 13th century presumably Walloon settlers introduced double-heeled knives, which promoted a more precise cut. Besides wooden digging forks, two or three tined forks also appeared in the late Middle Ages. Curry combs with semi-cylindrical double edged blade were typical, but from the 16th century square shaped four edged blade curry combs became frequently used under western-European impact. The use of horseshoes can be dated back to the 11th century. In general, horse shoes with wavy edge appeared earlier. Diverse and expedient forms of horse shoes took shape in accordance with the size and age of the horse, the season and the work to be done.

Újabb adatok az Árpád-kori népi építészet kutatásához

AZ ÁRPÁD-KORI KÖZNÉPI LAKÓÉPÜLET KUTATÁSA

Közismert, hogy az Árpád-kori falvak képe Méri István alapvető kutatásai révén kezdett el kibontakozni. Méri saját feltárásai és a korabeli ásatások eredményei alapján úgy vélte, hogy az Árpád-korban az egyhelyiséges, földbe mélyített kemencés lakóházak jellemzőek falusi településeinkre, majd a 14. századtól a többhelyiséges felszíni házak foglalják el a helyüket. Maga is hangsúlyozta azonban, hogy az általa megrajzolt képen a további ásatások feltehetően változtatni fognak.¹

Elméletét már igen korán több bíráló érte. László Gyula a korabeli élet sokszínűségére, a különböző lakásformák, a felszíni és földbemélyített házak egymás mellett élésének lehetőségére hívta fel többször is a kutatás figyelmét.² Az egyoldalú szemléletben rejlő hibaforrásra Müller Róbert figyelmeztetett.³ Szabó J. Győző pedig hézagos ismereteink fényében arra intett, valljuk be, hogy csak egyfajta Árpád-kori háztípust ismerünk, a földkunyhót. „Pedig könnyen belátható, hogy a X–XIII. századi társadalmunk egészét tekintve legalább annyian laktak jurtában és faházban, mint földkunyhóban.”⁴

Egymástól függetlenül hasonló eredményre jutott a közelmúltban Fodor István és Mesterházy Károly. A magyar ház fejlődéstörténetét vizsgálva megállapították, hogy a földbemélyített, egysejtű gödörházak nem lehetnek a 14. századtól általánosan megjelenő, többszattú földfelszíni házak közvetlen előzményei. Mesterházy szerint a földbemélyített gödörház a házépítés történetében zsákutcának tekinthető: olyan szükséglet, amely azokon a vidékeken sem volt egyetemes érvényű, amelyek fő elterjedési területeinek számítanak. A gödörházak mellett mindenkor léteztek földfelszíni épületek is.⁵

Fodor István szerint a földfelszíni házak előzmények nélküli hirtelen megjelenését semmiféle gazdasági-társadalmi változás nem indokolhatja. Ebből következően ő is úgy vélte, a gödörházak mellett mindenkor léteztek földfelszíni épületek, és ezek szervesen hozzátartoztak 10–13. századi falvaink képéhez. A fölmenő falú, illetőleg földfelszíni épületek jelentősége a 10. századtól az egész Árpád-koron át jóval nagyobb volt, mint korábban gondolták.⁶

¹ Méri 1964: 47–48.

² László 1964–65.

³ Müller 1972: 195.

⁴ Szabó 1975: 19.

⁵ Mesterházy 1991a: 73, 75–76.

⁶ Fodor 1989: 21.; 1994: 421.; Mesterházy 1991a: 68. Minthogy mindkét szerző gondos alapossgal összegyűjtötte a munkájuk megírásáig, az Árpád-kor különböző időszaikából feltárt felmenő falú, vagy felszíni épületekről szóló híradásokat, így ezek újbóli idézési kötelezettsége alól felmentve érzem magam. Az 1980-ig előkerült ilyen jellegű leleteket Michnai Attila vette vizsgálat alá. Michnai 1981: 225–239.

Barabás Jenő és Gilyén Nándor úgy vélekedett, hogy a két és több helyiséges, földfelszíni lakóház nem kapcsolható a veremházakhoz. Ezek eredetét és kialakulásuk idejét bizonytalannak látták, noha legkésőbb a 13–14. századtól számoltak velük.⁷

Ellentétes véleményének adott hangot Dám László, aki szerint a 14. században még a gödörház volt az uralkodó lakóépület, majd ebből jöttek létre a többosztatú földfelszíni épületek.⁸ Ehhez hasonló következtetésre jutott Balassa M. Iván is. Szerinte a földre mélyített egyhelyiséges házból fejlődött ki a többhelyiséges felszíni ház.⁹

A földbemélyített és földfelszíni házak kutatásában a két szélsőséges álláspont Bakay Kornél és Vékony Gábor illetve Bóna István képviseli. Míg Bakay és Vékony a veremházak létét is kétségbe vonja, addig Bóna szerint 10–13. századi falvainkban csak ilyenek állhattak. Bakay Kornél volt az első, aki egy az egyes méretarányú veremház-rekonstrukciót készített. Ennek tanulmányozása során jutott tagadó álláspontjára.¹⁰

Vékony szerint viszont írott forrásaink, különösen freisingi Ottó sokat idézett munkája, bizonyítja, hogy a veremházzal, mint általános Árpád-kori lakóépülettel nem számolhatunk. A püspök szerint a magyarok házai nádból, fából és kőből épültek, e sorrendnek megfelelő gyakoriságban. Nem szívelte a magyarokat, de mégsem írta azt, hogy veremben laktak. Ebből pedig az következik, hogy az Árpád-kori magyarság nem is lakott veremházakban.¹¹

Bóna István viszont a magyar ház ugor-szaltovó-majáki, valamint avar-szláv előzményeit vizsgálva¹² megállapította, az igen erős gazdasági társadalmi különbségek folytán a magyar köznép arra kényszerült, hogy évszázadokra veremház lakóvá váljon. S bár ismerhette a faépítést, számára elérhetetlen volt, hogy a rangosabb házak építőmestereit megfizesse.¹³

Elsősorban Szabó István kutatásaiból közismert a tény, amely szerint hazai forrásaink egyértelművé teszik a földfelszíni faházak Árpád-kori meglétét. Szabó István úgy vélte, bár faházakról a 13. század végétől vannak tömeges adataink, ennek elsősorban a forrástechnikai és köztörténeti okokra visszavezethető kései híradás lehet a magyarázata. „Mi sem volna azonban eltévesztettebb, mint úgy tekinteni a X–XII. századi Magyarország falvait, mint ahol földre ásott putriknál egyéb lakóhelyet nem lehetett látni.” Szerinte a 13. században már nem a föld, hanem a faház volt a jellemző épülettípus.¹⁴

K. Csilléry Klára a 11–12. századi faépületekre utaló írásos forrásokat vizsgálva megállapította, hogy ezek elsősorban templomokra, királyi udvarházakra, kolostorokra vonatkoznak. Ez alapján valószínűnek látta, hogy ebben az időben, faépületekben csak

⁷ Barabás – Gilyén 2004: 21.

⁸ Dám 1979: 95–99.

⁹ Balassa 1985: 146–151.

¹⁰ Bakay 1989: 141.

¹¹ Vékony 2002: 29–30.

¹² Bóna szerint a félig földbevéjt köztűzhelyes háztípus a 4–5. század fordulóján bekövetkezett klímaváltozás hatására alakult ki, majd terjedt el széles körben. Bóna 1973: 68–71.

¹³ Bóna 1988: 404, 410.

¹⁴ Szabó 1969: 32–33.

a magasabb társadalmi osztályokba tartozó személyek laktak. A faépítészet általános elterjedését a 13. századtól látja bizonyítotttnak.¹⁵

Ezzel ellentétes nézetet fejtett ki Müller Róbert. Úgy vélte, hogy legalábbis az ország bizonyos területein a honfoglalástól kezdődően számolnunk kell faépítményekkel. Nem lehet perdöntő, hogy forrásaink nem falusias jellegű településekről adnak hírt. Ez csakis írásbeliségünk fejletlenségével hozható kapcsolatba.¹⁶

Szintén így vélekedett Szabó J. Győző, aki felvázolván a magyarság levéldiai környezetét megállapítja: „A faépítményeknek sokkal nagyobb szerepet kell tulajdonítani, mint eddig hittük.”¹⁷

A fenti érvek ellenére úgy tűnik azonban, hogy az Árpád-kori falukutatás megmerevedett, és feltehetőleg Méri szándékával ellentétben, makacsul ragaszkodik az általa több mint hatvan évvel ezelőtt megrajzolt képhez. Míg 2001-es összefoglalójában Takács Miklós az Árpád-kori földfelszíni házak létét nem vonta kétségbe, bár számarányukat tekintve messze a veremházak mögé helyezte őket,¹⁸ addig 2010-es tanulmányában már a 10–11. századra keltezhető Pápa-hantai és borsodi földfelszíni faházakat csak a szabályt erősítő kivételnek minősítette.¹⁹ Vagyis véleménye szerint az Árpád-kori falusi lakóházállomány túlnyomó többségét a veremházak jelentették.

Jelenleg a kutatók jó része Árpád-kori házon szinte kizárólag veremházat ért, a régebbi megállapításokat ismétli, és kevés új altípus mutat be. S minden bizonnyal ennek a következménye, hogy az elmúlt 15–20 évben a településátadásokon túlnyomó részben a Méri által leírt háztípusok kerültek elő.²⁰

Takács a típust öt formai jellemző alapján osztályozta. Szempontrendszerében a tüzelőberendezés típusa és helye megelőzte a tetőre vonatkozóan nyerhető információkat. Eljárását azzal indokolta, hogy a tüzelőberendezés helyét és típusát rendszerint pontosabban meg lehet állapítani, mint a tetőt tartó oszlopokét. Ezen felül pedig ezt a sorrendet alakították ki a néprajz klasszikusai, és Méri István is ezt alkalmazta.²¹

Ez az érvelés azonban sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem állja meg a helyét. A házak építésének ugyanis volt, és ma is van egy, valóban fel nem cserélhető sorrendű menete. Ennek során a tető megépítése nyilvánvalóan megelőzi a tüzelőberendezését. A tető maradványinak tanulmányozása mindenképpen fontosabb, mint a tüzelőberendezésé. Fal nélkül létezik ház, tető nélkül azonban

¹⁵ K. Csilléry 1982: 174–177.

¹⁶ Müller 1972: 195.

¹⁷ Szabó 1975: 55.

¹⁸ Takács 2001: 26–28.

¹⁹ Takács 2010: 4–5.

²⁰ Takács 2010: 4. Véleményem szerint azonban inkább az a helyzet, hogy az előkerülő házakat mechanikusan, a korábbi sztereotípiák alapján írják le. Nem ritka a sommás „szokásos Árpád-kori ház” meghatározás sem. Így pedig esély sincs az újabb típusok elkülönítésére.

²¹ Takács 2010: 5.

nem.²² Nem lehet mérvadó, hogy a tűzhelyeket jobban meg lehet figyelni, mint az ágasfák helyeit.²³

A feltárt objektumoknál legelőször is a gödröt, annak az egykori felszínhez való viszonyát kell tanulmányoznunk.²⁴ Ez alapján dönthetjük el ugyanis, hogy valóban veremházzal van-e dolgunk.²⁵

Ami pedig a tüzelőberendezést illeti, kétség kívül a lakóház egyik legfontosabb, szerves eleme. Érthető, hogy Bátky Zsigmond, aki elsőként foglalkozott a magyar házfejlődéssel, ennek alapján vázolta fel azt. Ma már azonban úgy látjuk, hogy a tüzelőberendezés szerepét csakis az alaprajzzal, és más szerkezetekkel összhangban kell értékelni és elemezni. Domináns jellegük időben és térben egyaránt korlátozott.²⁶ Az általunk vizsgált időszakban a tüzelőberendezés nem befolyásolta döntően a ház alaprajzát, szerkezetét. Egy olyan tudományterületen pedig, mint a régészet, amelynek forrásbázisa folyamatosan gyarapszik, szintén nem lehet mérvadó, hogy ezelőtt hatvan évvel, az akkori ismeretek birtokában mit és hogyan írt le Méri István.

Árpád-kori faluásatásainkon egyre szaporodnak a felszíni, elsősorban faházakra utaló megfigyelések,²⁷ bár az értelmezésük körül egyelőre még igen sok a bizonytalanság. Ezzel együtt is úgy vélem, a feltárt építmények már csak számarányuk miatt sem tekinthetők csupán a szabályt erősítő kivételnek. Arról pedig, hogy „A formai változatosság felfedezése iránti igény állhatott annak háttérében is, hogy az ifjú kutatónemzedék több tagja is megpróbálkozott a legnehezebben regisztrálható háztípus, a földbe ásott padlójú faház nyomainak kimutatásával.”²⁸ szó sem lehet! Az összegyűjtött adatok ma már azt is lehetővé teszik, hogy több épülettypust is elkülönítsünk.

²² Barabás – Gilyén 2004: 66.

²³ Nyilvánvaló, hogy a tető formája és a fal anyaga között összefüggés van. Vö: Bakó 1967: 194. Ha tehát nem találunk oszlophelyeket, vagy kettőnél több is előkerül, akkor a „szokásos Árpád-kori ház”-tól eltérő szerkezetre gyanakodhatunk. Vö: Szabó 1975: 54. vonatkozó irodalommal; Sabján 1999: 141–142.

²⁴ Erre már Mesterházy Károly is felhívta a figyelmet. Vö: Mesterházy 2002: 88–89.

²⁵ A földbeásott házak különböző típusainak megnevezésére a régészeti irodalom nem alkotott önálló szakkifejezéseket, hanem átvette azokat a népi építészet kutatóitól. Az ő meghatározásuk szerint veremház az épített fal nélküli, csak a gödörből és a ráboruló tetőből álló ház. Vö: Dám 1993: 137–138.; Barabás – Gilyén 2004: 17.; Sabján 1999: 138. Süllyesztett vagy gödörház a felmenő fallal rendelkező, de süllyesztett padlójú épület. Ez utóbbinak, a fal magasságától, a süllyesztés mértékétől függően sokféle változata volt. Vö: Dám 1993: 137–138.; Barabás – Gilyén 2004: 17–18. A régészeti szakirodalomban azonban fogalmak alkalmazása következtelen. Igen sokan szinonimaként használják a „veremház”, „gödörház” kifejezést, anélkül, hogy valódi jelentésükkel tisztában lennének. Ez tovább nehezíti az Árpád-kori lakóépületek megismerésének lehetőségét.

²⁶ Barabás – Gilyén 2004: 80.

²⁷ A közelmúltban Tari Edit foglalta össze a középkori Magyarország faházaival kapcsolatos ismereteinket. Vö: Tari 2001.

²⁸ Takács 2010: 11. 39. j.

A FAÉPÍTÉSZETRE VONATKOZÓ TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ADATOK

Mindenek előtt le kell szögeznünk, hogy merőben téves az a legújabb kori viszonyokból kiinduló elképzelés, miszerint az Árpád-kor közembere számára a fa, mint építőanyag, megfizethetetlenül drága volt. Számos természettudományos, történeti, régészeti és néprajzi adat igazolja, hogy a középkori Magyarország egész területén elegendő fa állt az építkezők rendelkezésére.²⁹ A legtöbbet vitatott alföldi területekkel kapcsolatban a kutatás konszenzusra jutott abban, hogy a vidék az erdős sztyeppe övezetébe tartozott, melynek uralkodó fafajtája a kocsányos tölgy volt. Emellett vadgesztenye, mezei juhar, magyar kőris, a vizek közelében, amelyekben ugyancsak bővelkedett, a fűz, nyír, nyár és égererdők jellemezték a területet. Becslések szerint a magyar honfoglalás idején az Alföld erdősültsége meghaladta a 60%-ot.³⁰ A Duna-Tisza közötti sík vidék jellegzetessége a nyáras-borókás társulás volt.³¹ Ezt a képet mind az okleveles források,³² mind régészeti adatok³³ megerősítik.

Egészen a legutóbbi időkig, Európa-szerte a fa volt a legkönnyebben beszerezhető építőanyag.³⁴ Hazánkban is hasonló volt a helyzet. A faépítkezés hagyományos területei, Erdély és a Felvidék mellett számos faház állt még a 19. században is a Dunántúlon, az Alföldön és az Alföldet körülvevő dombvidéken is.³⁵ A levéltári adatok egész sora bizonyítja azt is, hogy még a 17–18. században is a nemesi kúriák, parasztházak, és az egyházi épületek építőanyaga az Alföldön is inkább a fa, és a vesszőfonás volt, és csak a 19. században kezdett tért hódítani a vályog és a rakott sárfal. Nem igen van okunk kételkedni abban, hogy a korábbi századok építőanyaga is a fa, patics és nád lehetett.³⁶

Nyelvészeti, történeti, és nem utolsó sorban régészeti adataink azt is valószínűvé teszik, hogy a famunka a magyarság legrégebb foglalkozásai közé tartozik. Erre vall az ezzel kapcsolatos finnugor eredetű szókincsünk is.³⁷ Ács szavunk ótörök eredetű, honfoglalás előtti jövevényszó. Eredetileg azt a mesterembert jelölhette, aki mindenféle famunkát végzett. Szűkebb jelentése a középkor folyamán alakult ki.³⁸ Legkorábban az 1018 körül keletkezett veszprémi alapítólevél tesz említést ácsokról és esztergályosokról. De szerepelnek ilyenek az 1055-ös tihanyi, valamint az 1086-os

²⁹ Barabás – Gilyén 2004: 11–13.

³⁰ Domjáné Nyizsalovszki – Juhász 2010: 87–88, 96.

³¹ Martoné Erdős 2009: 64.; Domjáné Nyizsalovszki – Juhász 2010: 96.

³² Tóber 2012. Korábbi irodalommal.

³³ Kiskunfőlegyháza-Halesz, 12. század közepére, végére keltezhető Árpád-kori településen tölgyfából készült deszkával kibélelt és borókából font kávéval ellátott kutakat tártak fel. Vö: Somogyvári 2003: 5, 8–10. Dunavecse-Temető-dűlő szintén Árpád-kori településről borókából készült a kút bélése, amelyet nyárfacövekkel erősítettek meg. Vö: Mészáros – V. Székely 2009: 10.

³⁴ Hoffmann 1992: 6–7.

³⁵ Bakó 1967.

³⁶ Balogh 1935: 39–47.; Balogh 1980: 87–88, 97.

³⁷ Fejsze, fűr, forgács, kés, reped, ró, szalu, szeg (ék), szel, szil (szilánk) vág. Benkő 1995: I. 865, 952, 987.; II. 426, 465–466.; III. 384, 666, 693, 705, 752, 1066.

³⁸ Benkő 1995: I. 94.

bakonybéli monostorok alapítólevelében is.³⁹ Tehát a 11. században már számolhatunk ács- és esztergályos munkára kötelezett szolgáltató népekkel. Az 1067 táján keletkezett százdi alapítólevelben más famunkára kötelezett szolgáltatókról olvashatunk.⁴⁰ Az oklevél azt is megjegyzi, hogy az egyik ilyen faluban magyarok élnek.⁴¹ Következő adatunk az 1075-ben kelt garamszentbenedeki apátság alapító levelében található. A király a Garamon leúsztatott fa után járó vámot is az apátnak adta.⁴² Bár az alapítólevelél többször interpolálták, a szöveg túlnyomó többsége az 1075-ös iratból származik.⁴³ Minden kétséget kizáróan ezek közé tartozik a faúsztatásról szóló rész is.⁴⁴ Úgy vélem, nem lehet kétséges, hogy ha egy tevékenységet érdemes megvámolni, akkor az folyamatosnak tekinthető. Ha pedig elajándékozni is érdemes, akkor a befolyt összeg sem lehet jelentéktelen. Ezek szerint viszont legalábbis a 11. század második felétől rendszeresen számolhatunk épületfa folyókon való úsztatásával is.

1138-ban, a dömösi apátság alapítólevelében olvashatjuk, hogy az egyik szolgáltónépi falujában 8 család évenként két kidolgozott házat, vagy 1000 deszkát kellett, hogy adjon.⁴⁵ Itt tehát már kifejezetten faházakról és azok készítőiről van szó. 1246-ból van adatunk arra, hogy az elköltöző jobbágyokat tiltják attól, hogy házaikat szétszedjék és elvigyék. 1257-ből pedig arra, hogy egészben kívántak házakat elvinni. Ezekben a híradásokban nincs megjelölve a házak építőanyaga, így a kutatók egy része nem látja bizonyítottnak, hogy borona-, vagy zsilipelt falu épületek lettek volna. Az újkorból azonban ilyen típusú házak költöztetéséről van adatunk. Biztos azonban, hogy nem földbeásott házról van szó, mert azt nem lehet elvinni.

Kifejezetten faházakról szóló adatunk 1295-ből van, amikor a Hont-Pázmány nemzetség tagjai 40 faházat hurcoltak el egy faluból. Ennek a késői híradásnak azonban, mint már volt róla szó, forrástörténeti és köztörténeti oka lehet.⁴⁶ Közvetett adataink szintén utalnak a fának, mint építőanyagnak szélesebb körben való használatára, amelyet már igen korán, a 12. századtól megkülönböztettek a tűzifától.⁴⁷ Ugyancsak közvetett adatnak tekinthetjük a vízimalmokról szóló híradásokat, melyeket,

³⁹ Kristó 1976:73.; Moravcsik 1999: 118.; Piti 2006b: 22.

⁴⁰ *Do predium Damarad, et in eo quatuordecim familias Monasterio, ut portent asseres ad choperiendum monasterium.* Wenzel I. Vö: Piti 2006a: 39. Az oklevélben szereplő „*asseres*” szót Piti Ferenc gerendának fordította. A szó első jelentése azonban a középkori magyarországi latinságban deszka, amelynek éppen a százdi oklevélben található az első említése. Vö: Bartal 1901: 53.; Harmatta 1987: I. 259. K. Csilléry Klára más kutatókkal együtt zsinelydeszkeként értelmezte a szót. Vö: K. Csilléry 1982: 175–176. Egy közelmúltban előkerült lelet ezt az értelmezést valószínűvé teszi.

⁴¹ *Do et predium Suruk autem ibi Hungarij, quo eum maior nomine Michael; disposui eos, ut det uniusquisque de domo sua unam idriam mellis; quo autem anno necesse erit, monasterio dent asseres vice mellis cum curru.* Wenzel I. Vö: Piti 2006a: 39.

⁴² ... *tributum lignorum, que feruntur super Gran, solus Abbas habeat...* Györffy I. 1963: 443. Vö: Kis – Körmendi 2006: 66.; Szabó 1969: 33.; Csöre 1980: 200, 239.

⁴³ Keglevich 2012, 23–24. Korábbi irodalommal.

⁴⁴ Keglevich 2012: 34. 122.; Weisz 2001: 16.

⁴⁵ Szabó 1969: 33–34.; K. Csilléry 1982: 175–176.

⁴⁶ Szabó 1969: 34.; K. Csilléry 1982: 177–178.

⁴⁷ A 12. századból „*silva coquina*”-ra, majd 1226-ban „*tuzfa*”=tűzifáról van híradásunk. Vö: Csöre 1980: 195.

az ács munkát végző faragómolnárok építettek a középkor folyamán.⁴⁸ Az első vízimalmot pedig a veszprémi püspökség 1009. évi alapítólevelében említik.⁴⁹

Írásos forrásaink egyértelművé teszik, hogy királyi udvarházakat, kolostorokat, templomokat egyaránt építettek fából.⁵⁰ Erre enged következtetni a szabolcsi zsinat közismert rendelkezése is.⁵¹ Az újabb ásatások bizonyítékot szolgáltatottak e források hitelességével kapcsolatban, több helyen is napvilágra hozták fátemplomok nyomát.⁵²

Igen jelentős adatokat nyertünk az ispáni várak feltárása révén is. Az új ásatási tapasztalatok alapján korai várainkat nem fa szerkezettel erősített földsáncokként, hanem megfordítva, bizonyos szintig földdel föltöltött fa váranként képzelhetjük el. A fa várfalakat 20–30 cm átmérőjű, megmunkált és összecsapolt kazettákból alakították ki, amelyeket földdel töltöttek fel.⁵³ Ezt figyelték meg Szabolcsban,⁵⁴ Sályban,⁵⁵ Abaújváron,⁵⁶ Gyöngyöspatán,⁵⁷ Mosonban, Sopronban,⁵⁸ Honton,⁵⁹ Bernecebaráti-Templomhegyen,⁶⁰ Borsodon. Ez utóbbi fala például 10 m széles, 5–6 m magas és 430 m kerületű, az abaújvárié 23 m széles, és eredetileg 9 m magas lehetett, kerülete pedig 754 m volt.⁶¹ Úgy vélem, nem szorul bizonyításra, hogy e favárak építése a hatalmas szervezőtevékenység mellett szaktudást is igényelt.

Talán a fentebbi néhány adat is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a kora Árpád-korban nagyszabású építkezések folytak országszerte, amelyeknek alapanyaga elsősorban a fa volt. Igaz, hogy ezek a híradások nem falusi lakóházakról szólnak, annak igazolására azonban, hogy a magyarság járatos volt a famunkákban, alkalmasak. Az a feltevés ugyanis, miszerint az ország számos pontján folyó munkálatokhoz idegenből származó, mestereket hívtak volna, akiktől a magyarság fokozatosan leste el a faépítésre vonatkozó ismereteket, igen kevésbé életszerű.⁶² Már csak azért is, mivel a nomád lakóhely, a jurta, maga is faépítmény.⁶³ De ezt bizonyítják a 10–11. századi magyarság sírjaiból és településeiről előkerült famegmunkáló- illetve faeszköz leletek is.

Elég, ha itt a 10. század első felére keltezhető karosi II. temető 52. sírjából előkerült nyeregmaradványra,⁶⁴ a borsodi 10. századi településen lelt fűzfából esztergályozott

⁴⁸ Bogdán 1973: 30–31.

⁴⁹ Vajda 2005: 197. korábbi irodalommal. Vö: Piti 1999: 97.

⁵⁰ Szabó 1969: 33–34.; K. Csilléry 1982: 175–176.

⁵¹ „A régiség miatt elpusztult egyházakat a püspök építtesse újjá.” Vö: Nótári 2006: 150.

⁵² Főnyed-Gólyásfa: M. Aradi 1998: 113.; Tápiógyörke-Ilkapat: Tari 1995: 107–113.; Szombathely: Kiss – Tóth 1993: 185–188.; Zirc: Koppány 1972: 139–140.; Mezőcsát-Csicske: Szabó 2006: 39.

⁵³ Wolf 2001a: 190–192.

⁵⁴ Németh 1973: 177, 9. kép.

⁵⁵ Gádor 1985: 116.

⁵⁶ Nováki – Sándorfői 1981: 134.

⁵⁷ Kovács 1974: 236.

⁵⁸ Tomka 1987: 153.; Gömöri 2002: 76.

⁵⁹ Nováki – Sándorfői – Miklós 1979: 34.; Nováki – Sándorfői 1981: 134.

⁶⁰ Nováki – Sándorfői 1981: 136.

⁶¹ Wolf 2001a: 182–183. Korábbi irodalommal.

⁶² K. Csilléry 1982: 175, 179, 182.

⁶³ Szabó 1975: 19, 3. j.

⁶⁴ Révész 1996: 46–54, 194.

(?) faedény összeégett töredékeire, illetve Árpád-kor későbbi időszakaiból, elsősorban kutakból előkerült leletekre az utalok.⁶⁵

10. századi sír-⁶⁶ és településleleteink⁶⁷ azt is egyértelművé teszik, hogy őseink a jellegzetes famegmunkáló eszköz, a szalu ismeretével jelentek meg új hazájukban.

A balták és bárdok szintén előfordulnak a 10–11. századi sírleletek között. A formai szempontból igen változatos eszközfajta harcra és munkára egyaránt alkalmazták.⁶⁸ Ezt bizonyítják a hasonló korú településeken, Darufalván (Draßburg, Ausztria),⁶⁹ illetve Borsodon lelt példányok is. Feltehető, hogy a magyarság még keleti hazájában megismerkedett különböző típusaikkal.⁷⁰ A település feltárásokból, illetve a tatárjárással összefüggésbe hozható, elrejtett kincsleletekből előkerülő darabok azt mutatják, hogy az Árpád-kor második felére az eszközök nagyobbban lettek. Elnyerték a késő középkorból is ismert méretet és formát. Használatuk széles körben elterjedt.⁷¹

Végül, de nem utolsó sorban ki kell emelnünk egy, a közelmúltban napvilágot látott eszközt, amely minden kétséget kizáróan bizonyítja a magyarság famunkában való jártasságát és a zsindeley Árpád-kori használatát. A 12. század közepétől a 13. század közepéig keltezhető Kána faluban egy zsindeleyező került elő.⁷²

Úgy vélem, a fenti adatsor egyértelműen bizonyítja, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarság rendelkezett azzal az eszközállománnyal és mesterségbeli tudással, amelyre a faházak építésénél szükség volt. Alapanyagban pedig bővelkedett. Mi akadályos lett volna tehát, hogy földfelszínen álló faházakat építsen? Nem látom be, hogy miért ne tudott volna faházat építeni, ha jurtát és nyeret tudott készíteni? El kell tehát vetnünk azokat a nézeteket, amelyek a legújabb kori viszonyokból kiindulva a 10–13. század közembere számára elérhetetlenül drágának tartották a faépítészetet, vagy éppen kétségbe vonták a famunkában való jártasságát.

HÁZTÍPUSOK

Jelenlegi tudásunk szerint a régészeti ásatásokon a földfelszíni faházak három típusát tudjuk elkülöníteni. Közülük a legbiztosabban megfigyelhető nyoma a cölöpvázás épületeknek van. Kétféle építési gyakorlat látszik kirajzolódni, az egyikben a cölöpszerkezetet alapozási árokba helyezték (pl. Szigetszentmiklós),⁷³ a másikban e nélkül állították össze a ház vázát (pl. Kunfehértó-Kovács-tanya).⁷⁴ A késő

⁶⁵ Vö: Wolf 1997: 141.; Somogyvári 2003: 10.

⁶⁶ Kovács 1984: 49.; Révész 1996: 186.; M. Nepper 2002: 53. t. 1, 91. t. 4.

⁶⁷ A Tiszalök-Rázom: 11. század második fele. Vö: Méri 1952: 62. Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő: 10–11. század. A leletanyag feldolgozását Takács Melinda végzi. Neki tartozom köszönettel azért, hogy az adat közzléséhez hozzájárult.

⁶⁸ A balták kettős szerepére már Kovács László felhívta a figyelmet. Vö: Kovács 1980: 88.

⁶⁹ Gömöri 2002: 107.

⁷⁰ Kovács 1980: 90.

⁷¹ Terei – Horváth 2007: 236–237, 15. kép; Gulyás 2007: 53.; Horváth 2007: 58.; Szolnoki 2007: 105.

⁷² Terei – Horváth 2007: 236, 14.

⁷³ Írásné Melis 1992: 53–54.

⁷⁴ Biczó 1984: 168.

középkorban az alapozási árok használata vált általánossá.⁷⁵ A cölöpváz kitöltő falazata leginkább agyaggal betapasztott sövényfonat. A vesszőlenyomatossá égett, vagy kiszáradt agyagdarab gyakori lelete az ásásoknak. Több esetben azonban éppen a patics hiánya indította a kutatókat arra, hogy deszka falazatra gondoljanak (pl. Kiszombor-Nagyszentmiklósi út, Esztergom-Szentgyörgymező).⁷⁶

S bár a cölöpváz nyomai legtöbb esetben jól kivehetők a feltárásokon, értelmezésük nem egyszer vitás. Egyes kutatók a veremház föld falainak belső béléséként értelmezték az objektumban előkerült cölöplyukakat (pl. Visegrád-Várkert 17 és 22. ház),⁷⁷ illetve agyagtapasztásos vesszőfonatot (pl. Kiskunhalas-Zöldhalom).⁷⁸ A néprajzi gyűjtések azt bizonyítják, hogy az újkori veremházak gödrét több esetben belülről hasított fával, karóval, náddal, napraforgószárral kibélelték, és betapasztották,⁷⁹ ez azonban az Árpád-korra nem jellemző. Éppen ezért a kutatók nagy része ezt az értelmezési lehetőséget elveti,⁸⁰ a jelenségeket fölmenő, vagy földfelszíni falak nyomának tartja.

Az egykori felszín és az épületek padlószintjének viszonya okozza a következő nehézséget. Mivel ezt gyakran nem tudták rögzíteni, vagy egyszerűen csak nem figyelték meg, nem dönthető el egyértelműen, hogy mit is jelent a „félleg földbemélyített cölöpszerkezetes ház” megnevezés (pl. Mezőkeresztes-Cethalom,⁸¹ Felsőzsolca-Várdomb,⁸² Tatabánya-Dózsakert⁸³). Noha a kutatók nagy többsége abban is egyetért, hogy hazai éghajlati viszonyaink között nincs értelme faszerkezeteket a föld alá süllyeszteni,⁸⁴ a félleg földbemélyített típus a boronaházaknál és a talpas-vázás szerkezeteknél is felmerül.⁸⁵

További értelmezési nehézséget jelent a feltárt cölöpszerkezetes épületek funkciójának meghatározása. Az épületek szokatlanul nagy méretére, mélységére, a tüzelőberendezés hiányára, valamint néprajzi analógiákra alapozva fabéléses veremólként interpretálták az Ordacsehi-Bugaszezen kibontott, a 12. vége, 13. század második fele közé keltezhető objektumokat feltáróik. Szerintük a szabályos rendben, meglehetősen mélyre levert cölöpök az épület tetőszerkezetével és/vagy bélésével lehettek összefüggésben. Felmenő falakkal nem számoltak. Az épület belső kialakítását elnagyoltnak, és a padló hiánya miatt emberi tartózkodásra alkalmatlannak tartották.⁸⁶ Úgy vélem azonban, hogy e meghatározásnak több tény is ellent mond. Először is, hogy a „szokásos Árpád-kori háznak” meghatározott objektumok szerkezete jóval kevésbé kidolgozott, mint az ordacsehieké. Veremházaknál erre nem is igen volt szükség és lehetőség. Tapasztott

⁷⁵ Pálóczi Horváth 2001: 233–240.

⁷⁶ Bálint 2003: 335.; Lázár 1998: 42, 45–46.

⁷⁷ Sabján 1999: 147.; Kovalovszki 2001: 86, 89, 10–13. kép.

⁷⁸ Biczó 1984: 160–161, 167, 199.

⁷⁹ K. Csilléry 1982: 193–194.

⁸⁰ Méri 1964: 13, 64. j.; Fodor 1989: 34–35.; Takács 2010: 10.

⁸¹ Simonyi 2001: 363.

⁸² Simonyi 2003: 113.

⁸³ Vékony 2002: 27–28.

⁸⁴ Fodor 1989: 32.; Mesterházy 1991a: 76.

⁸⁵ Erről a későbbiekben lesz szó.

⁸⁶ Nagy – Gallina – Molnár – Skriba 2001: 190, 193, 205.

padlót pedig csak elvétve lehet találni bennük.⁸⁷ Másodszor, a 90 000 m²-nyi feltárt területen más, háznak meghatározható objektum nem került elő, a „földólakból” viszont meglehetősen gazdag leletanyag, nagyszámú kerámiatöredék, állatsont, vaseszközök, jelentős mennyiségű patics, kő, téglá, malomkő, bronz buzogány töredéke látott napvilágot.⁸⁸ Kevésbé valószínű, hogy mindezeket a tárgyakat a földólakban használták volna.⁸⁹ Harmadszor pedig, a feltárók legfőbb érve, miszerint nem került elő épített tüzelőberendezés, véleményem szerint nem zárja ki az épületek lakóházként való meghatározását. Az ilyen épületeket az Árpád-kori településkutatás többnyire valóban nem tekinti lakóházaknak. Általában minden bizonyító erejű érv nélkül, pusztán a tüzelőberendezés hiányára alapozva, gazdasági épületnek minősítik őket.⁹⁰ Régészeti, történeti és néprajzi adataink azonban egyöntetűen azt bizonyítják, hogy az épített tüzelő hiánya nem zárja ki a lakófunkciót. Mindenek előtt számolnunk kell a házakban nyílt tüzelőkkel. Ezek lehetnek különböző anyagú parázstartó tálak, földbe vájt tüzelőgödrök, a ház padlójára kiöntött parázs stb.⁹¹

A 15–17. századból egyaránt kerültek elő olyan épületek, amelyekben nem találtak tüzelőt, az előkerült leletek alapján lakó funkciójukat mégis bizonyosnak látták.⁹² Sarvalyon a legtöbb házban csak a lakókonyhában volt tüzelőberendezés. Több házban is leltek viszont fűtetlen lakókamrákat.⁹³ Nemcsak a falusi, hanem a városi házak kamrái is gyakran szolgáltak háló- illetve lakókamraként, ahogyan azt a hagyatéki leltárak is bizonyítják. Fűtésük szintén nem volt.⁹⁴ Fűtetlen kamrákban való alvásra, illetve a hálóhely parázssal, előmelegített deszkával, téglákkal történő temperálására számos újkori néprajzi adatunk is van.⁹⁵ Úgy vélem tehát, az épített tüzelő hiánya az Árpád-korban sem zárhatja ki a lakófunkciót.

Az ordacsehi épületekkel kapcsolatban a megoldás hasonló lehet, mint amelyet Tomka Péter a Győr-Vagongyári, késő Árpád-kora keltezhető, cölöpszerkezetes építményeknél felvetett.⁹⁶ Az általunk feltárható részletek az egykori cölöpszerkezetes háznak csak a tároló terei, a mélyebbek pedig a pincéi lehettek. A lakótér, alkalmasint a tüzelőberendezéssel együtt ezek fölött helyezkedett el. A ház pusztulása során innen kerülhetett a háztartási hulladék, szemétre dobott, törött tárgyak egyvelege a mélyebben fekvő helyiségekbe.

A nehézségek ellenére annyi bizonyosnak látszik, hogy földfelszíni, esetleg süllyesztett padlójú cölöpszerkezetes épületekkel legalábbis a 11. század elejétől számolhatunk. Ezek jó része lakóépület volt, feltártak azonban ilyen szerkezettel

⁸⁷ A házak padlóját még az újkorban sem tapasztották le mindenhol. Vö: K. Csilléry 1982: 192.

⁸⁸ Nagy – Gallina – Molnár – Skriba 2001: 213, 187–190.

⁸⁹ Igaz viszont, hogy a publikációból nem derül ki, a leletek az objektumok betöltéséből, vagy magukból az objektumokból származnak.

⁹⁰ Méri 1964: 28–36.; Bóna 1973: 81.; Kovalovszki 1980: 40–41.; Michnai 1981: 230.; Takács 1993: 26–27.; Balassa 2009: 215.

⁹¹ K. Csilléry 1982: 198–199.

⁹² Pálóczi Horváth 2001: 251.

⁹³ Holl 1979: 37.; Parádi 1979: 61, 65.

⁹⁴ Holl 1979: 35–36, 7. j.

⁹⁵ Paládi-Kovács 1997: 184.

⁹⁶ Tomka 2007: 80, 84.

készült gazdasági épületeket is.⁹⁷ Eddigi adataink azt bizonyítják, hogy nemcsak az alföldi területeken használták ezt a szerkezeti megoldást.

A talpas-vázás szerkezetnél a váz alapját a tuskókra, kövekre fektetett talpfa alkotja, régészeti nyoma jóval nehezebben figyelhető meg, mint a cölöpszerkezetes épületeké. Talpas vázszerkezet csak ácsszerkezeti ismeretekkel építhető, a különböző lapolások, csapolások, kötések elkészítése komoly ácsstudást kíván. Éppen ezért a néprajzkutatók egy része úgy véli, talpas-vázás szerkezeteket csak a késő középkorban kezdtek el széles körben használni. A fűrészmalomok elterjedése előtt a talpas-vázás szerkezetet kitöltő, zsilipelt falazathoz szükséges deszkák hasítása nem lehetett általános, de gazdaságos sem.⁹⁸

Ezzel szemben Bakó Ferenc a talpas-vázás, zsilipelt falú építkezési módot tartja korábbinak. Valószínűnek látja, hogy a gerendavázás építkezés régebbi a boronafalnál, és már az őstörténeti időkben feltűnt Európa közepén. Innen terjed azután tovább észak, nyugat, és kelet felé. A magyar *talpfa* szó, amely kapcsolatba hozható a zsilipelt fallal, 1482 óta ismert. Ez, valamint a növényföldrajzi adatok arra mutatnak, hogy a mai Magyarország területén a zsilipelt falazat lehetett uralkodó.⁹⁹ Annál is inkább, mivel ez az a szerkezet, amely legkönnyebben szétszedhető, és elszállítható. Ilyen házakról pedig, amint fentebb már volt róla szó, bőségesen van írásos adatunk az Árpád-korból is.

Hoffman Tamás szerint a zsilipet technika Európában a vaskortól megfigyelhető. A 10–12-századból számos régészeti lelet került napvilágra Északnyugat-Európából, Németországból, Svédországból, Dániából, Normandiából, de vannak adatok Lengyelországból, Svájcban és Karintiából is. A deszkaanyag másodlagos felhasználása ezeken a területeken is kimutatható¹⁰⁰ Az újabb ásatási eredmények egyértelműen bizonyítják, e fenti két vélekedés igazát. A talpas-vázszerkezet legalább a 8. századtól megtalálható a Kárpát-medencében.¹⁰¹

Történeti, régészeti, néprajzi bizonyítékaink azt mutatják, hogy talpas-vázás, zsilipelt falú épületek nem voltak ismeretlenek a magyarság körében sem. Deszkáról 1401-ből van adatunk, tehát mindenképpen korábbról, mint a „talpfa” szó említése. Ez lehetett hasított deszka, de lehetett fűrészelt is. A fűrész szó 1211-ben fordul elő először oklevélben. Ezt követően azonban még évszázadokig, a 20. században is, fejszével végezték a fakivágást, és gyakran használtak kézzel bárdolt deszkákat, gerendákat.

⁹⁷ A 12. század közepétől a 13. század közepéig keltezhető Kána faluban nagyméretű, cölöpszerkezetes épületek láttak napvilágot, melyek tároló helyek lehettek. Vö: Terei 2010: 94, 11. ábra. Az Árpád-kor közepére, második felére tehető az a nagyméretű, cölöpszerkezetű, kétosztatú, nagy valószínűség szerint raktárnak meghatározható épület is, amelyet Bátmonostoron tártak fel. Vö: Biczó 2006: 50–52. Szombathely határában a 13. század végére, 14. század elejére datálható cölöpszerkezetes csúrt letek. Vö: Papp 2004: 272.

⁹⁸ Balassa 1994: 96–97.; Barabás – Gilyén 2004: 59, 62.

⁹⁹ Bakó 1967: 176.

¹⁰⁰ Hoffmann 1992: 15–16.

¹⁰¹ Hajnal 2009: 92–93.; Bajkai 2012: 17.

A fűrész és a fűrészeléssel azonban már az ie. 1600–1100 közötti időben is ismerte az emberiség. Fűrész, mint a fa elvágására szolgáló eszközt a 15. században említeneek először hazánkban. Ekkor már működtek fűrészmalomok is Magyarországon.¹⁰²

S bár nálunk korai eszközlelet még nem került elő, több 10–11. századi sírban is napvilágot látott fűrész alakú csüngő (Szob-Kiserdő,¹⁰³ Csongrád-Vendelhalom,¹⁰⁴ Szakony¹⁰⁵), így a fűrész ismerete a Kárpát-medencébe érkező magyarság körében sem zárható ki.

Az ácsolt ládákról K. Csilléry Klára úgy vélte, hogy már a honfoglalás korában is ismerte a magyarság. A ládát tároló alkalmatosságnak és koporsónak egyaránt használták. Falusi környezetben való tömeges megjelenésükről 1300-tól vannak okleveles adataink. Az ácsolt láda készítési módja évszázadok során változatlan maradt.¹⁰⁶ Ez pedig megegyezik a zsilipelt fal építési technikájával.¹⁰⁷ Régészeti adataink azt bizonyítják, hogy faládákat már jóval az okleveles említésük előtt használtak falvainkban. Erre mutatnak a településeken előkerült kisméretű kulcsok, zárak,¹⁰⁸ valamint összeégett ladamaradványok.¹⁰⁹ Ezekből a leletekből azonban nem derül ki, hogy ács, vagy asztalos technikával készített tárgyakról van-e szó.

Mint már említettük, több Árpád-kori településen is feltártak deszka szerkezetű kutakat (pl. Kiskunfélegyháza-Halesz,¹¹⁰ Dunavecse-Temetődűlő,¹¹¹ Csengele-12/16. lelőhely,¹¹² Kislundorozsma-Daruhalom-dűlő II. lelőhely,¹¹³ Ordacsehi-Bugaszeg,¹¹⁴ Fonyód-Bézsénypuszta).¹¹⁵ Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy ebben az időben deszkát köznépi környezetben is használtak, valamint, hogy a magyarság igen komoly famegmunkálási és faépítészeti ismeretekkel rendelkezett. S mint már volt róla szó, erről vallanak az ispáni várak feltárásai is.

A legújabb ásatási eredmények az előbbinél korábbi időszakra is bizonyítékokat szolgáltatnak a deszka használatáról és a fejlett ácstechnikáról. Pap Ildikó Katalin a Szombathely, Kisfaludy S. utcai 11. századi (I. Istvántól I. Andrásig keltezhető érmekkel datált) soros temetőben többféle koporsót figyelt meg. A koporsóknak több mint a fele deszkából, az ácsolt ládáknál fejlettebb, asztalos technikával, láb

¹⁰² Például a bártfai számadáskönyvekben többször szerepel vágott deszka a 15. század közepén. Vö: Csőre 1980: 203, 205.

¹⁰³ Bakay 1978: XXV. tábla.

¹⁰⁴ Bakay 1978: 182. kép.

¹⁰⁵ Dienes 1972: 48.

¹⁰⁶ K. Csilléry 1982: 263–272.; Selmeczi Kovács 2009: 189–196.

¹⁰⁷ Hoffmann 1992: 15.

¹⁰⁸ Terei 2010: 106, 21. ábra.

¹⁰⁹ Gulyás 2007: 52.

¹¹⁰ Somogyvári 2003.

¹¹¹ Mészáros V. Székely 2009.

¹¹² Balogh – Türk 2005: 204.

¹¹³ Paluch – Szalontai 2004: 293–294.

¹¹⁴ Honti – Belényesi – Gallina – Kiss – Kulcsár – Marton – Nagy – Németh – Sebők – Somogyi 2002, 18.

¹¹⁵ Honti – Belényesi – Fábián – Gallina – Hajdú – Hanzel – Horváth – Kiss – Koós – Marton – Németh – Cross – Osztás – Polgár – P. Szőke – Serlegi – Siklósi – Sófalvi – Virágos 2004: 36.

nélkül, a sarkokon gondosan csapolva, ragasztva készült. A deszkaládákon belül három típust tudtak megkülönböztetni: az egyik lapos tetős, láb felé szűkülő forma, a másik trapéz átmetszetű lapos tetős, a harmadik nyeregtetős volt. Mindhárom típus elkészítéséhez komoly mesterségbeli tudásra, nyersanyagra és eszközökre volt szükség. A deszkaoporsókat nemre, életkorra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül használták, vagyis nem valamely privilegizált társadalmi réteg kiváltsága volt, hanem általánosan elterjedt lehetett ebben az időben.¹¹⁶ Írásos adat azonban az itt megfigyelt asztalos ládáról csak Árpád-házi Margit szentté avatási jegyzőkönyvében található, és az 1246 körüli időkre vonatkoztatható.¹¹⁷

Mindebből következik, hogy a 10–13. századi magyarság rendelkezett azzal a mesterségbeli tudással és eszközkészlettel, amely a talpas-vázás, zsilipelt deszka falazattal készülő házakhoz szükséges volt. Nincs okunk, tehát kételkedni abban, hogy lakóházait is fel tudta ezzel a módszerrel építeni. Mint már oly sok esetben, itt is azt tapasztalhatjuk, hogy az írásos források a valóságban élő gyakorlatnál csak jóval későbbi időkről adnak hírt.

Konkrét régészeti leleteink azt bizonyítják, hogy talpas-vázás szerkezetet már a 10. századtól készítettek. Az első ilyen jellegű épületeket 1934-ben, Fonyód-Bélatelepen tárták fel. Négy épület nyomára bukkantak, amelyek közül három talpgerendás volt. A talpgerendákat négyszögletesre faragták. A falazat tapasztott sövényfonatból, a padló azonban 35–50 cm széles, és 2,1–2,3 m hosszú deszkákból készült. A feltárt házakat a 10–13. századra lehet keltezni.¹¹⁸ A régészek legtöbbször nem veszik figyelembe ezt a lelőhelyet, a népi építészet kutatói pedig bizonytalannak tekintik.¹¹⁹ A megmaradt leletanyag és dokumentáció azonban egyértelműen igazolja az előbbi állításokat. Fennmaradt egy négy gömbbel díszített, öntött bronz fülbevaló fényképe is, amelyet az „A” épületben találtak. A fülbevalótípust a közelmúltban Mesterházy Károly vizsgálta. Megállapította, hogy balkáni, bizánci importdarab lehet, és a 10. század első harmadára tehető.¹²⁰ Az épület tehát ekkor már fennállt.

Legkésőbb a 13. század első évtizedeiben már állt az a bátmonostori, kénosztatú épület, amelynek osztfala talpas-vázás szerkezetű volt. Kitöltő falazata borona, esetleg tapasztatlan sövényfal lehetett.¹²¹ A 13. századra keltezhető a Székelykeresztúron feltárt, félig földbe mélyítettnek mondott talpgerendás ház. Felmenő falairól kevés információnk van, azt azonban meg lehetett figyelni, hogy a fal alját függőleges állású deszkákkal borították be. A ház padlóját a bejárat közelében szintén deszka fedte. Az ásatási megfigyelések szerint a háznak padlása is volt.¹²²

Talpas-vázás, deszkafalu házként értelmezi Horváth Ferenc a Csengelén feltárt egyik épületet. A ház deszkafalazatának alsó részét több helyen is meg tudta figyelni.

¹¹⁶ Pap 2010: 93–117.

¹¹⁷ K. Csilléry 1982: 266.

¹¹⁸ Horváth 1968: 113–144.

¹¹⁹ Barabás – Gilyén 2004: 59, 48. j.; K. Csilléry 1982: 174.

¹²⁰ Mesterházy 1991b: 150, 152.

¹²¹ Biczó 2006: 50, 52.

¹²² Benkő 1984: 31–32.; Benkő 1992: 166–170.

A déli sarokban elhelyezkedő, nyílt tüzelő fölé szikrafogó fedelet állítottak.¹²³ Talpas-vázás szerkezetre gondolhatunk akkor is, amikor a kutatók cölöpök nélküli „alapárkos,” „faalapárkos” házakról beszélnek, vagyis amikor famaradványokat nem, csak a talpgerenda nyomának tekinthető mélyedést találjuk meg. Ilyet lelték pl. Pápa-Hanta lelőhelyen. A házat a 10–11. századra lehet keltezni.¹²⁴ Hasonló jellegű, 12. századra datálható épületet tártak fel Bak-Felrébakon.¹²⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy talpas-vázás szerkezetű házakat a magyarság kezdetől fogva épített új hazájában. Ezek kitöltő falazata agyaggal tapasztott vesszőfonat, vagy zsilipelt deszka lehetett. A deszka Árpád-kori köznépi környezetben való széles körű használatát régészeti adataink kétségen kívül bizonyítják.¹²⁶

A boronafalat a kutatók egy része újabb eredetűnek tartja, mint a talpas-vázás szerkezeteket.¹²⁷ Régészeti nyomainak felismerése meglehetősen nehéz, igen sokszor nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy az imént említett „alapárkos” a legelső boronák, vagy a talpfa lenyomata lehet-e. Néhány követ, kősorokat (pl. Sarvally),¹²⁸ leggyakrabban azonban sekély, ágasfák nélküli gödröket találunk. Ezek boronaházként való értelmezése már hosszabb ideje foglalkoztatja a kutatást. Elsőként Szabó János Győző vetette fel ezt a lehetőséget.¹²⁹ Különösen ott merülhet fel a boronafal meglétének lehetősége, ahol a kemence nem szorosan a gödör falánál, hanem attól bizonyos távolságra helyezkedik el.¹³⁰ Ilyen objektumokat számos, 10–11. századra keltezhető lelőhelyen feltártak (pl. Komárom,¹³¹ Múzslla-Csenke /Mužla-Čenkov, Szlovákia),¹³² Tatabánya-Dózsakert,¹³³ Pilismarót-Szobi rév,¹³⁴ Poroszló-Rábolypuszta,¹³⁵ Felsőszolca-Várdomb,¹³⁶ Tiszatarján-Nabaér¹³⁷). Boronaházként értelmezi a Győr-Vagongyár lelőhelyen előkerült, sekély gödrű, ágasfák nélküli, 10. századra keltezhető kisméretű házakat is Tomka Péter.

¹²³ Horváth 2001: 132–134.

¹²⁴ Ilon 1996: 303, 305–306.

¹²⁵ Horváth 1997: 164–165.

¹²⁶ Balassa M. Iván lektori véleményében annak az álláspontjának adott hangot, miszerint felsorakoztatott érveim ellenére sem látja bizonyítottnak azt, hogy az Árpád-korban talpas-vázás szerkezetű, deszkakitöltésű fallal házat építettek volna. Balassa M. Ivánnak változatlanul az a véleménye, hogy ez a szerkezet csak a késő középkorban terjedt el, de használata akkor is, társadalmilag és térben is korlátozott volt. Vö: Balassa 2009: 218. Ennek azonban ellentmond, hogy a fentebbi esetekben a deszka falazat nyomait egyértelműen meg tudták figyelni, amit nem vont kétségbe Balassa sem. Vö: Balassa 2009: 213–214.

¹²⁷ Bakó 1967: 172.; K. Csilléry 1982: 179–181.; Barabás – Gilyén 2004: 63.

¹²⁸ Holl 1979.

¹²⁹ Szabó 1975: 50. skk. Vonatkozó irodalommal.

¹³⁰ Fodor 1989: 34.; Lázár 1998: 50.; Simonyi 2001: 369.

¹³¹ Trugli 1996: 132.

¹³² Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993: 41. skk.

¹³³ Vékony 1988: 289–299.

¹³⁴ Kemenczei – Stanczik 1979: 11.

¹³⁵ Szabó 1975: 46.

¹³⁶ Simonyi 2003: 115.

¹³⁷ Ringer 2005: 193–196.

A házakban kőkemencéket leltek, melyekhez igen gyakran szikrafogó, füstelvezető tartozott.¹³⁸ A 12–13. századra keltezhető a hasonló jellegű Hajdúdorog-Temetőhegyen feltárt ház is.¹³⁹

Négy sarkán fatuskókra helyezett boronaház maradványait tártunk fel a 10. századi Borsod faluban. A ház leégett, ennek következtében az északi falnál végig nyomon lehetett követni az elszenesedett gerendamaradványokat. Keleti és nyugati oldalán a kiégett gerendák helye a föntebbi részek tapasztásából származó, vörösre égett agyaggal töltődött ki, ebben famaradványokat is leltünk. Azt is meg lehetett figyelni, hogy a fal megközelítőleg 20 cm átmérőjű gömbfákból épült, a legalsó borona 5–8 cm-re mélyedt a tapasztott padló szintje alá. A háznak kisméretű, kőből épült kemencéje volt, mely fölé szikrafogó borult. A feltáráson tett megfigyeléseink szerint a háznak agyaggal letapasztott fa fődéme is volt.¹⁴⁰

Részben földbesüllyesztett padlójú faházakat tártak fel Esztergom-Szentgyörgymezőn. Az előkerült 13 házból 3 biztosan, négy pedig nagy valószínűséggel boronaház volt.¹⁴¹ A hagyományos építési módnak számító keresztboronák lenyomatát egy esetben igen jól meg lehetett figyelni. E ház kemencéjéhez szikrafogó is tartozott.¹⁴² A házak nagy többsége 10. századi volt.¹⁴³ 10–11. századra keltezhető a Mezőkeresztes-Cethalmon feltárt boronaház. Két falának legalsó boronái itt ugyancsak jól kivehetők voltak.¹⁴⁴ Félig földbemélyített, felmenő boronafalú épületként értelmezi Fodor István az Ószentivánon előkerült épületet. A falak mellett 17–20 cm széles, 25–36 cm-rel a padló alá mélyedő árok fut körbe, amelyet a falakat alkotó gerendák legalsó elemének tartott. A házat a 12–13. századra keltezhetjük.¹⁴⁵ Szintén boronaháznak tartja Horváth Ferenc a Csengelén előkerült, a 13. század második felére datálható egyik házat.¹⁴⁶

Számos lelőhelyen tártak fel földbe ásott házak nélkül, szabályos rendben elhelyezkedő gödröket, tűzhelyeket, kemencéket (pl. Kustánszeg, Csátár,¹⁴⁷ Fenék,¹⁴⁸ Gellénháza,¹⁴⁹ Főnyed-Gólyásfa¹⁵⁰). Ezek, ha közvetve is, de mindenképpen felszíni házakra utalnak. S minthogy sem cölöplyukakat sem jelentős agyagomladékokat nem leltek, a kutatók jó része úgy véli, hogy boronaházak állhattak ezeken a településeken. Elképzelhető azonban, hogy e felszíni házak talpas-vázás szerkezetűek voltak.

¹³⁸ Tomka 2007: 76–78.; Tomka 2011: 271–273.

¹³⁹ Fodor 1989: 27–28.

¹⁴⁰ Részletesen: Wolf 2001b.

¹⁴¹ Lázár 1998: 42.

¹⁴² Lázár 1998: 14. kép, 46, 48. A szerző talpgerendák lenyomatának tekinti a megfigyelt jelenséget.

A kemence előtti cölöplyukat pedig a bejárat helyeként azonosította. A szóban forgó 3. házat részben deszka, részben borona falú épületként határozta meg.

¹⁴³ Lázár 1998: 76.

¹⁴⁴ Simonyi 2001: 363, 368, 371, 6. kép.

¹⁴⁵ Fodor 1994: 421–424.

¹⁴⁶ Horváth 2001: 132.

¹⁴⁷ Müller 1972: 196.

¹⁴⁸ Jankovich 1991: 185–200.

¹⁴⁹ H. Simon 1996: 202.

¹⁵⁰ M. Aradi 1998: 146–147.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy boronaházakat szintén építettek köznépi környezetben is már a 10. századtól. Bár régészeti nyomukat nem könnyű felismerni, nem egy esetben a megmaradt famaradványok kétség kívül bizonyítják e háztípus használatát.

A faházaknál többször sikerült szikrafogók nyomára is rábukkanni (Borsod, Győr-Vagongyár, Pápa-Hanta, Esztergom-Szentgyörgymező, Csengele). Ezek közvetlenül a kemencék szájához csatlakoztak, részben négy oszlopra, részben pedig két oszlopra, és a ház falára támaszkodtak. Egyértelmű régészeti nyomuk a közvetlenül a tüzelőberendezés szája előtt található két oszlophely, illetve a kemence előtt és mögött elhelyezkedő két-két cölöplyuk.

Barabás Jenő szerint a lakóház füsttelenítésének igénye a földfelszínen álló házakban alakulhatott ki, akkor jelenhetett meg, amikor mennyezetet is építettek.¹⁵¹ A szikrafogók tehát felszíni, lepadlásolt házakat sejtetnek. E padlásoknak legalább két esetben (Borsod, Szélyelykeresztúr) jó megfigyelhető régészeti nyoma is maradt. Padlást egy 13. század végi írásos forrásunk is említi.¹⁵²

Az egy helyiséges lakást, különösen köznépi környezetben,¹⁵³ általánosnak tekinthetjük a 10–13. században, nem tarthatjuk azonban kizárólagosnak. A több helyiséges típus kialakulásának kezdetei bizonytalanok. A népi építészet kutatói úgy látták, hogy ez a folyamat a Dunától nyugatra indult meg, már az Árpád-korban, az Alföldre azonban csak a későbbi időkben jutott el.¹⁵⁴ Az ásatási eredmények azonban ellentmondanak e vélekedésnek. Az első osztás nyomait mutató, 12. század első negyedére keltezhető, földbeásott házat Méri István bontotta ki, Kardokút-Hatablakon. Szintén itt tárt fel egy másik, cölöpszerkezetes, kétosztatú, 13. század első felére keltezhető házat is.¹⁵⁵ Többosztatú, 11–15 m hosszú, 3, 8 m széles házak láttak napvilágot Szigetszentmiklós-Vízmű lelőhelyen. A házakat a 13. századra keltezhetjük.¹⁵⁶

Osztás nyomait lehet továbbá megfigyelni Ószentivánon, Székelykeresztúron és Esztergom-Szentkirály lelőhelyen is.¹⁵⁷ A kutatók többsége szerint a földbeásott házak mindig egy helyiségesek, a többosztatú házak a felszínen alakultak ki. Ugyanakkor az ószentiváni boronaházat, a székelykeresztúri talpas-vázás házat félig földbemélyítettnek, a kardoskúti 12. század elejére keltezhető építményt pedig veremháznak határozták meg. Az osztás nyoma mindhárom esetben egyértelmű. Kérdés tehát, hogy valóban földbe mélyültek-e ezek az épületek? Ha igen, a felszíni házak mellett számolnunk kell a valamelyest lemélyülő házak ilyen jellegű fejlődésével is, illetve azzal a ténnyel, hogy a házfejlődésben nemcsak a hozzáépítésnek, hanem a belső osztódásnak is

¹⁵¹ Bár a néprajzi irodalom a mennyezet későbbi megjelenésével számolt, Barabás Jenő mégis mennyezetmaradványként értékelte már a Méri István által Túrkeve-Móriçon talált nádlenyomatot tapasztdarabot is. Vö: Barabás 1970: 281.

¹⁵² Benkő 1980: 152. j.; Vö: Bartal 1901.

¹⁵³ Ebben a részben csak a „köznépi”-nek tekinthető többhelyiséges épületeket vettem figyelembe.

¹⁵⁴ Barabás – Gilyén 2004: 21.

¹⁵⁵ Méri 1964: 9–27.

¹⁵⁶ Írásné Melis 1992: 53–56.

¹⁵⁷ Horváth – H. Kelemen – Torma 1979: 183.

szerepe lehetett. A földfelszíni házak tájolása, a belső tér használata, esetleg a tüzelő berendezés helye pedig hasonló lehetett a földbe mélyülőkhöz.¹⁵⁸

Mesterházy Károly úgy vélte, hogy a többszintű falusi épületek kialakulásában szerepet játszott a városi, nemesi építészet.¹⁵⁹ Az újabb ásatások eredményei azonban azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban még nem vált külön a városi és falusi háztípus.¹⁶⁰ Erre, összhangban a Kárpát-medencét körülvevő tágabb térséggel, csak az általunk vizsgált időszak után, a 14. században került sor.¹⁶¹ A többszintű épületek városon és falun, illetve az ország különböző területein megközelítőleg azonos időben kezdtek nagyobb mértékben elterjedni, arra a Tiszaugon feltárt, a 14. század első felére keltezhető, háromhelyes, kétkemencés lakóház a legjobb példa.¹⁶²

Összességében tehát azt látjuk, hogy legalább a 12. századtól falusi környezetben is van példa többszintű házakra. A 13–14. század fordulóján, de legkésőbb a 14. század elején pedig már az ország számos pontján megtalálhatjuk őket. A Győr-vagonyári és az ordacsehi objektumok pedig arra is felhívják a figyelmet, hogy a korszak végén állhattak falvainkban többszintű épületek is.

A kutatók egy része úgy véli azonban, hogy ezeket nem a magyar köznép lakta. A székelykeresztúri kétszintű talpgerendás házzal kapcsolatban Benkő Elek felvetette, hogy esetleg a betelepülő szászok lakhelyét láthatjuk benne.¹⁶³ Győr-Vagonyár lelőhely cölöpszerkezetes, kétszintű épületeiről Tomka Péter szintén úgy vélte, hogy hospesek lakhattak őket.¹⁶⁴ Az „átlagos Árpád-kori házak”-tól eltérő építményeket Mesterházy Károly ugyancsak a betelepülő idegen népességgel hozta kapcsolatba.¹⁶⁵ A fentebb már ismertetett adatok azonban azt mutatják, hogy sem a talpas-vázás, sem a cölöpszerkezetes, sem pedig a boronaházak nem „import újítások”. A szigetszentmiklósi, többszintű házakkal kapcsolatban pedig kifejezetten hangsúlyozta ásatójuk, hogy lakóik a közösség egyszerű tagjai voltak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti adatsor, a már igen korán megfogalmazott bírálatok, valamint számos, a felszíni épületek szerepét hangsúlyozó tanulmány ellenére az Árpád-kori falvakról ma a szakmai köztudatban élő kép lényegében megegyezik, a Méri által felvázolttal. Véleményem szerint azonban ez alapjaiban elhibázott. Egy olyan, a kutatás korai időszakában kialakult képet merevített ki, amely még nem volt alkalmas hosszú távú következtetések levonására.

¹⁵⁸ Balassa 2009: 217.

¹⁵⁹ Mesterházy 1991a: 73–74.

¹⁶⁰ A korai városias települések, ispáni központok, püspöki székhelyek lakóépületeire, településszerkezetére vonatkozó kutatásait legutóbb Szende Katalin foglalta össze. Vö: Szende 2010: 143–149.

¹⁶¹ Szende 2010: 154.

¹⁶² Laszlovszky 2006.

¹⁶³ Benkő 1992: 28.

¹⁶⁴ Tomka 2007: 88.

¹⁶⁵ Mesterházy 2001: 56–57.

A közelmúlt nagyfelületű feltárásai számos új jelenséget és objektumot hoztak napvilágra. Ezeknek azonban csak töredéke publikált. A sietősen megfogalmazott előzetes jelentések pedig gyakran nem fordítanak kellő figyelmet az épülettípusok elemzésére. A tisztánlátást nehezíti a szakkifejezések bizonytalan, következetlen használata, olykor az alapfogalmak ismeretének hiánya. A helyzetet nem könnyít az sem, hogy az új jelenségeket, objektumokat leíró kutatók bizalmatlansággal, vagy merev elutasítással találják szemben magukat.

Ma már egyértelműen látszik, hogy a 10. századtól számolhatunk földfelszínen álló házakkal, s ezek többségét egyáltalán nem a korszak kiváltságos helyzetű tagjai lakták.¹⁶⁶ A régészeti leletek azt bizonyítják, hogy sem a nyersanyag, sem a szakértelem, sem az eszközkészlet nem hiányozott a sokak által „magasabb rendűnek,” elérhetetlenül drágának tartott földfelszíni, fa- vagy favázás házak építéséhez. Egyetértünk azzal az elképzeléssel, hogy a földbeásott házakból nem fejlődhettek ki a felszíniek, hanem ezek mindig is léteztek amazok mellett.¹⁶⁷ Láttuk, hogy a kutatók egy része a földbeásott házak létét is elutasítja. Más részük pedig, ha nagyon óvatosan is, de felveti ezeknek az Árpád-korban elsősorban gazdasági okokra visszavezethető, ideiglenes voltát.¹⁶⁸

Földbeásott házak általános, több évszázadon és óriási területen való egyeduralmát már az 1970-es években is több külföldi kutató kétségbe vonta.¹⁶⁹ Az utóbbi idők ásatási eredményeinek ismertetésénél pedig egyértelműen a földfelszíni boronaházakat tartják uralkodónak a kelet-európai, lengyel, német és cseh területeken is.¹⁷⁰ Miért lett volna nálunk más a helyzet? Miért tartja magát ilyen makacsul a „putrikultúra”-hoz való ragaszkodás a hazai kutatásban?

A magam részéről nem kétlem, hogy léteztek földbeásott házak is. Számarányukat, különösen a veremházakét, azonban erősen túlbecsültnék tartom. Azt pedig, hogy a 10–13. században kizárólag ilyenek épültek volna, nem tudom elfogadni. Sem a lehetőségét sem az okát nem látom annak, hogyan alakulhattak volna ki ezekből a 14. század elején egy csapásra a földfelszíni, többosztatú házak. El kell végre vetni azokat elavult nézeteket, amelyek az Árpád-kori földfelszíni, faépítészetet a kiváltságos rétegek sajátjának tekintik. A korszak uralkodó, szinte kizárólagos köznepi lakóhelyeként pedig

¹⁶⁶ A Borsodon feltárt 10. századi települést, amelyen a fentebb említett fatuskókon álló boronaházat, illetve ettől eltérő szerkezetű, kőalapú faházakat tárunk fel, Takács Miklós a „korabeli fegyverforgató elit” lakóhelyének tartotta. Vö: Takács 2012: 419–420. Hasonló meggyőződésének adott hangot lektori véleményében Mesterházy Károly is. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. A házakban egy széles mezőgazdasági ismeretekkel rendelkező, irtásos földművelésből élő közösség tagjai laktak. Ezt bizonyítják az épületek mindegyikéből nagy mennyiségben előkerült, változatos fajtájú elszenül gabonamagvak, a mezőgazdasági eszközök (ekevasak, sarló, rövid kaszák, ásóvasalás), a „köznépinek” meghatározható egyszerű ékszerek. Igen kevésbé valószínű, hogy e földműves közösség tagjai a fegyverforgató elithez, vagy a kiváltságos várnépekhez tartoztak volna. Ez utóbbi már csak azért sem hihető, mert a 10. századi falu lakóinak semmi közük sincs a 11. század első felében épült ispáni várhoz.

¹⁶⁷ Hasonlóan vélekedett újabb összefoglalójában Balassa M. Iván is. Vö: Balassa 2009: 216.

¹⁶⁸ K. Csilléry 1982: 183–187. Korábbi irodalommal.

¹⁶⁹ A magyarság Kárpátokon kívüli hazájának környezetét vizsgálva Szabó J. Győző tekintette át a kor témával foglalkozó szakirodalmát. Vö: Szabó 1975: 50–55.

¹⁷⁰ Kobylínski 2000: 71.; Poleski 2000: 165.; Tomková 2000: 233.; Sawicki 2000: 289.; Kara 2000: 292.; Rzeźnik 2000: 295.; Donat 2000: 662.; Hrubý 1965: 216, 415–416.

csak a veremházat tudják elképzelni. Ideje újra számba vennünk eddigi ismereteinket, és a sztereotípiák ismétlése helyett a valódi Árpád-kori népi építészetet tanulmányoznunk.

IRODALOM

M. ARADI Csilla

- 1998 A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi kutatásának összefoglalása. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 13. 113–154.

BAJKAI Rozália

- 2012 Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén. Hajdúnánás-Mácsai dűlő. In Liska András – Szatmári Imre (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén.* 9–44. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.

BAKAY Kornél

- 1989 *Feltárul a múlt? A múlt jövője.* Budapest: Múzsák.

BAKÓ Ferenc

- 1967 A faépítkezés emlékei Heves megyében. Heves. *Egri Múzeum Évkönyve* V. 161–240.

BALASSA M. Iván

- 1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja* Békéscsaba: Tevan Andor Nyomdaipari Szakközép- és Szakmunkásképző Iskola.
1994 *A parasztház története a Felföldön.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
2009 Építőkultúra. A magyar műveltség a középkorban (11–15. század). In Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz I.* 2. 93–97, 212–219. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BALOG Csilla – TÜRK Attila

- 2005 Csengele, 2/16. sz. lelőhely. *Régészeti Kutatások Magyarországon.* 204.

BALOGH Ilona

- 1935 Magyar fatornyok. *Néprajzi Füzetek* 1. Budapest. 39–47.

BALOGH István

- 1980 Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez (Reformárus fatemplomok,- tornyok és -haranglábak a Tiszántúlon a XVIII. században). *Építés-Építészettudomány* XII. 1–4. 87–114.

BARABÁS Jenő

- 1970 A lakóház füsttelenítéséről. *Ethnographia* LXXXI. 276–287.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

- 2004 *Magyar népi építészet* Budapest: Mezőgazda Kiadó.

BARTAL Antal

- 1901 *Glossarium mediae et infimiae latinitatis Regni Hungariae.* Budapest: Franklin.

BÁLINT Marianna

- 2003 Cölöpszerkezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica* IX. 333–338.

BENKŐ Elek

- 1980 A középkori Nyársapát. *Studia Comitatus* 9. 315–424.
1992 *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája. Zusammenfassung* VAH V.

- BENKŐ Lóránd (főszerkesztő)
1995 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BICZÓ Piroska
1984 Leletmentések Árpád-kori településeken. *Cumania* 8. 159–208.
2006 Árpád-kori házrészlet Bátmonostorról. In Fodor István – Szatmári Imre (szerk.): *A fénylő középkor Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére* 43–54. Budapest–Békéscsaba: Magyar Nemzeti Múzeum–Munkácsi Mihály Múzeum.
- BOGDÁN István
1973 *Régi magyar mesterségek* Budapest: Magvető Kiadó.
- BÓNA István
1973 *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaiújvárosban*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1988 Vázlat a lakóház történetéről a Kárpát-medencében. *Ethnographia* XCIX. 3–4. szám 401–411.
- K. CSILLÉRY Klára
1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CSÖRE Pál
1980 *A magyar erdőgazdálkodás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DÁM László
1979 Zur Frage des Genese des ungarischen Hauses. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 1. 85–99.
1993 Földbe mélyített lakóépítmények az Alföld népi építészetében. *Józsa András Múzeum Évkönyve* 33–35. 137–138.
- DIENES István
1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest: Corvina Kiadó.
- DOMJÁNNÉ NYZSALOVSZKI Rita – JUHÁSZ Lajos
2010 *Magyarország természetföldrajza*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- DONAT Peter
2000 Mecklenburg. In Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. 415–416. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH. 415–416.
- FODOR István
1989 Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. In Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében* 21–45. Miskolc – Szentendre: Szentenrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Herman Ottó Múzeum.
1994 Árpád-kori boronaház nyomai Tiszaszigeten. In Lőrinczy Gábor (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Otto 60. születésnapjára*. 421–438. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- GÁDOR Judit
1985 A Sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In Fodor István – Selmezy László (szerk.): *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű kutatásai*. 115–129. Budapest: Múzeum Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztálya – Magyar Nemzeti Múzeum.
- GÖMÖRI János
2002 *Castrum Supron Sopron vára az Árpád-korban*. Sopron: Scarbantia Társaság.

GULYÁS Gyöngyi

- 2007 Egy elpusztult falu Cegléd határában. In Ritoók Ágnes, Garam Éva (szerk.): *A tatárjárás. Kiállítási katalógus*. 52–53. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

GYÖRFFY György

- 1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

HAJNAL Zsuzsanna

- 2009 Házak a kölked-feketekapui avar kori telepen. *Archaeologiai Értesítő* 134. 91–116.

HANULIAK, Milan – KUZMA, Ivan – ŠALKOVSKÝ, Peter

- 1993 *Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9-12. storočia*. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.

HARMATTA János (főszerkesztő)

- 1987 *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára I.* Budapest: Argumentum Kiadó.

HOFFMANN Tamás

- 1992 A faház (domus lignea) a középkori Európában. *Ház és ember* 8. 5–40.

HOLL Imre

- 1979 Sarvaly középkori lakóházai. *Archaeologiai Értesítő* 106. 33–51.

HONTI Szilvia – BELÉNYESI Károly – GALLINA Zsolt – KISS Viktória – KULCSÁR Gabriella –

MARTON Tibor – NAGY Ágnes – NÉMETH Péter Gergely – SEBŐK Katalin – SOMOGYI Krisztina

- 2002 A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés III. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* XV. 3–36. 15–20.

HONTI Szilvia – BELÉNYESI Károly – FÁBIÁN Szilvia – GALLINA Zsolt – HAJDÚ Ádám Dávid –

HANZEL Balázs – HORVÁTH Tünde – KIS Viktória – KOÓS István – MARTON Tibor – NÉMETH

Péter Gergely – OROSS Krisztián – OSZTÁS Anett – POLGÁR Péter – P.SZŐKE Judit – SERLEGI

László – SIKLÓSI Zsuzsanna – VIRÁGOS Gábor

- 2004 A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* XVI. 34–40.

HORVÁTH Béla

- 1968 Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. *Folia Archaeologica* XIX. 113–144.

HORVÁTH Ferenc

- 2001 *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest: Archaeolingua Kiadó.

HORVÁTH István

- 2007 Tatárjárás kori leletek Esztergomból. In Ritoók Ágnes, Garam Éva (szerk.): *A tatárjárás. Kiállítási katalógus*. 56–59. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István

- 1979 *Magyarország Régészeti Topográfiaja V. Esztergom és a dorogi járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HORVÁTH A. László

- 1997 Árpád-kori településnyomok Bak határában. *Zalai Múzeum* 8. 161–176.

HRUBÝ, Vilém

- 1965 Staré Město. Monumenta Archaeologica. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd.

ILON Gábor

- 1996 Újabb adatok a középkori Pápa történetéhez. Hanta X–XI. századi falu régészeti kutatásának eredményei. *Pápai Értesítő* 6. 297–317.

IRÁSNÉ MELIS Katalin

- 1992 Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. In *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán*. II. BTM Műhely 6. 41–70.

JANKOVICH BÉSZÁN Dénes

- 1991 Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978. *Zalai Múzeum* 3. 185–211.

KARA, Michael

- 2000 Poznań. In Alfried Wieczorek és Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. 291–292. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.

KEGLEVICH Kristóf

- 2012 A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403) *Capitulum VIII*.

KIS Péter – KÖRMENDI Tamás

- 2006 A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. Ford.: Kis Péter – Körmendi Tamás, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kis Péter. In Makk Ferenc – Toroczky Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. 51–79. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

KISS Gábor – TÓTH Endre

- 1993 A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 175–199.

KOBYLIŃSKI, Zbigniew

- 2000 A nyugati szláv falu mindennapi élete 1000 körül. In Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. 71–72. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.

KOPPÁNY Tibor

- 1972 XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. *Veszpém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. 139–147.

KOVALOVSKZI Júlia

- 1980 *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 2001 Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. 81–98. Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

KOVÁCS Béla

- 1974 A gyöngyöspatai vár ásásai. *Archaeologiai Értesítő* 101. 235–243.

KOVÁCS László

- 1980 *Vooruzsenie vengrov-obretatelej rodini: sabli, boevie topory, kopia*. Moszkva: Kandidátusi disszertáció kézirat.

- 1984 A Hajdúböszörmény-Erdőstanyai honfoglaló magyar sírlelet. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* V. 19–53.

KRISTÓ Gyula

- 1976 Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 55. Évf.

LÁSZLÓ Gyula

- 1964–65 Orientierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád-Felgyő. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 113–121.

LASZLOVSZKY József

- 2006 Későközépkori falusi lakóház Tiszaugon. Az alföldi lakóház kialakulásának kérdéséhez. *Studia Caroliensia* 3–4. 295–313.

MARTONNÉ ERDŐS Katalin

- 2009 *Magyarország tájféldrajza*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

MESTERHÁZY Károly

- 1991a A többszattatú falusi ház kialakulása. *Századok* 125. 68–78.
1991b Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *Folia Archaeologica* XLII. 145–177.
2002 Gödörház változatok Magyarországon térben és időben. In Kisné Cseh Julianna (szerk.): *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek* 6. 85–93. Tatabánya: Tatabányai Múzeum.

MÉRI István

- 1954 Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásások eredményeiről I. I. *Archeologiai Értesítő* 79. 49–67.
1964 Árpád-kori nép építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. *Régészeti Füzetek* 2. 12.

MÉSZÁROS Mónika – V. SZÉKELY György

- 2009 Egy Árpád-kori település (Duavecse-Temető-dűlő) kútjai. *Cumania* 24. 5–49.

MICHNAI Attila

- 1981 Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. *Folia Archaeologica* XXXII. 225–239.

MORAVCSIK Gyula

- 1999 A veszprémvölgyi monostor alapítólevele (Fordította Moravcsik Gyula, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Olajos Terézia) In Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. 115–119. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

MÜLLER Róbert

- 1972 Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. 195–212.

NAGY Ágnes – GALLINA Zsolt – MOLNÁR István – SKRIBA Péter

- 2001 Késő Árpád-kori, nagyméretű földbemélyített építmények Ordacsehi-Bugaszegen. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. 187–221. Szentendre–Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

NÉMETH Péter

- 1973 Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969–1971). *Archeologiai Értesítő* 100. 167–179.

M. NEPPER Ibolya

- 2002 *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. Budapest–Debrecen: Déri Múzeum–Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Régészeti Intézete.

NÓTÁRI Tamás

2006 Szent László király I. törvénykönyve (A szabolcsi zsinat határozatai) Fordította, a bevetetöt és a jegyzeteket írta: Nótári Tamás. In Makk Ferenc – Toroczky Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemlről*. 146–161. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

NOVÁKI Gyula – SÁNDORFI György – MIKLÓS Zsuzsanna

1979 *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NOVÁKI Gyula – SÁNDORFI György:

1981 Untersuchungen der Struktur des Ursprungs der Schancen der frühen ungarischen Burgen. *Acta Archaeologica Hungarica* 33. 133–160.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.)

1997 *Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PAP Ildikó Katalin

2004 Középkori gazdasági épület Szombathely északi határában. *Savaria* 28. 265–308.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2001 A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. 221–261. Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

RALUCH Tibor – SZALONTAY Csaba

2004 Szeged-Kiskundorozsma, Daru-halom-dűlő II. *Régészeti Kutatások Magyarországon*. 293–294.

PARÁDI Nándor

1979 Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. *Archeologiai Értésítő* 106. 52–66.

PITI Ferenc

1999 A veszprémi püspökség adománylevele. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Piti Ferenc. In Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. 95–98. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

2006a A százdi monostor alapítólevele. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Piti Ferenc. In Makk Ferenc – Toroczky Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemlről*. 35–41. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

2006b A tihanyi monostor alapítólevele. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Piti Ferenc. In Makk Ferenc – Toroczky Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemlről*. 16–25. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

POLESKI, Jacek

2000 Naszacowice. In Alfried Wiczorek és Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. 165–166. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.

RÉVÉSZ László

1996 *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez*. Miskolc – Budapest: Herman Ottó Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum.

RINGER István

2005 Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján-Naba-ér parton. *Debreceni Múzeum Évkönyve* 193–217.

RZEŹNIK, Paweł

- 2000 Wrocław. In Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* 295–296. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.

SABJÁN Tibor

- 1999 A veremház rekonstrukciója. In Bencze Zoltán – Gyulai Ferenc – Sabján Tibor – Takács Miklós: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia X.* Budapest. 131–176.

SAWICKI, Tomasz

- 2000 Gniezno. In Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* 289–290. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.

SELMECZI-KOVÁCS Attila

- 2009 *Elfeledett magyar mesterségek és népelet.* Budapest: Cser Kiadó.

H. SIMON Katalin

- 1996 Árpád-kori és késő középkori leletek Gellénháza-Városrét lelőhelyen. *Zalai Múzeum* 6. 197–220.

SIMONYI Erika

- 2001 Kora Árpád-kori település részlet Mezőkeresztes-Cethalomról. Újabb adatok az Északkelet magyarországi Árpád-kori kerámia keltezéséhez és az ún. fabéléses lakóházakhoz. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXIII.* 359–390.
- 2003 Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombi ásatásról (1992–2001). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII.* 109–133.

SOMOGYVÁRI Ágnes

- 2003 Kutak egy Árpád-kori településen. *Cumania* 19. 5–18.

SZABÓ István

- 1969 *A középkori magyar falu.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZABÓ J. Győző

- 1975 Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. II. A település. *Az Egri Múzeum Évkönyve XIII.* 19–62.

SZABÓ Levente

- 2006 Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV.* 25–90.

SZENDE Katalin

- 2010 A Kárpát-medenceközépkori városainak kutatása. In Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon.* 141–172. Budapest: MTA Régészeti Intézete I.

SZOLNOKI László

- 2007 A nagycserei vaseszközlelet (Hajdú-Bihar megye). In Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): *A tatárjárás. Kiállítási katalógus.* 104–106. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

TAKÁCS Miklós

- 1993 Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. In Perger Gyula – Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld népi építésze.* 7–56. Szentendre – Győr: Szentendrei Szabadtéri Múzeum – Győri Xantus János Múzeum.

- 2001 Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. 7–55. Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2010 Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990-2005 között. In Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. 1–69. Budapest : MTA Régészeti Intézete. I.
- 2012 A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól-Másodszor. In Liska András – Szatmári Imre (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. 405–489. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- TARI Edit
- 1995 Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. *Ceglédi Füzetek* 31. 54–63.
- 2001 Faépületek az Árpád-kori nép építészetében. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. 157–187. Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- TEREI György
- 2010 Az Árpád-kori Kána falu. In Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. 81–111. Budapest: MTA Régészeti Intézete.
- TEREI György – HORVÁTH Antónia
- 2007 Az Árpád-kori Kána falu vasleletei. I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 215–246.
- TÓBER Márta
- 2012 Fa és erdő megjelenése a középkori Homokhátságon az egykorú források tükrében. In Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti Tanulmányok 7. A VII. Medieviztikai PhD-konferencia előadásai*. 357–374. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- TOMKA Péter
- 1987 Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni kora-középkori sáncvárak történetéhez. *Soproni Szemle* 41/ 2. 147–155.
- 2007 A honfoglalás korától a török időkig. In Bíró Szilvia – Molnár Attila – Nagy Andrea (szerk.): *A Vagonyvár alatt – A Vagonyvár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén*. 63–92. Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2011 10. századi település a győri Vagonyvár területén. In Kolozsi Barbara – Szilágyi Krisztián Antal (szerk.): *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia I.* 267–307. Debrecen: Déri Múzeum Régészeti Tára.
- TOMKOVÁ, Kateřina
- 2000 Levý Hradec. In Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz (szerk.): *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. 233–234. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH.
- TRUGLI Sándor
- 1996 A komáromi avar telep. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 125–149.

VAJDA Tamás

- 2005 *Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmairól.* In Marton Szabolcs – Teiszler Éva (szerk.): *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai.* 193–220. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

VÉKONY Gábor

- 1988 Késő népvándorlás kori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In Gombkötő Gábor (szerk.): *Komárom megye története.* I. 283–316. Tatabánya: Komárom Megyei Nyomda.
- 2002 10. századi település Tatabánya-Dózsakertben. In Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon.* 23–36. Tatabánya: Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6.

WEISZ Boglárka

- 2001 Bars megye vámhelyei az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 115. 13–22.

WOLF Mária

- 1997 Hejőkeresztúr-Vizekköze. In Radszky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra (szerk.): *Utak a Múltba. Az M-3-as autópálya régészeti leletmentései.* 143, 195–197. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – ELTE Régészettudományi Intézet.
- 2001a Északkelet-Magyarország ispáni várai. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XL. 179–198.
- 2001b 10. századi település Edelény-Borsodon. In Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* 127–156. Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

WENZEL Gusztáv

- Árpádkori Új Okmánytár I. <http://jmvk.compunet.hu/okmany.htm>. Letöltés ideje: 2013. 07. 17:15. h.

Mária Wolf

Further data to the research of medieval vernacular architecture in Hungary (1000–1301)

Basic research on the buildings of Hungarian villages in the 10th-13th century was started and accomplished by István Méri (1911–1976). According to him in this period one-room pit houses with earth oven were typical in villages, which were later, from the 14th century, substituted by houses having several rooms erected above the ground. Méri's theory has been criticized from various aspects, yet, his impact has been remarkable, since even nowadays the image formed about medieval Hungarian villages is practically identical with the one Méri conceptualized in the 1960s. In the meantime at recent excavations more and more archaeological findings refer to the existence of houses (especially wooden ones) erected above the ground in this period.

According to our present knowledge it is possible to differentiate three types of houses. The most unambiguous traces refer to timber framed buildings that were present at least from the beginning of the 11th century. Data prove that this type of construction was used not only in the Great Hungarian Plain but also elsewhere. Convincing archaeological and historical data also attest that, contrary to former ideas, Hungarians built half framed edifices with sill beams from the beginning of the 10th century. The infill wall of these buildings could be flashboard or wattle daubed with clay. Also, traces of buildings with timber wall were pointed out from the 10th century. In wooden houses remnants of

spark arrestor and attic could be identified in several cases.

Therefore it is clear that besides pit houses, houses were built above the ground as well from the very beginning of the period under survey, and the majority of these houses accommodated not only the privileged members of the one-time society. Archaeological findings prove that raw material, know-how and tools were all present and used to build above-ground wooden or timbered houses that have been regarded formerly by many scholars as inaccessibly expensive for ordinary members of medieval Hungarian society. The exclusive dominance of pit houses over centuries and regions has been questioned by a number of international scholars already in the 1970s. In contemporary researches timber walled house built above the ground is definitely regarded as the dominant type of building in the given period in eastern-European, Polish, German and Czech regions. New data indisputably prove that this must have been the case in Hungary as well.

A kunok és jászok régészeti-néprajzi megvilágításában

A kunok és a jászok a magyarság néprajzi csoportja. A magyar királyság területére a 13. században kétségtelenül idegen etnikumként beköltözött, az évszázados együttélés folyamán a 16. századra – kultúráját tekintve – magyarrá vált kunok és jászok elkülönülésének alapja királyainktól kapott rendi-társadalmi kiváltságaik és alapfokú területi autonómiájuk volt.¹ A kunok és a jászok „ősi kiváltságaikat”, területi és közigazgatási-bíráskodási autonómiájukat, s velük összefüggésben etnikai tudatukat, – amellet, hogy magyarok, egyben kunok és jászok is –, a kunok hat és a jászok egyetlen közigazgatási egységéből kialakított Hármaskerület megszüntetéséig töretlenül megőrizték.

Történelmünk bűvárai, alapvetően a fennmaradt írásos forrásokra alapozva, a magyarországi kunok és jászok történetét a 20. század első felére lényegi vonásaiban feltártak vélhették. Természetesnek tartották, hogy a „nomád” kunok és a „velük együtt nyugatra sodródott alán néptöredék”, a jászok együtt és egy időben költöztek be a Kárpát-medencébe.² Bár Györffy György,³ majd más indíttatásból Kristó Gyula,⁴ legújabban pedig Tóth Péter⁵ a jászok 13. századi, a Jászságba történő beköltözésének valószínű időpontját kétségbe vonta, illetve cáfolni igyekezett, de abban, hogy a beköltöző kunok „nomádok” voltak, történészeink álláspontja nem változott.⁶

A néprajztudományban már évtizedek óta kikristályosodott vélemény, hogy a kunok és a jászok a 16. századra lényegében véve magyarrá váltak, bár nyelvüket a kunok még feltehetően továbbra is megtartották.⁷ A magyarországi kun nyelv emlékeinek felkutatásában és összegyűjtésében leginkább Rásonyi László és Mándoky Kongur István munkásságának köszönhetően történt jelentős előrelépés.⁸

A 20. század második felére egy olyan sajátos helyzet állt elő, hogy a néprajzi kutatások lényegét tekintve összegezték a Magyarországra betelepedett kunok és a jászok újkori (18–20. századi) kultúráját. Ugyanakkor a kun és jász etnikum régészeti emlékanyag feltárásának megkezdése és a korábban véletlenszerűen előkerült kun és jász régészeti leletek meghatározása csupán a 20. század második felétől keltezhető.

A kunok és a jászok kulturális asszimilációjának végeredménye „magyarrá” válásuk. Mindez hogyan zajlott, milyen kultúra jellemezte a hazánkba beköltöző kunokat és jászokat, milyen lehetett a beköltözők hagyományos műveltsége és az hogyan módosult, változott különösen az új hazájuk birtokba vételét követő első másfél évszázadban, olyan

¹ Vö. Kósa – Filep 1983: 40.

² Például Hóman – Szekfü 1938: 537.

³ Györffy 1953: 249–250.; 1981: 69–72.; 1990: 315.

⁴ Kristó 2003: 235–241.

⁵ Tóth 2013a: 111–123.; 2013b.

⁶ Kristó 1998: 226 „nomád kunok”; Engel 1990: 222 „nomád kunok”. Almási 2000: 83 „nomád kunok”.

⁷ Kocsis 2011: 301.

⁸ Vonatkozó műveik felsorolását lásd Baski 2007: 301, 305–307.; Mándoky 2012.

problémakörök, amelyeket forrásanyagánál fogva, szerencsés körülmények folytán, egyes konkrét esetekben a régészet képes megvilágítani.

A hazai középkori régészetben a kunok és a jászok leletanyagának a feltárására, a régészeti leletek elemzésére, értékelésére a 20. század utolsó harmadáig csak szerény kísérletek történtek. Nagy Géza ugyan már a 19. század végén úgy vélte, hogy a kunok emlékanyaga azok között a temetkezések között kereshető, amelyek 13–14. századi keleti tárgyakat tartalmaznak és nomád temetkezési szokásokkal jellemezhetőek (lovastemetkezés, pogány rítus),⁹ azonban felvetése lényegében 1940-ig visszhang nélkül maradt. Ekkor László Gyula elevenítette fel Nagy korábbi gondolatait, újra kijelölve a lehetséges további kutatások irányát.¹⁰ Ugyan 1938-ban, a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványainak harmadik köteteként Szabó Kálmán tollából napvilágot látott *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, amely a 16. századra már magyarrá vált kunok emlékei mellett a Kiskunságról korábbi Anjou- és Zsigmond-kori leletanyagot is tartalmazott. Azonban a közölt régészeti hagyatékokat a középkori régészet nem tudta beépíteni eredményei közé, mert „az itt közzétett anyag eddig ismeretlen volt”,¹¹ a múzeumok nem foglalkoztak gyűjtésével. A társszerkesztő Zichy István a kötet előszavában maga is leszögezte: „A Tisza-Duna köze török hódoltság alatt elpusztult községeinek, a középkori templomoknak és a körülöttük fekvő temetőknek felkutatásában Szabó Kálmán inkább néprajzi, mint régészeti feladatot látott... kutatásait mintegy néprajzi tanulmányai kiegészítésének szánta...”¹² Szabó Kálmán munkáját a régészet (és a néprajz) sokáig meg sem próbálta hasznosítani, azt a közlés módja miatt még az 1960-as években sem tartották hitelesnek. Szabó közleménye a kun kutatások fellendülésével, az új régészeti leletek napvilágra kerülésével egyre inkább visszanyerte értékét.

Kring Miklós történész 1932-ben megjelent tanulmányában (*Kun és jász társadalomelemek a középkorban*) több máig ható észrevételt tett a kunok megtelepedésével kapcsolatban. Szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a kunok és a magyarok között kibontakozó ellentétek „a kultúrfok különbözőségéből” adódtak, különösen a kunok pogány volta miatt „egyházi téren”, s „a magyarság életmódja tekintetében” voltak érezhetőek.¹³ Kring az okleveles anyag alapján arra a következtetésre jutott, hogy „még a 14. század első harmadában sem beszélhetünk... a kunok keresztényi életéről. Törzsterületükre vonatkozólag egyáltalán nem találunk róluk említést ebből az időből, adományba nyert birtokaik pedig csakhamar kisiklottak kezükből. Szilárdabb megtelepedésről tehát még nem lehet szó, hisz – úgy látszik – adományos, tehát a feltételezhető előkelőbb rétegük sem tudott mit kezdeni a földdel.”¹⁴ Ezeket az úgynevezett „indirekt” bizonyítékokat a szerző azzal a megfigyeléssel egészítette ki, hogy „a 14. század első három évtizedében egyetlen egyszer sem fordult elő a descensus, szállás szó. Ha a kunoknak és jászoknak, kikről az oklevelekben szó van, tartózkodási

⁹ Nagy 1893a: 105–117.; 1893b: 223–234.; Pálóczi 1994: 97.

¹⁰ László 1940: 51–59.

¹¹ Szabó 1938: 9.

¹² Szabó 1938: 7–8.

¹³ Kring 1932: 38.

¹⁴ Kring 1932: 45.

helyét közelebről akarják meghatározni, akkor ezt ebben az időben a tulajdonképpeni kun és jász területeken kívül eső országrészeket bele nem értve, némi bizonytalansággal „circa” vagy „in circuitu” körülírással teszik.”¹⁵ Azt hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a circa vagy in circuitu kifejezéssel „ideiglenes szállástelepeket” határoztak meg, s e „téli telepek” valamely „magyarok lakta hely körül” terültek el.¹⁶

Kring tanulmányának alapvető megállapításai megerősítést kaptak Györffy Györgynek a kunok feudalizálódásáról 1953-ban közzétett, s 1990-ben újra kiadott alapvetésében.¹⁷ Györffy a beköltöző kunokat olyan nomádoknak tekintette, akik „foglyaikat sátraik körül dolgoztatták, vándorolgatásaik alkalmával magukkal vitték, s ennek megfelelően kezdetlegesebb nomád földművelésre fogták őket”.¹⁸ Bár Györffy az 1950-es évek első fele politikai követelményeinek megfelelően bírálta Kring „polgári történelemszemléletét”, aki „a társadalom fejlődésének rugóit... nem tudta megérteni”, azt azonban ő is elismerte, hogy tanulmányában néhány „figyelemre méltó észrevételt” tett.¹⁹ Györffy maga is azt tartotta, hogy a „14. század közepén a kunok zöme még nem települt meg állandóan. Mikor szállásaikat említik, úgy beszélnek róluk, mint akik bizonyos hely „környékén” tartózkodnak.” Kring két, bizonytalanságnak értékelt adatát Györffy egy Bácsborsod környékére vonatkozó 1341. évi adattal egészítette ki.²⁰ Továbbá a Gyárfás által közölt, 1389-ben kelt oklevelet, amelyet Csáktornyai István nádor a „Fábián és Sebestyén egyháza körül lakó kunok szállásán” adott ki Györffy úgy értékelte, hogy ez a dokumentum azt bizonyítja: a kunok „még akkor sem telepedtek meg, amikor már templomot emeltek számukra”.²¹

Kring és Györffy egymást erősítő tanulmányainak következtetéseit a hazai középkori régészet elfogadta. Történészeinknek a kunok feudalizálódásáról közzétett elképzelései, s közülük elsősorban az a megállapításuk, hogy településeik csak bő egy évszázaddal beköltözésük után szilárdultak meg, azt a valós képzetet erősítették, hogy a kunok régészeti kutatása fontos adatokat szolgáltathat nomadizmusukról, keleti, sztyeppe-i kultúrájukról, illetve annak fokozatos megváltozásáról, miután az írásos források bővülése már nem várható. A hitelesen feltárt régészeti leletnek történeti forrásértéke van. A régészeti ásatások eredményei gazdagabbá tehetik, sőt mi több, az esetek egy részében még módosíthatják is az írásos források alapján megrajzolható képet. A 14. század végéig tartó adatszegény időszakra vonatkozóan a biztosnak vélt történelmi megállapításokhoz leginkább a régészet segítségével lehetséges „illusztrációs” vagy „kontroll” anyagot felsorakoztatni.

¹⁵ Kring 1932: 45. A szerző Gyárfás alapján (Gyárfás 1883: 466, 486.) két példát ismertet. 1325-ben megidézik bizonyos név szerint felsorolt „Jazones circa Chaban commorantes” és 1349-ben I. Lajos meghagyta „Comanis in circuitu villarum Abad et Thomajmunustura vocatarum residentibus”, hogy István szőrényi bán halastavaiban ne halásszanak. Utóbbi adatra vonatkozóan e cikk szerzője kísérlete meg bizonyítani, hogy ebben az esetben az in circuitu kifejezés sokkal inkább bizonyosságot, mint bizonytalanságot jelöl. Selmeczi 1994: 63–73.

¹⁶ Kring 1932: 45–46.

¹⁷ Györffy 1953: 248–275.; 1990: 274–304.

¹⁸ Györffy 1953: 253.

¹⁹ Györffy 1953: 253. 36. jegyzet.

²⁰ Györffy 1953: 263.

²¹ Györffy 1953: 263–264.

Az első jelentős eredmény a kun régészeti emlékanyag meghatározásában Éri István nevéhez fűződik. Éri 1956-ban az 1816-ban előkerült, 1831-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba eljutott kiskunmajsza-kígyópusztai; a 20. század elején napvilágra került csólyospálos-csólyosi és az 1934-ben szőlőfordítás közben előbukkant szentkirály-felsőszentkirályi leletről korok (sírba kerülésük valószínű időpontja) és annak alapján, hogy egykori kun szállások területén bukkantak napvilágra, máig érvényesen állapította meg: „mindhárom sírlelet az itt élt kunok viseletére és fegyverzetére fényt vető hagyatékokat tartalmaz.” A sírleletek „értékes” anyagát és a temetkezések „magányos voltát” összevetve a „nomád temetkezési szokásokkal” leszögezte, „hogy ezek előkelő, a nemzetségi szervezetből társadalmi szempontból már kiemelkedő (feudalizálódó), de a keresztény felfogásnak magukat még alá nem vető vezetők, kapitányok, ispánok sírjai”.²² Minden bizonnyal Éri dolgozatának hatására 1961-ben László Gyula már kijelenthette: „A hazánkban a 13. századtól ismét feltűnő lovastemetkezéseket bizonyára joggal tarthatjuk a betelepült kunok emlékeinek.”²³

Az 1960-as évek második felétől megélné a magyarországi kunok régészeti kutatása. Mindez egyszerre jelentkezett az új leletanyag feltárásának igényében, s a feltárások gyakorlati megvalósításában, azaz régészeti ásatások szervezésében. A korábban múzeumokba került és kunnak bizonyult régészeti leletek újraértékelték, az oroszországi kun leletekkel történő összehasonlítás révén a keleti kulturális örökség, s ugyanakkor az európai kulturális hatásokat igyekeztek meghatározni, valamint a kutatást kiterjesztették a kun köznép régészeti leletanyagára.

A kun régészeti leletek feltárása, számbavétele és elemzése, valamint a korábban már közölt, utóbb kunnak bizonyult emlékek modern elemzése Pálóczi Horváth András,²⁴ Fodor István,²⁵ Hatházi Gábor,²⁶ e dolgozat szerzője,²⁷ aki a jász régészeti anyag feltárásában és meghatározásában is szerepet játszott, és az eddig egyetlen, régész által újonnan feltárt, magányos sír ásatását vezető, annak elemzését és anyagát közzétevő Horváth Ferenc nevéhez fűződik.²⁸

A MAGYARORSZÁGI KUNOK VEZETŐ RÉTEGÉNEK TEMETKEZÉSEI

Már az 1960-as évektől egyértelműnek látszott, hogy az Oroszországból és Ukrajnából megismertekhez hasonlóan a pogány kunok vezető rétegének magyarországi temetkezései a köznépi temetőktől elkülönülten elföldelt magányos sírok.²⁹ A kunok előkelőit, közülük legalább is azokat, mind a nőket, mind a férfiakat, akik ragaszkodtak ősi hitükhöz, pogány rítus szerint temették el. A halottakat a túlvilági útra valószínűleg

²² Éri 1956: 150.

²³ László 1961: 16.

²⁴ Pálóczi 1969a: 107–134.; 1969b: 115–121.; 1972: 177–204.; 1989: 95–148.

²⁵ Fodor 1972: 223–242.; 1976: 255–263.

²⁶ Hatházi 2005. 1–221.

²⁷ Selmeczi 1973: 105–115.; 1974: 187–194.

²⁸ Horváth 1978: 91–126.; 1987: 66–74.; 2001: 1–356.; 2002: 21–34.; 2003: 369–386.

²⁹ Pálóczi 1973: 244.; 1994: 102.

(a leölt lovat a sírba helyezték) vagy jelképesen (a sírba csupán a lószerszám, nyereg és kengyel került) elkísérte hátaślova, őt pedig oly módon öltöztették fel és olyan tárgyakat tettek mellé, amelyek a túlvilágon is mindenki számára egyértelművé tették a halott evilági rangját, illetve biztosították számára, hogy túlvilági „élete” az evilágiéhoz hasonló minőségű legyen.

A kun régészeti leletek közül elsőként a pogány módon temetkező előkelők sírjait lehetett elkülöníteni, meghatározni. A pogány sírok léte határozottan összhangban lévőnek tűnt a Kring, majd Győrffy féle elképzelésekkel, azzal hogy a 14. század közepéig a kun szállások még nem szilárdultak meg, nem váltak faluvá.

Pálóczi Horváth András összegzően, monografikus igényvel elemezte a kun előkelők sírjainak régészeti horizontját, melyet a kun régészeti leletek „A” csoportjának nevezett el.³⁰ Leletkatasztere 10 biztosan ide sorolható sírt számlált 1994-ben, amely 1999-ben a mindmáig egyetlen régész által hitelesen feltárt csengelei sírral³¹ és 2003-ban a kiskunmajsa-kuklis tanyai lelettel bővült.³² Pálóczi még feltételesen ide sorolt további 8 régészeti leletet, leletegyütttest is. A rendelkezésére álló 10 sír anyagának részletes elemzése után arra a megállapításra jutott, hogy a bennük feltárt régészeti tárgyakat eredetük szerint több csoportra oszthatjuk. Vannak köztük a kelet-európai steppei kultúrából, a bizánci kultúrkörből (a Fekete-tenger partvidékéről és a Balkán-félszigetről) származó, magyarországi, illetőleg nyugati, valamint bizonytalan eredetű tárgyak.

A Pálóczi által elemzett sírokban található tárgyak 39,4%-a keleti eredetűnek bizonyult. A keleti eredetű tárgyak többsége a „lovasnomád steppei kultúra jellegzetes darabja”. Ilyenek elsősorban a lószerszámhoz tartozó vas- és csonteszközök: zablák, kengyelek, hevedercsatok; a könnyűlovas harcos fegyverzete és felszerelési tárgyai: nyílhegyek, szablya, sisak, sodronying, páncéllemezek, kés, fenőkő. Határozottan sztyepei eredetűek a 12–13. századi kun viselet jellegzetes elemei, például a balota pusztai sír női fejdíszje, az arisztokrácia viseletében fontos szerepet betöltött torques, a függesztőkarikás ezüst tű és a Bánkúton előkerült kínai bronztükrő.³³

A kun előkelők sírjaiból előkerült tárgyak 24,2%-a mutatott közvetett vagy közvetlen bizánci hatást. Erre példa a balota pusztai sír, az innen előkerült ötvöstárgyak többsége bizánci stílusú. Hasonló tárgyakat a Fekete-tenger környéki sztyeppen és a Balkán félszigeten találtak. De ide tartozik a homok-óvirághegyi sír ezüst láncja is.³⁴

A Pálóczi által elemzett sírok eredet szerinti kulturális összetevői a sírletek 15,8%-át kitevő magyarországi vagy nyugat-európai tárgyak. Közülük a 13. század közepén nyugati hatásra megjelent díszes fegyverövek a legjelentősebbek a kunoknál, akik korábban nem viseltek ilyeneket.³⁵

³⁰ Pálóczi 1994: 105–176.

³¹ Horváth 2001: 87–107.; 153–184.

³² Horváth 2003: 369–386.

³³ Pálóczi 1994: 144–152.

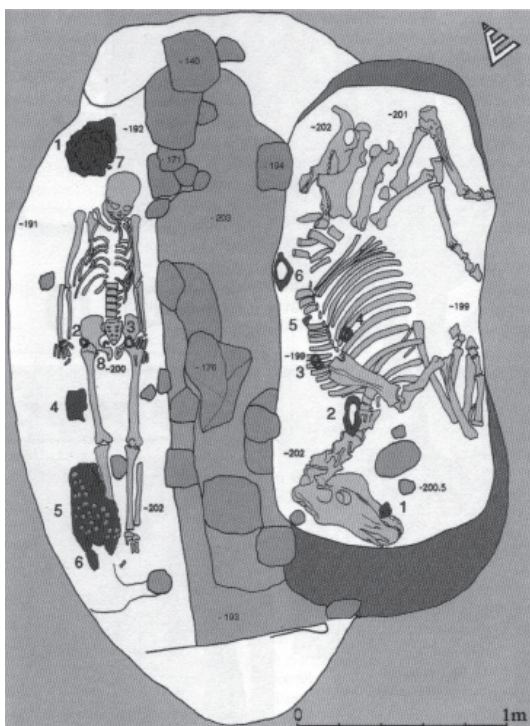
³⁴ Pálóczi 1994: 153–160.

³⁵ Pálóczi 1994: 160–169. Itt jegyezzük meg, hogy a sírokban talált leletek mintegy 20%-át eredet szerint nem lehetett meghatározni.

Pálóczi már 1973-ban is azt tartotta, hogy a kun előkelők sírjai a 13. század közepétől a 14. század elejéig terjedő időszakra keltezhetőek.³⁶ 1994-ben megerősítette és árnyalta korábbi megállapítását. Két generáció sírjait különítette el. A kunok első generációjának temetkezéseit a 13. század harmadik negyedében, legkésőbbben az 1280-as években földelték el, a második generáció halottait pedig a 13. század negyedik negyedében vagy a 14. század elején helyezték végső nyugalomra.³⁷ Mégis, legalább is úgy tűnik, igyekezett a korábbi történelmi megállapításokhoz igazodni, ugyanis a pogány temetkezések megszűnését nem a 14. század elejére tette, mint azt az eddig előkerült régészeti leletek indokolnák. Annak határidejét kitolta a század közepéig, mondván: „a kun vezetőréteg pogány temetkezései a 14. század első felében mindenképpen megszűntek”. A tovább-

biakban az előkelők családjai „valószínűleg szállásaikon, népükkel együtt temetkeztek”.³⁸

Itt szükséges megjegyeznünk, hogy ha voltak is, bizonyára ilyenek is lehettek, a kun előkelők közül, akik különböző okok következtében már a 13. század második felében keresztények módjára temetkeztek, az ő sírjaikat azonban régészeti módszerekkel lehetetlen elkülöníteni. Hatházi a kiskunsági Halas-szék kutatása során arra a következtetésre jutott, hogy a 14–15. században az egyes szállások vezetői és családjaik immáron településük templomaiban temetkeztek, sírjaik ily módon a köznéptől továbbra is elkülönültek.³⁹



1. kép. A csengelei kun kapitány sírjának rajza a teljes feltárás után (Horváth 2001 nyomán).

³⁶ Pálóczi 1973: 244.

³⁷ Pálóczi 1994: 170.

³⁸ Pálóczi 1994: 171.

³⁹ Hatházi 2000: 234–235.; 2004: 131–132.; Horváth 2001: 75–76.

A KUN KÖZNEPI TEMETŐK TANULSÁGAI

Tudományos publikációban a hazai kun köznépi temetők problematikája, melyet Pálóczi Horváth András 1994-ben a kun régészeti anyag „B” csoportjának nevezett,⁴⁰ először 1973-ban merült fel az ő tollából.⁴¹ Akkor még úgy vélte, hogy a kunok vezető rétegének sírjai, melyek a 13. század közepétől a 14. század elejéig terjedő időszakra keltezhetőek, önmagukban állnak, mert „ugyaneből az időből a köznép régészeti anyaga ismeretlen”. Vagyis a kun köznépeknek nincsenek a 13. század közepétől a 14. század elejéig tartó időszakra keltezhető temetői. Pálóczi a korábban végzett ásatások közül helyesen kapcsolta a kun köznép kulturális hagyatékához a középkori kun falvak templom körüli temetőinek a leleteit. A belőlük levonható következtetéseket, minthogy a feltárások nem terjedtek ki a lelőhely egészére, az ő kifejezésével élve nem voltak teljesek, korlátozott érvényűeknek tartotta, mégis – nyilvánvalóan Kring és Györffy hatására – azt írta: „ezeken a helyeken a 14. század közepén-végén kezdődtek a temetkezések, mert Nagy Lajos pénzei a legkorábbiak. Úgy tudjuk, hogy a magyar állam és egyház által szorgalmazott állandó megtelepedés a 14. század végén kezdett valósággá válni, a kun szállások első templomai is akkor épültek fel, tehát kézenfekvő, hogy a templomok körül új temetők nyíltak.”⁴² Azonban Pálóczi, noha konkrét bizonyítékot nem tudott felsorolni, arra is utalt, hogy „néhány 13. századi tárgy jelenléte a kun falvak területén és temetőikben megengedik azt a feltételezést, hogy legalábbis egyes esetekben ugyanazon a helyen a 13. század közepétől folyamatosan funkcionáló temetőről van szó, melynek területén később épült fel a templom. Természetesen, ez csak hipotézis, s csak a teljességre törekvő ásatások dönthetnek felette.”⁴³

Időközben azonban megélénkültek a kun lelőhelyek régészeti kutatásai, amelyekben Pálóczi Horváth András,⁴⁴ Horváth Ferenc,⁴⁵ Hatházi Gábor⁴⁶ és ezen írás szerzője⁴⁷ játszott szerepet, s amelyek eredményeként tisztábban látjuk a kun köznépi temetők problematikáját. 1975-ben az alsó-csengelei Bogárháton Horváth Ferenc egy patkós szentélyzáródású Árpád-kori falusi templomot tárt fel, amely még a tatárjárás előtt épült, s „a 13. század végétől kezdtek köré temetkezni az itt feltűnő kunok”.⁴⁸ Tehát megvolt az első hitelesnek elismert bizonyíték arra, hogy olyan kun szállás is létezett Magyarország területén, amelynek lakossága még a 13. században birtokba vette hitéleti célokra a tatárjárás előtt épült templomot, és kezdettől fogva a cinterembe temetkezett.

E tanulmány szerzője még 1973-ban közzétette nagykunsági ásatásainak első eredményeit, amelyben többek között beszámolt a karcag-asszonyszállási templom és temető feltárásáról. A templom és a temető viszonyáról azt állapította meg, hogy az asszonyszállási templomhalmom a kunok korábban nyitották meg temetőjüket, s csak

⁴⁰ Pálóczi 1994: 172.

⁴¹ Pálóczi 1973: 244–245.

⁴² Pálóczi 1973: 244–245.

⁴³ Pálóczi 1973: 245.

⁴⁴ Pálóczi: 1975, 1976, 1989, 1994.

⁴⁵ Horváth: 1978, 1979.

⁴⁶ Hatházi: 1987, 1991.

⁴⁷ Selmeczi: 1973, 1974, 1982, 1992a.

⁴⁸ Horváth 1978: 120.

a 15. században építették fel rá templomukat.⁴⁹ Pálóczi 1976-ban szentkirályi ásatásairól adott összefoglalásában az asszonyszállási megfigyelésekhez azt fűzte hozzá: „Ha ez a megfigyelés általánosítható lenne a kun szállásokra, végre megfelelő magyarázatot kapna az a kérdés, hogy miért nincsenek 13. századi kun köznépi sírleletek. A legkorábbi sírokból marad meg ugyanis a legkevesebb a későbbi temetkezések átvágásai miatt.”⁵⁰

Az 1980-as évek elejére már világosan látszott, hogy a kun köznépi temetőknél (gyakorlatilag a török hódoltság idején elpusztult kun szállások temetőinek) két típusát lehet megkülönböztetni. Voltak olyan kun csoportok, nemzetségi ágazatok, melyek már meglévő, a tatárjárást megelőzően épült templomok köré kezdetek temetkezni, s voltak olyanok, amelyek temetői pogány sírkertekként funkcionálnak, egészen addig, amíg a 15. század folyamán templomot nem építettek rájuk, s a temetőket temetőárokkaival vagy templomkerítéssel körbe nem határolták, s föl nem szentelték.⁵¹ A kun szállások templomainak és temetőinek kronológiai viszonyára vonatkozó megfigyelések alapján már kissé anakronisztikusnak tűnt a kun köznépet 14. század közepéig egyetemlegesen sátraikkal, barmaikkal vándorolható nomádoknak feltételezni. Természetesen ilyenek is voltak. De mellettük ott voltak azok a szállások, amelyeknek népét a kun előkelő, a szálláskapitány a beköltözést és a nemzetségek között a földek felosztását követően gyorsan a birtokba vett pusztán fennálló templom köré parancsolta temetkezni. A kunok keresztény foglyainak, még az is lehetséges, hogy rabságukban egyetlen vigaszt jelenthetett ez a kényszer.

Az 1980-as évekre világhosszá vált, hogy a kun köznépet, a szállások népe minden bizonnyal már a 13. század második felében megnyitotta az évszázadok során nagy kiterjedésűvé vált temetőit, legyenek azok templom körüli cintermek vagy pogány szállástemetők. Ennek bizonyítására már csak meg kellett találni azokat a régészeti tárgyakat, amelyek a 13. század második felére keltezhetőek. S ilyen tárgyak rendre előkerültek a szállástemetőkből. A csengelei temető 17. sírja olyan hajkarikát tartalmazott, amelyet a 13. század végére is lehetett keltezni.⁵² A karcag-orgondaszentmiklósi temetőben, szintén egy tatárjárást megelőzően épült, négyszögletes szentélyű Árpád-kori templom köré kezdtek a kunok temetkezni. Itt is sikerült kimutatni a temető korai, 13. századi sírjait,⁵³ mint ahogyan a karcag-asszonyszállási temetőben is feltártak bizonyosan 13. századra keltezhető sírleleteket.⁵⁴

A kun (és jász) köznépi temetők elemzése és a középkori magyar temetőkkel történő összehasonlítása nyomán lehetett fényt deríteni a párta kultúrtörténetére, s nagy

⁴⁹ Selmeczi 1973: 112.

⁵⁰ Pálóczi 1976: 296.

⁵¹ Selmeczi 1982: 105–106.

⁵² Horváth 1978: 116, 118. Itt feltétlenül szükséges megjegyezni, hogy ez a tárgy már divatban volt a tatárjárást megelőző években is, s egyet kell értenünk Hatházi megállapításával, miszerint „egyéb megerősítő adat híján bajosan dönthető el, vajon az Árpád-kori magyar falu utolsó, netán a beköltöző kunok egyik legkorábban idetemetkező halottjáról van szó”. Hatházi 2000: 231–232.; Vö. még Horváth 2001: 64–67.

⁵³ Selmeczi 2006b: 253–274.; 2009: 17–32.

⁵⁴ Selmeczi 2011: 251, 147–148. kép.

bizonyossággal valószínűsíteni annak szimbolikus és keresztény jellegét.⁵⁵ Ugyancsak e munka során derült fény a pártaöv gondolati tartalmára és szerepére a temetkezési szokásokban.⁵⁶ Bebizonyosodott, hogy a kun (és jász) szállástemetők gyereksírjaiból feltárt párták és pártaövek a keresztény térítés tárgyi emlékei.

Amíg a kun előkelők pogány temetkezései a 14. század elején megszűntek, a köznépi temetők elvétve nem egy pogány elemet őriztek földjükben még a 15. században is.⁵⁷ Még a reformáció hatása is megfigyelhető a kun köznépi temetkezéseiben, ekkor jelentek meg ugyanis a tulipánvirág motívumokkal színesre festett koporsók és a gyásznövényként a koponya alatt a sírba helyezett ürömvirág.⁵⁸

A KUN FALVAK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Szabó Kálmán⁵⁹ és Papp László kiskunsági ásatásait követően egyértelművé vált, hogy a török hódoltság idején elnéptelenedett kun falvak és a bennük feltárt régészeti leletek semmiben sem különböznek a hasonló korú és hasonló sorsú alföldi magyar falvakban megfigyelt jelenségektől (például lakóházak) és a parasztság tárgyi kultúrájának megőrzött darabjaitól.⁶⁰

Méri István 1948–49-ben több hónapon keresztül végzett ásatásokat, immár egy nagykunsági településen, a Túrkeve határába olvadt Móricon. Móricra két okból esett Méri választása. Egyrészt, mert be akarta kapcsolni a „fehér folt” Nagykunságot „a régészeti kutatás vérkeringésébe”, másrészt, mert úgy vélte, hogy a „Móricon megtelepedő kunok a legtovább nomadizáló életet élők közül kerülhettek ki”. Méri ezt a – ma már nyilvánvalóan tévesnek látszó – véleményét arra alapozta, hogy Móric az írásos forrásokban legkésőbb megjelenő nagykunsági falvak között tűnt fel, először 1549-ben említették. Az ásatás azonban nem igazolta Méri előzetes elképzeléseit. A „mórici telken” már az Anjou-korban is bizonyíthatóan volt élet, s ettől az időtől kezdve a település lakottsága folyamatos volt.⁶¹

A kun településekkel (szállásokkal) kapcsolatban Pálóczi figyelt fel az írásos források tanúságtétele és a régészeti jelenségek közötti markáns ellentmondásra. A kunok az írott források szerint tudni illik *more christianorum* megtelepedésük előtt mozgó nomád szállásokon, sátrakban és jurtákban laktak, mégis a 15–16. századi kun falvak anyagi műveltsége ugyanolyannak látszik, mint a korabeli magyar falvaké. Sőt, még a település szerkezete is olyan lehetett, amilyen ebben az időben az Alföldön általános volt.⁶² Ezt a kétségkívül meglevő ellenmondást a kunok elismert kutatója a következőképpen oldotta fel. Hangsúlyozta: „A Magyarországra beköltöző kunok

⁵⁵ Selmeczi 2006a: 17–64.

⁵⁶ Selmeczi 2006b: 253–274.

⁵⁷ Selmeczi 2011: 250–267.

⁵⁸ Selmeczi 1992a: 39, 41–43.; 2011: 247–249.; Örsi 2011: 326–356.

⁵⁹ Szabó 1938: 79–128.

⁶⁰ Méri 1954: 140.; Pálóczi 1973: 245–246.

⁶¹ Méri 1954: 138–154, XXVII–XXXIX t.

⁶² Pálóczi 1973: 245–246.

erősen rétegződő társadalmában kétségkívül voltak földműves elemek, ezek arányát még csak növelte a 13. század végén az ausztriai, cseh- és morvaországi hadjáratokról behurcolt nagyszámú fogoly. A kunok rendelkezésére bocsátott területek elég pontosan körülhatárolhatók és valószínűleg már a 13. századtól fel voltak osztva az egyes előkelő nemzetségek között, továbbá magyar falvak, egyházi, királyi és földesúri birtokok is beékelődtek a kun szállások közé. Mindez gátat vetett az igazi nomadizálásnak, a szállásterülettel szomszédos nagyobb magyar települések pedig ösztönzőleg hatottak a kunok gazdasági életére.⁶³

Pálóczy 1974-ben egy nagy tanulmányt tett közzé az Archaeológiai Értesítőben a kunok megtelepedéséről.⁶⁴ Ebben a dolgozatában valamennyi olyan fellelhető adat felsorolt, amelyben egy kun szállást, mint valamely magyar helység „környékén – circa, in circuitu” található írnak le (mindösszesen három adat), s ezeket kiegészítette azokkal az oklevelekkel, amelyekben a név szerint megemlített kun kapitány saját szállását településnév nélkül említették (további három adat). Majd megemlítette: „Ezeket a topográfiai bizonytalanságot tükröző adatokat a kötetlenül mozgó nomád szállások bizonyítékainak szokták tekinteni.”⁶⁵

A 14. század végétől az írásos forrásokban megjelenő kunsági helyneveket elemezve Pálóczy három helynévsoportot különített el: 1/a birtokos nevéből származó, személynévi eredetű szállásneveket, 2/a kun betelepülést követően is tovább élő magyar faluneveket, másképpen fogalmazva az Árpád-kori magyar faluneveket megőrző kun szállásokat⁶⁶ és 3/a település valamely tulajdonságát jelölő helyneveket. A birtokos nevéből származó, személynévi eredetű szállásnevek relatív kronológiáját is megkísérelte felvázolni. Azt látta bizonyítottnak, hogy a 14. század közepe lehetett „a régi pogány személynévet tartalmazó helynevek keletkezésének... a felső határa”, míg a keresztény nevet viselő kun települések ettől az időponttól keletkeztek.⁶⁷

Pálóczy, Gyárfásra hivatkozva – a későbbi feltárások szintén ezt látszanak igazolni –, minden bizonnyal helyesen gondolta, hogy a „kunok szállásterülete 1379-ben az egyes nemzetségek között már fel volt osztva”.⁶⁸ A szállások területi eloszlása (településsűrűsége) alapján elképzelhetetlennek tartotta „a hagyományos értelemben vett nomadizálás” meglétét. Kring – Györffy ismertetett elméletéhez hasonló, annak belső szakaszait is felvázoló, régészeti leletekkel alá nem támasztott hipotézise szerint a szállások megszilárdulásának első szakasza a 13. század utolsó két évtizedében játszódhatott le. (1279 előtt a kun előkelők és a katonáskodó szabadok hadifoglyok zsákmányolásával elégitették ki újabb munkaerő-szükségletüket, később – különösen a hód tavi csatát követően – a szabadok lesüllyedő része is földművelésre kényszerülhetett.) A 14. század folyamán kialakult a letelepült kun falvak rendszere,

⁶³ Pálóczy 1973: 246.

⁶⁴ Pálóczy 1974: 244–259.

⁶⁵ Pálóczy 1974: 256.

⁶⁶ Pálóczy 1974: 257. Az Árpád-kori magyar falunevet megőrző kun szállások külön vizsgálatot igényelnek, ezeknek kialakulásával jelenleg nem foglalkozunk.

⁶⁷ Pálóczy 1973. 246–248.; 1974. 257.

⁶⁸ Gyárfás 1873: 439–441.; Pálóczy 1974: 257.

a 15–16. században pedig a kun települések képe, szerkezete és gazdasági élete már alig különbözött hasonló korú magyar falvakétól.⁶⁹

Ennek az írásnak a szerzője éppen negyedszázaddal ezelőtt kísérelte meg a régészeti kutatások alapján konkrétabbá tenni a kunok nomadizmusáról az írásos források alapján felvázolható képet, s már akkor arra a következtetésre jutott, hogy a Magyarországra beköltöző kunok „félnomádok voltak, s mint ilyenek, közelebb állottak a végleges megtelepedéshez, mint a tiszta nomadizmushoz”.⁷⁰

Fodor István 2006-ban *A magyar gazdálkodás változásai a 10. században* címen megjelentetett tanulmányában részletes áttekintést adott a sztyepei állattartás kialakulásáról és annak táji típusairól. Több orosz kutatóval egyetértésben arra a következtetésre jutott, hogy azon a területen, ahol a 12. században a kun törzsi csoportosulások is körvonalazhatóak, már a kunok megjelenése előtt évszázadokkal korábban is rendre egy megtelepedési folyamat játszódott le az ott élt népek között.⁷¹ Néhány évvel később *A kunok gazdálkodásáról* írott cikkében Fodor visszatért erre a kérdésre, hangsúlyozva az életföldrajzi környezetnek a gazdálkodásra gyakorolt döntő hatását. Megállapította: „a hozzánk költözött kunok főként a délorosz steppe nyugati, tehát legkedvezőbb adottságú területéről érkezhettek, akiknek a gazdálkodása nem lehetett annyira szélsőséges, mint a Volga-Don vidéki területeken”. Több elődje után ő is hangsúlyozta, hogy „a Kárpát-medence alkalmatlan a folyó menti, klasszikus nomadizálásra”, itt minden hosszabb időt eltöltő keleti nép megtelepedett. Úgy vélte, a kun falvak kialakulása sem vett „néhány évtizednél” több időt igénybe.⁷²

SZENTKIRÁLY

A felvázolt kun megtelepedés igazolásához további konkrét régészeti kutatásokra volt szükség. Pálóczi, aki a kunok régészeti kutatását tűzte maga elé életcélul, egyik legfontosabb feladatának a korai kun szállások helyének pontos azonosítását és azok feltárását tartotta. Annak alapján, hogy a kun előkelők 13. századi pogány sírjai közelében népeik 15–17. századi falvai voltak megtalálhatóak, azt kívánta régészetileg tisztázni, hogy a településeknek lehettek-e korábbi rétegeik vagy „ezeknek az állandó településeknek a helyén vagy közvetlen környékén, de birtokhatáron belül voltak korábban a téli szállások”.⁷³ Vagyis azt remélte, szerencsés esetben 13–14. századi téli szállásra bukkanhat.

Szentkirály kiválasztásában több szempont játszott szerepet. I. Lajos 1354-ben a Szolnok megyéhez tartozó, üresen álló királyi birtokot Bócsör (Bwchwr) fia Péter kunnak és fiainak, valamint unokatestvéreinek adományozta azzal a feltétellel, hogy ott megtelepednek és keresztény szokás szerint élnek. A falu viszonylag gyakran szerepelt a forrásokban egészen elpusztulásáig (1594–1599). Szentkirály határáról

⁶⁹ Pálóczi 1974: 258.

⁷⁰ Selmeczi 1988: 183.

⁷¹ Fodor 2006: 25.

⁷² Fodor 2013: 13.

⁷³ Pálóczi 1973: 246.

(Felsőszentkirály) került elő az egyik leggazdagabb kun vezéri sír, amelyből Pálóczi arra következtetett, hogy az „bizonyítja, hogy Szentkirályon már a 13. században is éltek kunok, lehetséges, hogy éppen a megadományozott család ősei”. Már az 1960-as években világosan látszott, hogy ha a településrégészetben újabb eredményeket kívánunk elérni, a lakóházak mellett meg kell kísérelnünk, lehetőség szerint teljesen, egy-egy belső telek feltárását is.

Szentkirály egy nagy vízjárta terület szélén, a Duna-Tisza-közi homokhátságon általános északnyugat-délkeleti irányú homokdombra települt. A házak a dombon két sorban – éppen úgy, mint Móricon –, a terep adottságaihoz alkalmazkodva húzódtak, közöttük futott a falu földből döngölt egyetlen utcája. A házak egymástól való távolsága 50–70 m volt. Az ásató régész Szentkirály laza településszerkezetében és a nagyméretű belső telkekben a megszilárduló téli szállások településmódjára vélt ráismerni.

Más egyebek mellett a település központjában, a középkori alapokon nyugvó, jelenleg is működő templom mellett egy teljes belső telket tártak fel. A lakóház méreteiből, kivitelezésének minőségéből és a településen belül elfoglalt helyzetéből arra lehetett következtetni, hogy a falu társadalmának egyik vezető embere, talán a birtokos család valamelyik tagja lakhatott benne. A ház a 15. század elején épült föl, és négy helyiség volt benne. A 15. század végén vagy a 16. század elején az épület leégett. Elegyengetett omladékai fölött feltehetően ugyanaz a család, amelyek a korábbi birtokolta, építette fel az ekkor már tornáccal is bővített, hasonló irányítású és alaprajzú újabb lakóépületet. Ez a ház a 16. század végén a falu többi házával együtt elpusztult. A gazdasági udvaron, a ház mögött a 15. században néhány kisebb felszíni, cölöpszerkezetű építmény és egy földbe mélyített ól állt. A 16. században az udvar nagy részét, mintegy 15–17 m átmérőjű területet földbe alapozott, karóvázaz szilárd kerítéssel elkerítették, karámot építettek az állatok számára.

Szentkirály népének a gazdálkodásában jelentős lehetett a földművelés szerepe. A 16. századi török adóösszeírások szerint búzát, rozst, lent, kenderet termesztettek. Az ásátáson előkerült elszenesedett gabonamagvak között búza, rozs, árpa és köles került elő. A terményt nagy, kerek vermekben tárolták. A földművelésre utalnak egyes előkerült vaseszközök, például sarló és kasza, és itt sorolhatjuk fel, mint ide tartozó bizonyítékot, az őrlőköveket is.

Az állattartás jelentősége az évszázadok során nem csökkenhetett. Pálóczi jogosan feltételezhette, hogy a szentkirályiak is bekapcsolódhattak a 15–16. századi jelentős volumenű állatkereskedelembé. A település konyhahulladékaiból előkerült csontok szerint a fogyasztott – és vélhetően a tenyésztett – állatok arány szerinti sorrendje: szarvasmarha, sertés, juh, kecske, ló, baromfi (tyúk, lúd, kacska, galamb). Ezt egészítette ki a haltáplálék – harcsa, ponty, keszeg. Szentkirály szarvasmarha állománya megfelelt a középkori kis testű, rövid szarvú, hullámos fejélű (úgynevezett brachyceros) típusnak. Az előkerült juhcsontok beleillenek a középkori *magyar juh* típusába. A sertések csontjai „kifinomultabb” állatokra utalnak. A lócsontmaradványokból keleti típusú, közepesen nagy testű lovakra lehetett következtetni. A feltárás a baromficsontokon kívül majdnem minden gödörből kerültek elő tyúk- és lúdtojás töredékek. A tojástermelés fontosságát támasztja alá az a tény is,

hogy a baromficsontokból a legtöbb idős állatokból, öreg tyúkokból származott. Alkalmanként, ha el tudták ejteni, vadnyúl, őz és szarvas húsát is ették.

Szentkirályról nagyszámú kutyacsont is előkerült, amelyek két fő típushoz tartoztak. Az egyik egy kis testű, feltehetően a ház körül élő őrzőkutyáé, a másik egy nagy testű, 60–62 cm marmagasságú őrzőkutya csontjai voltak. Ezek a kutyák méretükben megegyeznek a mai komondorral, de csontozatuk jellege nem teljesen azonos vele. Írott forrásaink szerint a külterjes állattenyésztést folytató kunok keletről hoztak magukkal egy nagy testű pásztorkutyát, s azt saját népvükkel komondornak (a kunok ebe) nevezték.

A településről előkerült nagyszámú feldarabolt lócsont arra utal, hogy rendszeresen ették az állat húsát. Az állatcsontokból eszközöket is készítettek, például csontkorcsolyákat, árákat faragtak.

A lóhoz babonás szokások is fűződtek. Míg a leölt állat minden csontját a faluban szanaszét szórták, jobb esetben a szemébe hajították, ezt azonban sohasem tették a ló koponyájával és ujjcsontjaival (patáival). Minden bizonnyal egy ma már rég elfeledett babonás szokás gyakorlása során temették el a telep több pontjáról előkerült, együvé eltemetett ló ujjcsontokat (patákat), amelyek közül néhányat karcólással is megjelöltek. Egy fiatal csikó koponyáját pedig, a rajta látható sérülésnyomok alapján, karóra vagy póznára tűzték, hogy a rontástól, betegségtől, jégveréstől óvja az állatokat.

Pálóczi, aki a megfigyelhető 30 házhely közül kilencet megásott, 3 középkori beltelek területét teljesen átkutatta. 2013-ban újabb tanulmányt tett közzé az alföldi lakóházról a szentkirályi ásatási eredmények alapján. Megállapította, hogy a lakóházak mindig ugyanazon a helyen épültek fel, s egy-egy háznak 5–6 építési periódusa – ennyiszor újították meg vagy építették újjá az épületet – is megfigyelhető volt. Valamennyi feltárt lakóház azt a típust képviselte, amelyből az úgynevezett középmagyar háztípus kifejlődött.⁷⁴

Szentkirály kun eredetű népessége tehát jól beilleszkedett a kor alföldi gazdálkodási gyakorlatába, termelési viszonyaiba. Agrárgazdálkodásuk a környező magyar népességű falvakéhoz gazdálkodásához hasonló volt. Termesztett növényeik nagy száma fejlett növénytermesztésről tanúskodik, amely a letelepült életforma velejárója. Állattartásukban a hagyományos sztyeppei gazdálkodásnak már csak bizonyos nyomait, például a nagyállattartás uralkodó volta, a lónak a táplálkozásban és a hitvilágban betöltött fontos szerepe ismerhető fel.⁷⁵

ORGONDASZENTMIKLÓS

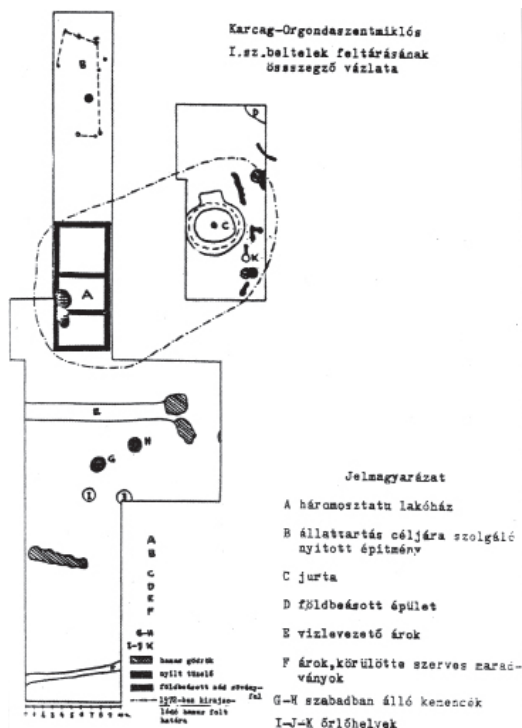
A Nagykunság kunokhoz köthető régészeti emlékeinek kutatása a szentkirályi ásatások kezdetével nagyjából egy időben a szolnoki Damjanich Múzeum szervezésében indult meg. A 20. század hetvenes éveiben a múzeumok, bár akkor is meglehetősen szerény anyagi lehetőségeik voltak, mégis a fenntartók által évente rendszeresen az intézmény

⁷⁴ Pálóczi 2013: 29–41.

⁷⁵ Pálóczi 1976: 275–309.; 1996: 12–13.; 2005: 120–121.

rendelkezésre bocsátott speciális keretből tudtak olyan feltárásokat végezni, amelyek egy-egy történeti, kultúrtörténeti probléma megoldását szolgálhatták. Ilyen kérdés volt például a következő: a helyszíni bejárások tapasztalatai szerint az Alföldön a török hódoltság időszakában elpusztult települések a felszíni viszonyokhoz alkalmazkodó, általában hosszan elnyúló, esetleg megtörő, keskeny, utcás vagy utas falvak voltak. Más szóval ez a morfológiai településtípus volt a Nagy-Alföldön a jellemző. A település formája tehát a 16. században már azonos volt a magyaroknál és az évszázadokkal később beköltöző, a nagy-állattartó gazdálkodás túlsúlyát egy ideig még a Magyarországon történő letelepítésük után is őrző kunoknál. De amint a korábbi ásatások bebizonyították, a magyar és kun falvakban felépített lakóházak is hasonlóak voltak. Úgy véltük, hogy ha a gazdálkodás korábbi különböző jellege a falvak megjelenésén, a település szerkezetén egyáltalán nyomot hagyhatott, régészetileg az úgynevezett *beltelek* vagy *belső telek* vizsgálatával mérhetjük le. Mint Szentkirály esetében, Orgondaszentmiklós kutatásakor sem zárkózhattunk el attól a feladattól, amit már Móric feltárásakor Méri István megfogalmazott, hogy a házak szélesebb környezetét is átvizsgáljuk és megpróbáljuk az ott lévő építmények szerepének a lehetőségek szerinti pontos tisztázását.

Orgondaszentmiklós Karcag határában, néhány kilométerre Berekfürdőtől, a Tiszának feltehetően már az őskorban lefűződött Üllő nevű holt ága partjánál feküdt, több más kun településsel (Madaras, Fábiánka /Fábiánsebestyén/, Ködszállás, Kunkápolnás) együtt. Első okleveles említése 1521-ből ismert. A szántásban megmutatkozó felszíni nyomok alapján Orgondaszentmiklós egy utcával kettéválasztott két sor házból állott. 1571-ben a török 29 házat számolt össze. Temploma a hosszan elnyúló falu déli, Ködszállás felé fekvő végén, egy még az őskorban, a rézkor végén emelt kurgánon állt, amely nevében – Szentmiklósi halom – őrizte meg a település temploma védőszentjének a nevét.



2. kép. Az Orgondaszentmiklóson feltárt belső telek összegző vázlata

Orgondaszentmiklóson 1971–73 nyarán két belső telek részbeni feltárása történt meg.⁷⁶ Az egyikken egy föld fölé épített ház állott, a másikon egy veremház. A 14 m hosszú, 6 m széles ház háromszatú volt, azaz három helyiségből állott. 6 × 4,5 m nagyságú szoba, 6 × 3,40 m alapterületű konyha és 6 × 5,30 m nagyságú kamra alkotta, a szobában szemes kemence maradványaival. A konyhában talált tüzelő formája szerint ugyanúgy lehetett kemence, mint nyílt tűzhely. Mindkét tüzelő tűztere a padlószinten volt. A szoba padlóját lesározták, de a konyháét és a kamráét már nem. A házfalat néhány helyen nagyobb cölöp erősítette, azonban nem oly módon, mint Szentkirályon vagy Móricon. Semmiféle nyomát nem találtuk annak, hogy a háznak tapasztott sövényfala lett volna, és egymástól nagyjából szabályos távolságra kevert cölöpökből, karókból készült volna az a szerkezeti eleme, amely a falat szilárdította. Ennek a háznak a fala, mint kezdetől vallottuk, vályogtéglá, esetleg sárfal jellegű lehetett.⁷⁷ A szürke altalajban nagyon nehezen voltak megfigyelhetők a házfal maradványai,⁷⁸ ugyanis azok is szürke színűek voltak. Györfly István jegyezte fel, s ezt mi is megerősíthetjük, hogy az úgynevezett *kunvályog* nyers állapotban szürke színű, s mérete is nagyobb, szinte kétszer akkora, mint a ma ismert vályogtégláé.⁷⁹ Szelemenágasnak nem találtuk nyomát a ház végeinél. A szoba fölött egykori mestergerenda meglétéről tanúskodott a szoba középvonalában egykor álló két fa cölöp, amely minden bizonnyal azt tartotta.⁸⁰ A ház hátsó hosszanti fala az Üllő medre felé nézett, bejárata a két házsört elválasztó utcával szemben volt.

A lakóháztól jobbra 8 nagyméretű cölöplyukat tártunk fel. Pontosabban a cölöpöknek ázott gödröket és a beléjük állított fa tartóoszlopok korhadékait, valamint a visszadöngölt földet, amelybe 15–16. századi cseréptöredékek keveredtek. A cölöplyukak között nem túl nagy fantáziával is összefüggés található, bár az építménynek csak kb. a fele került feltárásra, egy nagyjából 10 × 4 m alapterületű, nyitott, állattartási, esetleg takarmányozási célokat szolgáló épület (nyári állás, szén) rekonstruálható belőlük.

⁷⁶ Selmeczi 1974b: 47–58.; 1976: 255–262.; 1992a: 68–74.; 2011: 192–199.

⁷⁷ Itt szükséges megjegyeznünk, hogy Pálóczi tagadta, hogy az orgondaszentmiklósi ház vályogtéglából épülhetett. Mint írta: „a vályogtéglát nyilvánvalóan kizárhatjuk, bizonyára cölöpvázás szerkezetről van szó”. Pálóczi 2005: 103. Vele ellentétben Sabján Tibor annak a véleményének adott hangot, hogy „a vályogvetés nagy múltú eljárás... Nálunk első említése 1658-ból való, de használatát ennél régebbinek kell tartanunk.” Sabján – Buzás 2003: 99. Györfly Istvánnak pedig az volt a véleménye, hogy a Nagykunságon „a nád helyettesítette a sövényt”. Azt is megemlítette: „A hagyomány szerint az utolsó tatárjáráskor Karcagon csak két ház maradt meg, egyike a most is meglévő Szerepiház. Ennek tetejét a vihar a 15 esztendei fűtés alatt teljesen elhordta, de falai megmaradtak. A hagyomány mellett szól az a körülmény, hogy a ház nem illeszkedik jól be az utcába és fala, amint egy újabb megbontáskor kiderült, sással gyúrt sárból van.” Györfly 1908: 160, 162.

⁷⁸ Györfly 1908: 163. „Hajdan nem ástak fundamentumot, hanem csak megkapálták a ház helyét és lóval lenyomtatták.”

⁷⁹ Györfly 1908: 163. „Régente fekete sárból vetették a *vályogot*, és a sárhoz nem töreket, hanem szalmát, sőt sást használtak, a régi vályug csaknem kétszer akkora volt, mint a mostani... A vályughoz ragaszték gyanánt fekete sárt használnak. Régente minden sor vályug közé egy sor nádat is raktak, az ilyen *nádolt* fal olyan erős volt, hogy alig lehetett elbontani.

⁸⁰ Györfly 1908: 164. „Mikor már a szoba elég magas, a házat lepadlósólják, e célból a falakra a ház közepén végig egy hatalmas gerendát fektetnek, ez a *mestergerenda*... Ha a szoba igen nagy volt, régebben a mestergerenda alá a szoba közepén ágast állítottak.”

Az utca és e között az épület között egy földbe ásott, szögletes építmény maradványai kerültek elő, amelyek szerkezetét a magas talajvízszint miatt nem lehetett megfigyelni, s emiatt nem is lehetett teljesen feltárni. Talán veremől lehetett.

A ház és az utca közt a telken még további más építmény maradványait is megtaláltuk. Több tüzelőt (kerek kemence és nyílt tűzhely átégett alapját), sárga agyaggal letapasztott, de át nem égett, kör alakú munkateret, földbe ásott nád falazatok (szélfogó?) megégett maradványait, amelyek hamujában benne maradtak az elszenesedett nádszál töredékek is.

A lakóháztól 7 m távolságra egy korábbi, kétosztatú lakóház maradványai felett egy 6 m külső átmérőjű, 5 m középméretű, kör alaprajzú épület maradványait találtuk meg. Egy szögletes fülű kerek kengyelhez hasonlítható tapasztás bontakozott ki, amely a barnásszürke középkori humusztól sárga színével ütött el. A sárga tapasztás általában 80–100 cm, a „kengyel négyszögletes fülénél” 140 cm széles volt. Feltárását nehezítette, hogy kisebb részét a szántás megsemmisítette, viszont megkönnyítette, hogy az alaprajzon belül és körülötte kívül nem volt semmiféle omladék. A kerek épület szinte mértani középpontjában, kissé lazább, szürke színű, kör alakú folt közepén 15 cm átmérőjű, kemény sárga agyagfolt volt. Ezt a tetőszerkezetet tartó oszlop maradványának tarthatjuk. Az alap sárga tapasztásán belül lesározás nyomát nem találtuk. A tapasztást átmetszve azt észleltük, hogy az nem egyéb, mint egy 80–100 cm széles, a középső 30 cm-es szakaszon 50 cm-re mélyített sekély árok, amelynek ez a tapasztás a betöltése. A tapasztás földjéből lópata és 15–16. századi cserépanyag került elő. Az árok formája és a speciális, sárga színű, homokkal kevert agyagos betöltés omladékok híján legegyszerűbben úgy értelmezhető, hogy az árok legmélyebb részére leállított falazat megerősítésére és körbetapasztására szolgált. Ez a falazat egy gyorsan szétszedhető és menekíthető építmény falazata lehetett, mert míg a lakóház és a nádból készült szélfogók megégték, ennek a helyén égésnyomot egyáltalán nem találtunk.

A lakóház délnyugati végénél egy 150 cm széles, 65 cm mélységű, az Üllő felé futó, feltehetően vízvezető árkot találtunk. Ettől kb. 30 méterre egy vele párhuzamosan futó, alig 30 cm mély árkot. Ennek környékén az árok teljes hosszában szerves maradványokat, talán a garádgysterítésnek kirakott trágya vagy alom nyomait figyelhettük meg. A két árok között a ház végétől kb. 15 m távolságig tüzelőket, kemencéket, kerek sárga agyagtapasztásokat, egyiken egy kézimalom töredékével, és egy hamuval töltött gödröt, amelyben edénytöredékek és egy ülökének átalakított lókoponya voltak.

A felszíni nyomok (a feltárt jelenségek egy összefüggő, hamuval kevert humusszal borított felületről kerültek elő) és a feltárt felületek kézenfekvő összefüggése azt engedik feltételezni, hogy a lakóház körüli építmények ugyanazon 15–16. századi beltelek részei, melynek központi épülete az akkor az Alföldön általános hámosztatú, zárt tüzelős, így legalább is a szobában lepadlásolt lakóház. Ennek a teleknek azonban volt még egy centrális épülete. Ez az épület sokat sejtető alapjával a lakóház feltételezett bejáratával szemben, attól 7 m-re állt. Amíg a lakóháznak délkeleti fekvésű volt a bejárata, addig a szobában forgó építményé északi fekvésű (10° eltéréssel észak-déli irányú). A bejárat helyzete is legegyszerűbben oly módon értelmezhető, hogy ezt az épületet csak nyáron lakták. Nyilvánvalóan ezért tették az állandóan hűvös oldalra a bejáratot. Az épületben tüzelőberendezés és tüzelés nyomát nem találtuk.

Felmerül az a kérdés is, hogy ez az épület feltétlenül lakás céljait szolgálta-e? Erre nagy valószínűséggel igennel válaszolhatunk, tudni illik ebben az időben a szemes terményeket vermekben és pincékben tárolták. Az alaprajzból rekonstruálható épület méretei azt is kizárják, hogy állattartási célokra használták volna. A néprajzi párhuzamokként felsorakoztatható kerekólak vagy nagyobbak, vagy kisebbek ennél. Emellett semmiféle nyoma (égésnyom, szögek, vasalás, stb.) nem volt annak, hogy valamiféle faszervezetű építmény (jászol, állás) lett volna benne. A kunok jurtáiról szóló, a feltárt településrészlet koránál egy, másfélszáz évvel korábbi híradások is azt a véleményünket erősítik, hogy a feltárt alap egy, már állandó szálláson, faluban felállított, s rögzített jurta maradványa.

Itt szükséges megjegyeznünk, hogy az orgondaszentmiklósi kerek alaprajzok jurtaként való meghatározásával kapcsolatban, Pálóczi Horváth András kétségeit hangoztatta, noha más megoldást nem tudott javasolni. Horváth Ferenc pedig, aki – amint alább látni fogjuk – hasonló jelenségeket talált, már árnyaltabban fogalmazott. Beérte a „talán vitatható” kifejezéssel, holott éppen ő volt az, aki *A csengelei kunok ura és népe* című könyvében szükségesnek tartotta újra felemlíteni azt az 1388. évi pápai leiratban foglalt adatot, amelyet már Györffy György sem tekintett a kunokra vonatkozóan általános érvényűnek, miszerint „városaik nincsenek, sátraikkal, családjaikkal és barmaikkal vándorolnak”. Az azonban kétségtelen, hogy a pápa a térítő ferencesektől reális értesüléseket szerezhetett a magyarországi viszonyokról, tehát valószínűleg nem tévedett, amikor úgy tudta, hogy a nemezsátort, a jurtát a kunok még a 14. század utolsó évében is gyakorta használták.

Ez az építmény Orgondaszentmiklóson nem volt egyedi jelenség, ugyanis egy másik szelvényben, a falu házait középen kettéválasztó utca másik oldalán, két földbe ástott épülettől (a teljesen feltárt mérete $4,5 \times 3$ m) alig másfél méterre típusában azonos épület kör alapját tártuk fel. Noha ez csak két adat, ma is úgy véljük, hogy ez a bizonyos kerek épület Orgondaszentmiklóson általánosan elterjedt lehetett, ugyanis az is felállította, akinek csak földbe ástott putrira futotta és az is, akinek lakóháza volt, tehát nem volt egyértelműen szüksége ezen építmény használatára. Megjegyezzük a feltárás óta eltelt 40 év sem hozott olyan új eredményeket, amelyek cáfolnák azt a véleményünket, hogy ezek a kerek alaprajzú építmények jurták lehettek.

Vajon nem egyedi jelenség-e az Orgondaszentmiklóson megfigyelt belső törvényszerűség? Arról lenne szó, hogy a nagyállattartó népek feudalizálódásának azon típusára, amelynek során ezek a népcsoportok már meglévő feudális struktúrába kerülnek, a korábbi településszerkezet (téli szállás) átalakulására jellemző-e a beltelken felépített állandó jellegű lakóépület mellett a mozgatható hajlék, amely általában nemezsátort? Erre a kérdésre a baskírok, kirgizek, kalmükök, a turkomán Teke törzs állandó falvakba településére vonatkozó leírások alapján viszonylag egyértelmű választ adhatunk. Mindegyikükről feljegyezték, mint szembeötlő külső jellemvonást, hogy a megült falvakban egy-egy család a szilárd lakóépület mellett a jurtát is lakta.⁸¹

Végezetül vegyünk még egy kései példát a magyar népi kultúrából. A hazai néprajztudomány – szerintünk tévesen – a parasztság polgárosulása következményének

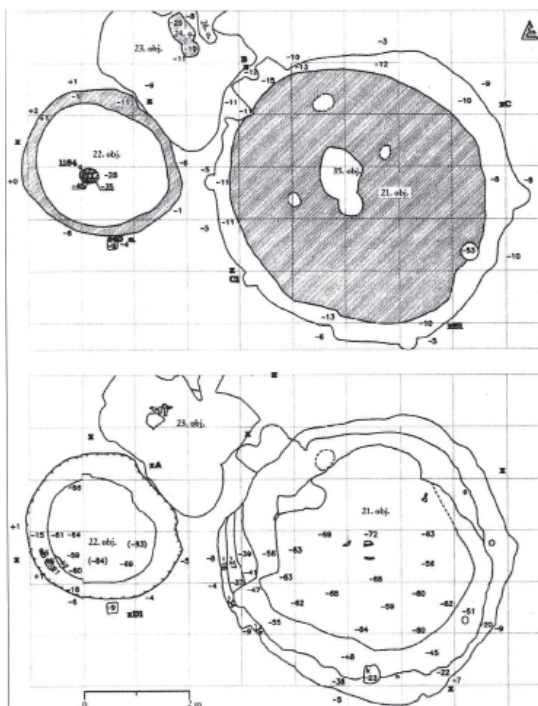
⁸¹ Szabó 1971: 14–25.

tartja az Alföldön, így a Kunságban és a Jászságban is, a 20. század első felében még általánosan elterjedt úgynevezett nyári konyhákat. Ezekben az egy (esetleg két) helyiséges épületekben, amelyek mindig a lakóépülettel szemben, az udvar túlsó oldalán álltak, sütöttek főztek tavasztól az őszi hónapokig, benne tartózkodtak és *lakókonyhaként* használták őket. A nyári konyhának a beltelken belüli funkciója tehát nagyjából ugyanaz volt, mint a feltételezések szerint az orgondaszentmiklósi telkeken feltárt kerek alaprajzú épületeké. A nyári konyhák nem újkori fejlemények, hanem egy korábbi hagyományt közvetítettek, arra talán az is utal, hogy „bennük a lakóházból már kiszorult tűzhelyeket építhették fel, s így a régi, hagyományos ételeket tovább készíthették anélkül, hogy a lakóház belső rendjét zavarták volna vele”.⁸²

CSENGELE – FECSKÉS

A csengelei Árpád-kori eredetű, a 11. században épült, majd a tatárjárást követően az ide telepített kunok által ismét használatba vett templomtól és a templom körüli temetőtől északkeletre egy egykori vízfolyás húzódott. Ennek a túlsó partján, a templomtól mintegy 500 m-re vélte megtalálni Horváth Ferenc a Csengele néven ismertté vált téli szállás, majd falutelepülés belső telkeit. Bár az autópálya nyomvonala ennek a településnek csak délkeleti szélét érintette, mégis a feltárt régészeti jelenségek arra utaltak, hogy a régész előfeltételezése helyesnek bizonyult, azaz feltételezhető, hogy valóban egy korai (téli?) szállás belső telkeit találta meg.

A csengelei középkori objektumok között olyanok is előfordultak, mint az Orgondaszentmiklóson feltárt, földhöz rögzített jurta maradványaiként meghatározott leletek. Horváth kétségtelenül rokonságot fedezett fel az orgondaszentmiklósi és a Csengele-Fecskésen feltárt építmények között. Mint közleményében írta: „A Fecs-



3. kép. Kör alakú és félgömbbe mélyített építmények Csengele-Fecskésről (Horváth 2001 nyomán)

⁸² Filep 1981: 50.

készen feltárt építmények egymáshoz közel, három csoportban fordultak elő az átvizsgált területen. Egy-egy csoport egy nagyobb (6 m) és egy kisebb (3 m) átmérőjű, kör alakú, valamint egy téglalap alakú, kisméretű (1,5 × 2,5 m) földbe mélyített építményekből állt. Az utóbbi alját gondosan letapasztották. Az előbbieket alja mintegy félméternyire mélyedt a homokba, így azt a talajvíz miatt nem figyelhettük meg” – írta Horváth. „Ezeknek a kör alakú alaprajzból fülkeszerűen kiugró, lejtős bejárata – ugyanúgy mint Orgondaszentmiklóson, itt is észak felé nyílt. A belőlük előkerült leletek (kerámia, főleg cserépüstök töredékei és néhány állatcsont) pontos kormeghatározásra ugyan nem alkalmasak, de nem is zárják ki, hogy az építmények talán a 13. század második feléből valók.”

A kun falvak feltárására eddig nem sok pénz jutott. Ennek ellenére az 1970-es években, még ha a korlátozott intézményi lehetőségek miatt apró, de fontos lépések történtek, amelyek további tudományos lehetőségeket csillantottak fel előttünk. Azonban a kun települések kutatása, a csengele-fecskési feltárás az egyetlen üdítő kivétel és fontos új tudományos adalék, egyelőre megrekedt az akkor elért szinten. A múzeumoknak a saját finanszírozású régészeti ásatásokra felhasználható pénzügyi kerete az 1980-as évekre megszűnt. Régészetiileg kutatható kun települések területét, kivétel Csengele, nem érintette sem az autópálya építés, sem valamilyen nagyobb beruházás, amely költségkeretének terhére előzetes régészeti feltárást lehetett volna végezni. Pedig a kutatás felcsillantotta előttünk, milyen faluképet alakított ki társaival Bócsör fia Péter, az a kun előkelő, aki Szentkirályt adományként kapta Nagy Lajostól. Miután Szentkirály a királyi adományozás következtében magánbirokká vált, az ott élő vagy oda telepített kunok függő viszonyba kerültek az új birtokosoktól, akiknek elemi érdeke volt, hogy a lakosokat a földhöz kössék és megköveteljék tőlük a keresztényi életmódot. Karcag határában Orgondaszentmiklóson végzett ásatás pedig megmutatta, hogy milyen utat járhattak be gazdaságuk átalakulása során azok a kunok, akik még a 16. században is királyi birtokon éltek, s legalább is részben szabad kunokból miként váltak a magyar királyság kiváltságokkal rendelkező jobbágyaivá.

A JÁSZOK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A jászok régészeti hagyatékának feltárására tett kísérlet az 1960-as évek közepétől megélénkülő kun kutatások egyenes következménye volt. Ugyanis a kun leletanyag feldolgozásában, különösen a szállásmetők tekintetében a legnagyobb problémát az jelentette, hogy az előkerült leletanyag jőszerűen csupán önmagában volt értékelhető és önmagához volt hasonlítható. Ilyen körülmények között kézenfekvőnek látszott a Nagykunságban feltárt leletanyagnak, a kunok és a jászok Magyarországra történő beköltözésének már említett történeti problémái miatt is, a jász emlékmennyel való szembesítése, s csupán az ezt követő lépcsőben a megfelelő egyéb magyarországi régészeti leletekkel történő összehasonlítása.

A kunok régészeti kutatásának intenzívebbé válásakor a jászokról már sok mindent tudtunk. Ismertük újkori kultúrájukat.⁸³ Tudtuk, hogy ők a kaukázusi alánok rokonai.⁸⁴ A Németh Gyula által megfejtett jász szójegyzék felbukkanása óta bizonyítást nyert, hogy a magyarországi jászok az oszét nyelv digor nyelvjárását beszélték.⁸⁵ A szójegyzék fontos adatokat szolgáltatott a jászok gazdasági életéről is.⁸⁶ A jászok azonban a 14. század elejéig nem fordultak elő a magyar forrásokban. A jász lakosság egy jelentős csoportját először csupán 1323-ban említették,⁸⁷ semmiféle bizonyítékunk nem volt arra, hogy valóban a kunokkal együtt költöztek-e be Magyarországra. A jászokról újonnan felbukkanó középkori írásos forrás előkerülésének nincs semmiféle valószínűsége. A meglévő információkat egyedül a régészeti anyagok egészíthetik ki.

Vegyünk egy konkrét példát. A négyszállási I. sz. temető halottjait olyan földterületen temették el, ahová korábban, tehát a jászok ideérkezése előtt, nem temettek senkit. Ez azt bizonyítja, hogy oda új népesség érkezett, amelynek ez a temetője. Ez a temető egy bizonyos időszaktól egy bizonyos időszakig működött, értelemszerűen attól az időtől, amikor a jászok ott megjelentek. Ha a 14. század közepén telepítették volna őket a Jászságba, ahogyan részben Györffy, valamint Kristó és legújabban Tóth vallotta, akkor a temető legkorábbi sírjai a 14. század közepére lennének keltezhetőek. Ha a legkorábbi sírok a 13. század második felére datálható, akkor a jászok beköltözése bizonyosan a 13. század közepén kellett, hogy végbemenjen.

E cikk írója több mint két évtizede már publikálta a négyszállási I. sz. temető leleteit, melyeket a 13–15. századra keltezett.⁸⁸ Ezzel a megállapítással a kutatók egyetértettek.⁸⁹ Egy későbbi tudományos dolgozatában a szerző a négyszállási II. sz. temető – ez a későbbi Négyszállás területén a tatárjárást megelőzően fennálló Árpád-kori magyar falu temploma és temetője, amelyet a kereszténységtől nem idegenkedő jászok a beköltözést követően birtokba vettek –, 13. századi temetkezéseit is bemutatta és további bizonyítékokat sorolt fel az I. sz. temető korai sírjainak meggyőző keltezéséhez.⁹⁰ Tehát megalapozottan állíthatta, hogy a négyszállási I. és II. sz. temetők kronológiai helyzete

⁸³ Például Fodor 1942; Szabó 1979, 1982.

⁸⁴ Jankó 1900: 1–16, 125–146, 241–252; Melich 1912: 197–199.

⁸⁵ Németh 1959; Györffy 1990: 316–318.

⁸⁶ Selmeczi 2005: 93–106.

⁸⁷ Anjou-kori Oklevéltár VII. 1991: 39–40. Itt kell megemlítenünk, hogy Szabó László többször is erőteljesen hangsúlyozta: az 1323. évi jász szabadalomlevél, amelyet Jászberényben őriztek, arra utal, hogy a jászok már jóval 1323 előtt Magyarországon éltek. Szabó 1974: 9–19.

⁸⁸ Selmeczi 1992b: 15.

⁸⁹ Kuznecov 1993: 121–132.; Spinei 2003: 324.; Bubenok 2004: 253–268.

⁹⁰ Selmeczi 2005: 565–586.

kétségen kívül azt bizonyítja, hogy a Jászság kerületére új lakosok, jelesen a jászok, a 13. század közepén érkeztek, akkor jelent meg új népesség ezen a területen.⁹¹

A régészeti bizonyítékok alapján a magyarországi jászok az Észak-Kaukázus vidékéről származtak el, s Kötöny kunjaihoz csatlakozva, esetleg kis moldvai kitérővel találtak maguknak új hazát a Zagyva-Tarna völgyében.⁹²

A kaukázusi Alánia (Oszétia) 12–13. századi régészeti jelenségeinek és régészeti anyagának feltárása folyamán egyre több bizonyítékot találunk arra, hogy a magyarországi jászok és az oszétek nemcsak nyelvükben, hanem kulturálisan is közeli rokonságban állottak egymással. A magyarországi jászok régészeti anyaga markánsan különbözik a hasonló korú kun leletektől. Hadd említsünk néhány példát. Erre utalnak azok a sztyeppei kultúrához tartozó tárgyak, jelesen a különféle fülbevalótípusok, amelyek a 13–14. századi Magyarországon csak a jászoknál találhatók meg, s megvannak az oszétoknál is.⁹³ Ilyen a nők páros korongviselete, amely ugyan bizánci eredetű, de a kaukázusi népeknél még a 19. században is ismert volt.⁹⁴ Ide sorolható a férfiak speciális fegyverviselete, a jobb vállra függesztett kard (templom körüli temetőben is, ahol a vallási előírások tiltották).⁹⁵ Alán illetve oszét

⁹¹ Tóth Péter ezzel a megállapítással nem ért egyet. A négyszállási I. sz. temető keltezésével kapcsolatban ellenetesként többek között azt jegyezte meg, hogy e cikk szerzőjének a „régészeti jelenségek” levont érvei csak kevésbé látszanak alkalmasoknak e probléma megválaszolására”. Tóth úgy gondolja, hogy a temetőben talált Nagy Lajos, Mária királynő és Zsigmond érmék „lehetnek annak bizonyítékai is, hogy a temetőt a 14. század második felében nyitották meg”. Tóth 2013: 111, 115. Tóth azonban téved. Ugyanis a kun szállástemetők halotti obulusai közt sem találni Nagy Lajos vereteinél korábbiakat. Legutóbb Hatházi Gábor írta meg, hogy az elmúlt évtizedek kutatásait megelőzően valóban általános volt az a vélemény, hogy a kun szállástemetők legkorábbi temetkezései, akkor még csak a kiskunságiak voltak ismertek, gazdag mellékletű sírjaiban talált Nagy Lajos, Mária és Zsigmond által veretett érmek alapján a 14. század második felére keltezhetőek. Mindezt részben a szállások lassú állandósulásával, így temetőik kései megnyitásával, részben a kunságnak a helyi áruforgalomba való kései bekapcsolódásával szokták magyarázni. Mindez megfelel a Kring majd Györfly nevéhez köthető történeti modellnek (a nomadizálás és a katonai szerep elhalása, a személynévadásban is visszatükröződő kereszténnyé válás, állandó szállások kialakulása a 14. század második felében). Hatházi a kun szállások kései nyitására bizonyítására felhasznált pénzforgalmi viszonyok ellenőrzésére 12, nem a kunokhoz köthető, nagy sírszámú templom körüli temetőt elemzett. A vizsgálatból arra derült fény, hogy az ismert kun szállástemetők és a vizsgált nem kun templom körüli temetők éremanyaga szinte azonos képet mutat. Hatházi megállapította: „a halotti pénzekben bőségesen java Árpád-kori (11–12. század) után – nagyjából a 13. század közepétől – a magyar temetőkben szintén alig fordulnak elő pénzek, egészen Nagy Lajos és Mária koráig. A nagyjából a 13. század közepe és a 14. század közepe közt jelentkező úrt néhány bécsi fillér, szlavón báni veret, esetleg ezek hamisítványai töltik ki. A kun és jász temetők különbsége e tekintetben csupán annyi, hogy a hiányt... Szent László és III. Béla másodlagos fölhasználású érmei pótolják.” Hatházi 2004: 77–80. Hatházi azt is hangsúlyozta: „A pénzek hiánya majd feltűnése a kun sírokban tehát nem függ össze a feudalizációs-asszimilációs folyamatokkal, s főként nem jelezheti egy-egy kun szállás rögzülésének, ill. a szállástemető megnyitásának idejét.” Hatházi 1994: 27–41.; 2000: 229.; 2004: 79.; 2005: 104. Tehát a kun és a jász szállástemetőket jellemző éremforgalmi adatok semmiféle bizonyítékot nem jelentenek a kunok és a jászok kései megtelepedésére.

⁹² Kuznecov 1993: 121–144.

⁹³ Selmeczi 1992b: 86.; 2012: 47–50.

⁹⁴ Hatházi 1987–1988: 106–120.; 2004: 135–151.; Selmeczi 1992b: 88.; 2012: 53–55.

⁹⁵ Selmeczi: 1992b: 93.; 2005a: 146–147.; 2012: 60–62.

kulturális jelenség a magyarországi jászoknál a koporsó nélküli temetkezés a 13–14. században,⁹⁶ ahogyan az is, hogy egy korábbi sírgödörbe, feltételezzük családtagokat, később is bele temetnek.⁹⁷ A jászok egy része minden bizonnyal keresztényként költözött a Kárpát-medencébe, erre bizánci ereklyetartó kereszttek és szokáselemek is utalnak, például a temetésnél a koponyát egy kődarabra fektették.⁹⁸

Az oszét halottkultusz rendkívül gazdag szokáselemekben. A halottaknak az élőkkel való szoros kapcsolata ma is természetes jelenség náluk. Egy oszét, legyen bármilyen rendű és rangú, még a 20. század elején is rendkívül fontosnak tartotta arról rendelkezni, milyen legyen temetése és halotti tora, melyre meg kellett hívni az egész falut, nem egyszer a szomszéd települések lakóit is. A toron a résztvevőket, bármennyire is nagy anyagi áldozatokat kívánt, alaposan meg kellett etetni, mert hitük szerint az a halotti tor, amelyen mindenki jóllakott, megóvta az elhunytat és rokonságát az örökös éhezéstől.

A halotti tornak a család gazdasági erejét meghaladó költségen történő megrendezésének szokása a magyarországi jászokra is jellemző volt. Ezt az évszázadokon keresztül fennmaradt szokást minden bizonnyal korábbi hazájukból hozták magukkal, és igencsak ragaszkodhattak ehhez a gyakorlathoz. Ezért tiltják például a 18. századi tanácsi rendelkezések a pazarló torokat: így 1770-ben Jászdózsán tilalmaztatott a „Pompás Temetés Tor”. 1757-ben Jászsalsószentgyörgyön egy közepes vagyonú gazda temetési költségei 102 Ft-ot tettek ki. Az özvegy még 7 hektoliter bort, 6 icce (kb. 5 liter) pálinkát vásárolt és egy tinót is levágatott. A Jászkun kerület közgyűlésén 1800. december 28-án újra tilalmazni kellett a költséges halotti torokat: „Mindennemű Dobzódások, rendetlen vendégeskedések Halotti torok... tartása újra keményen tiltatnak.”⁹⁹



4. kép. „Szőlőfürt” végződésű fúlbevalók a négyszállási I. sz. temetőből

⁹⁶ Selmeczi 2012: 65–71.

⁹⁷ Selmeczi 1992b: 77–78.

⁹⁸ Selmeczi 1992b: 93.; 2005a: 151–164.; 2012: 73–76. Ez év decemberében Vladikavkazban értesültem arról, hogy a keresztény oszét temetkezésekben rendre előfordul, hogy a halott koponyája egy kődarabon nyugszik.

⁹⁹ Szabó 1982: 305.; Gulyás-Szabó 2003: 262.



5. kép. A beköltözést követő első évszázadok jász női viseletének tartozéka volt az ún. hólyagos korongpár

Bánkiné Molnár Erzsébetnek *Földadta sors* című könyvében olvasható, hogy a Jászkun terület redemptusai a temetéskor rendre megszegték az egyébként rájuk jellemző takarékos életvitel és a célszerű fogyasztás szokását. Például a Jászfényszaruról 1743-ban Kiskunfélegyházára költözött Horváth Antal hasonló nevű fiának és korábban elhunyt feleségének temetési költségei 1825-ben 488 Ft-ot tettek ki. A jászberényi Balajti Anna temetése 93 Ft 57 krajcárba került. A jeles szerző ennek a jelenségnek az okait „a helyi mentalitásban, a jászkun büszkeség eseti felvillanásában” vélte meglelni, holott nagyon is lehetséges, hogy a fentiek fényében egy igen régi hagyomány kötelező erejű megnyilvánulásáról gyűjtötte össze az utolsó adatokat.¹⁰⁰

A jász települések közül is nem egyet szállásnak neveztek forrásaink. Nyilvánvaló, hogy a szállás nevet azért kaphatták, mert a magyarok a kunokkal azonos módon kezelték a jászokat, s ugyanúgy jellemezték falvaikat, mint a kun szállásokat. Noha ma már bizonyítható, hogy a kunokkal ellentétben a jászokra kezdettől a komplex gazdálkodás volt a jellemző, amelyben a földművelés és az állattartás többé-kevésbé egyensúlyban volt.

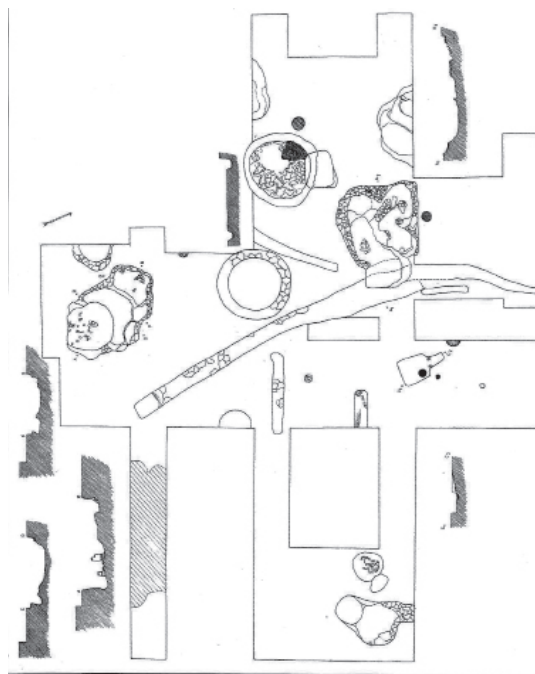
¹⁰⁰ Bánkiné 2012: 128–129.

A Négyszálláson feltárt településrészletek bepillantást engednek, hogy milyen lehetett egy korai jász halmaz. Ezek közül a legjellemzőbbet mutatjuk be, egy 680 m² nagyságú feltárt felületet. Ezt a területet egykoron, mintha kerítés vagy mellvéd lenne, nagyjából dél-északi irányú, nagyjából egyenesen, enyhe íveléssel húzódó, minden bizonnyal védelmi célokat szolgáló kőfal osztotta ketté. A kőfal alapozási árkat 22 m hosszan tudtuk követni. A kőfal nyugati oldalánál három földbe ásott ház és két kör alaprajzú épület maradványai kerültek elő. A 115 cm mélyre alapozott fal köveit később kibányászták, azonban az alapárok fenekén ott maradt több összecementeződött kődarab. A köveket másodlagosan felhasználó jászok, miután túlságosan fáradtságos lehetett a kiemelésük, benne hagyták az alapárookban.

A földbe ásott házak közül az egyiket közvetlenül a kőfal mellé építették, feltehetően maga a kőfal volt az egyik fala a háznak, amely szögletes, lekerekített sarkú volt. Méretei 4,5 × 5 m. Mélysége: a kőfallal érintkező oldalon 100 cm, a vele ellentétes oldalon 150 cm. A ház egyik sarkában sem lehetett kemence nyomait megfigyelni. Pedig feltehetően lehetett benne valamilyen tüzelő. A házat minden bizonnyal lakták, mert a házon belül néhány centiméterrel a felszín alatt, a házfalak mellett körben réti mészkőlapokból rakott 25–30 cm széles padka volt, amelyen két olyan átalakított cserépedényt is találtunk, amelyeket mécsesnek használtak. Kívül, közvetlenül a ház északi fala mellett egy kör alakú, 50 cm átmérőjű, nyílt tűzhely átégett nyomai látszódtak. Közvetlenül a ház mellett, tőle másfél méterre egy 5 m átmérőjű másik gödör volt, de csak részben került feltáráásra. Ha ház is volt valamikor, miután elhagyták, minden számukra használható tárgyat magukkal vittek belőle, betöltésében csupán kerámia-töredékeket találtunk.

A kőfal melletti háztól délre, a déli házfaltól 2, illetve 3,5 méterre egy újabb gödörház volt. Ez a ház is lekerekített sarkú, szabálytalan téglalap, vagy talán inkább ovális alakú volt. Hosszúsága 6 m, szélessége a gödör végeinél 2,5 m, a ház közepén 4 m. Ennek a háznak az oldalánál is meg lehetett helyenként figyelni a réti mészkőből kirakott padka nyomait. A ház oldalfalainál az agyagba bevájva, olyan fülkék voltak, alvófülkéknek neveztük el őket, ahová egy felnőtt, illetve egy-egy gyermek el tudott bújni. A házban csak némi átégett törmelék utalt arra, hogy tüzeltek is benne. Ettől a háztól északra, mintegy 2 méterre szintén volt egy 50 cm átmérőjű, nyílt tüzelő vörösre átégett maradványa. Miután csak az alapjuk maradt meg, s azokba nem tapasztottak bele olyan anyagokat, amelyekkel a hőhatást növelhették volna, mint a kemencéknél szokásos, ezért gondoltunk szabadtéri tűzhelyekre. A veremházak tetőszerkezetéről csak feltételezéseink vannak, ugyanis a házakon belül és a házakon kívül sem szelemennek, sem más, valamiféle tetőt tartó oszlopnak nyomát nem találtuk. A lakóházak környezetében méhkas alakú vermeteket is találtunk.

Külön kell foglalkoznunk a Négyszálláson feltárt kör alaprajzú épületekkel, amelyek 4, illetve 4,5 m külső, illetve 3 és 3,2 m belső átmérőjűek. Az egyik 50–60 cm széles alapárkának alján kőpakolás található, míg a másik omladékkal betöltött hasonlóan széles alapárkának a feneké 90 cm mélyen fekszik a középkori járósínthez képest. Utóbbi épület padlószintjét réti mészkővel borították be. Az épületek falmaradványaira utaló nyomokat nem lehetett megfigyelni. Akár lehettek kőből is, de nem feltétlenül. A kutató számára nagy gondot okoz ezen épületek egykori funk-



6. kép. Téli szállás feltárt részlete Negyszálláson

putriólakat. Az ólak általában $1,5 \times 2-2,5$ m nagyságú, négyszögletes, nyeregtetős építmények lehetnek. Bejáratuk az egyik keskenyebb, rövidebb oldalon található, néha lejtős lejárattal. Utóbbi esetben a bejáratnál két oszlop alapozási gödrét figyelhetünk meg, ami arra utal, hogy az ólat valamilyen ajtóval zárni lehetett.

A különböző épületek betöltésében található kerámiatöredékek alapján annyit meg lehetett állapítani, hogy a feltárt településrész a 13–15. század között létezett, s építményeit tekintve valóban téli szállás jellegű volt.¹⁰¹ A 15. század elejére a földbe ásott lakóházakat a jászok föld fölé épített, felmenő falú lakóházakkal váltották fel. A Jászságban feltárt felmenő falú házak három helyiségből állottak, szobájukban kemencével. Falaikat oszlopváz erősítette. A házak falainak alapárkába, egymástól 20–50 cm-re, kb. 40 cm átmérőjű gödrökbe kerek metszetű faoszlopokat állítottak, amelyek a falat szilárdították. Sajnos nem lehetett megállapítani, hogy az oszlopokat sövényfonással kötötték-e össze vagy más, például csegelyes technikával építették fel a falat. Írásos adatok is megerősítették, hogy a jászok a 15. században már föld fölé épített házakban laktak.¹⁰²

A kunsági és a jászági településásatások alapján több-kevesebb bizonyossággal állíthatjuk, hogy a 15–16. században, legalább is, ami a lakóházat illeti, a kunok és a jászok már semmiben sem különböznek a magyaroktól. A kutatás jelenlegi állása

ciójának meghatározása. Abból kiindulva, hogy a kunoknak szekerekre szerelhető jurtáik is voltak, méretük akár jurtának is megfelelhettek. Az alapárok mélységéből, valamint a kőpadlóból kiindulva ezeket a kerek alaprajzú épületeket azonban nem igen tarthatjuk jurtának, legfeljebb jurtaszerű lakóépületeknek. Formájuk szerint lehetnének kerekólak is, de azok a néprajzi párhuzamok tanúsága alapján sohasem épültek ennyire szilárd anyagból, illetve nem alapozták mélyre őket. A feltáráson megfigyelhető jelenségek alapján még az sem teljességgel kizárt, hogy az Észak-Kaukázusban található lakótornyokhoz hasonlítsuk négyszállási kör alaprajzú építményeinket.

A lakóházak környezetében egyéb földbe mélyített, nyeregtetős épületeket is meg lehetett figyelni, még pedig úgynevezett *verem* vagy

¹⁰¹ Selmeczi 2012: 86–91.

¹⁰² Selmeczi 2012: 91–95.

szerint az alföldi falvakban, szemben a Dunántúllal, a föld fölé épített lakóház tömeges elterjedése a 14–15. század fordulójától számítható. Mindebből az következik, hogy ez a háztípus tömegméretekben nagyjából egy időben terjedt el a kunok, a jászok és az alföldi magyarok között.¹⁰³

A kunok és a jászok régészeti lelőhelyei sok fontos történeti és kultúrtörténeti adattal járultak hozzá a kunokról és a jászokról alkotott képünk a korábbihoz képest tisztábbá, árnyaltabbá tételéhez. A kutatások eredményeként világossá vált, hogy a kunok és a jászok régészetileg feltárt műveltsége markánsan különbözött egymástól. Utóbbiak, mint egyetlen megmaradt hazai nyelvemlékük is mutatja, kulturálisan az észak-kaukázusi oszétekkel mutatnak rokonságot. A történészi kételyek ellenére bebizonyosodott, hogy a jászok Kötöny kunjaival egy időben kaptak szállásföldet a magyar királytól. Míg a sírleletek alapján a kunok pogány volta bizonyosnak mondható, a velük beköltöző jászokat ránk maradt tárgyi emlékeik szerint már a beköltözés előtt jelentős keresztény hatás érthette.

A 15. század folyamán anyagi kultúrájuk sok tekintetben magyarrá vált, bár a kunokkal ellentétben a jászok évszázados hagyományú ruházatukat még ekkor is viselték, legalább is halottaik egy részét így temették el. A kunok pásztorkultúrájuk bizonyos elemeit, például egyes kengyeltípusok, még a 19. században is megtartották, s a legújabb kutatások szerint lényeges szerepük lehetett a nagytestű magyar szürke marha kitenyésztésében is.

IRODALOM

- Anjou-kori Oklevéltár VII. 1323.* Szerkesztette BLAZOVICH László – GÉCZI Lajos. Budapest – Szeged, 1991.
- ALMÁSI Tibor
2000 *A tizenharmadik század története.* H.n. Pannonica Kiadó.
- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet
2012 *Földadta sors. Népelet a Jászkunságban (1745–1838).* Jászsági Füzetek 48. Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány.
- BASKI Imre
2007 *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006.* Karcag: Kunszövetség.
- BUBENOK, O. B.
2004 *Alany-asy v Zolotoj orde (XIII–XV vv.).* Kijev: „Ietina”.
- ENGEL Pál
1990 *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* Magyarok Európában I. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- ÉRI István
1956 Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. *Folia Archaeologica* VIII. 137–151. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

¹⁰³ Selmeczi 1992a: 128–130; 2012: 94–95.

FILEP Antal

- 1981 *Nyári konyha*. In Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon N-Szé. IV. 50. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FODOR Ferenc

- 1942 *A Jászság életrajza*. Budapest: Szent István-Társulat.

FODOR István

- 1972 Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Folia Archaeologica* XIII. 223–240. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- 1976 Az osztrogoszski lelet. *Cumania* IV. 255–263. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2006 A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. In *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére* 13–33. Budapest – Békéscsaba: Magyar Nemzeti Múzeum – Munkácsy Mihály Múzeum.
- 2013 A kunok gazdálkodásáról. In Mészáros Márta (szerk.): *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában* 11–15. Kiskunfélegyháza: Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma.

GULYÁS Éva – SZABÓ László

- 2003 Az emberi élet fordulójának szokásai a Jászságban. *Tisicum* XIII. 249–263. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

GYÁRFÁS István

- 1873 *A jász-kunok története*. II. Kr. u. 884–1301-ig. Kecskemét: A szerző kiadásában.

GYÖRFFY György

- 1953 A kunok feudalizálódása. In Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. 243–275. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981 A jászok megtelepedése. In *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára*. 69–72. Túrkeve. K.n.
- 1990 *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat.

GYÖRFFY István

- 1908 A Nagy-kunság és környékének népies építkezése. Második közlemény. *Néprajzi Értesítő* IX. 153–166.

HATHÁZI Gábor

- 1987 Adatok a Hantos-széki kunok településtörténetéhez. In *A Jászkunság kutatása 1985*. 29–65. Kecskemét – Szolnok: Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Igazgatóság – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 1991 A perkátai kun szállásmető. (Előzetes beszámoló az 1986–88. évi feltárásokról). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85/2. 651–674. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- 1996 Anmerkungen zur Frage der Verfestigung des Kumanischen Siedlungsnetzes. In *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf* 1994. Band 25. 27–41. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung.
- 2000 Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. 169–302. Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzatának kiadványa, Tóth Zoltán polgármester.

- 2004 *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Opuscula Hungarica V. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- 2005 A kun szállásmetők kutatásának néhány tanulsága. In Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok.” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. 103–108. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula
- 1938 *Magyar történet I–V*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- HORVÁTH Ferenc
- 1978 Csengele középkori temploma. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–77/1*. 91–126. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- 1979 A csengelei Szent György. *Élet és Tudomány XXXIV/25*. 799.
- 1987 Régészeti adatok a kunok dél-alföldi történetéhez. In *A Jászkunság kutatása 1985*. 66–74. Kecskemét – Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2001 *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest: Archaeolingua.
- 2002 Új régészeti szempontok a kunok korai letelepedéséhez a Duna-Tisza közén. In *A Jászkunság kutatása 2000*. 21–34. Jászberény – Kiskunfélegyháza: Jász Múzeumért Alapítvány.
- 2003 Újabb kun vezéri sírlelet a Kiskunságból: Kiskunmajsa – Kuklis tanya. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Studia Archaeologica IX)*. 369–386. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- JANKÓ János
- 1900 A XI. Orosz archaeológiai kongresszus Kijevben. *Archaeológiai Értesítő* 20. 1–16, 125–146, 241–252.
- KOCSIS Károly
- 2011 A magyar népszerűség története. A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. Táj, nép, történelem I*. 1. 293–426. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÓSA László – FILEP Antal
- 1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Negyedik, változatlan kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRING Miklós
- 1932 Kun és jász társadalomelemek a középkorban. *Századok* 66. 35–63, 169–188.
- KRISTÓ Gyula
- 1998 *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris Kiadó.
- 2003 *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- KUZNECOV, Vladimir. A.
- 1993 *Alano-osetinskie etűdy*. Vladikavkaz: „Kavkazskaâ zdravnica”.
- LÁSZLÓ Gyula
- 1940 Adatok a kunok tegezéről. *Néprajzi Értesítő XXXII*. 51–59.
- 1961 *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MÁNDOKY KONGUR István
- 2012 *Kunok és magyarok*. Budapest: Molnár Kiadó.
- MELICH János
- 1912 A jász népnévről. *Magyar Nyelv VIII*. 265–280.

MÉRI István

- 1954 Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a túrkeve-mórici ásátások eredményéről II. *Archaeológiai Értesítő* 81. 138–154, XXVII–XXXIX. t.

NAGY Géza

- 1893a A régi kunok temetkezése. *Archaeológiai Értesítő* 13. 105–117.
1893b A magyarhoni lovas sírok. *Arcaheológiai Értesítő* 13. 223–234.

NÉMETH, Julius

- 1959 Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen. *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1958. 4. Berlin.

ÖRSI Zsolt

- 2011 Feltételezések a középkori kun köznépi szállástemetők növényi sírmellékleteiről. In Bartha Júlia (szerk.): *Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében*. A Jászkunság kutatása 2009. 326–356. Szolnok: Kun Összefogás Konzorcium és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

- 1969a A csölyösi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* 20. 107–134.
1969b A csölyösi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969/1. 115–121. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
1972 A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1. 177–204. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága.
1973 A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. *Folia Archaeologica* 24. 241–250.
1974 A kunok megtelepedése Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő* 101. 244–259.
1976 A Lászlófalván 1969–1974-ben végzett régészeti ásátások eredményei. *Cumania* 4. 275–309.
1989 Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészet az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei VI. 89–106. Nagykovács: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Arany János Múzeum.
1994 *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
1996 Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. In Pálóczi Horváth András (szerk.): *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
2005 Az alföldi késő középkori falusi lakóház: vázszerkezetek és falazatok. *Hagyományok és változás a népi kultúrában. Tanulmányok Dám László tiszteletére*. 95–139. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum.
2013 A középkori alföldi lakóház és telek a szentkirályi ásátási eredmények alapján. In Mészáros Márta (szerk.): *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. 29–41. Kiskunfélegyháza: Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma.

SABJÁN Tibor – BUZÁS Miklós

- 2003 *Hagyományos falak*. Budapest: TERC Kft.

SELMECZI László

- 1973 Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*. 105–113. Szolnok: Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság.

- 1974a Angaben und Gesichtspunkte zur Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971–72.* 187–194. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- 1974b Nomád települési struktúra a Nagykunságban. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században.* 47–58. Budapest – Szolnok: Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum.
- 1976 The Settlement Structure of the Cumanian Settlers in the Nagykunság. In *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh.* 255–262. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- 1982 A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században. In Hoppál Mihály – Novák László (szerk.) *Halottkultusz. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10.* 95–109. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- 1988 A kunok nomadizmusának kérdéséhez. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI.* 177–188. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
- 1992a *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról.* Folklor és Etnográfia 64. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1992b *A négyszállási I. számú jász temető.* Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- 1994 Újabb szempont I. Lajos 1349. november 5-én Gyulaféheváron kelt oklevele értelmezéséhez. In Bagi Gábor (szerk.): *A szülőföld szolgálatában. Tanulmányok a 60 éves Fazekas Mihály tiszteletére.* 63–73. Szolnok: Tóth László megyei múzeumigazgató.
- 2005 A jászok betelepődése Magyarországra. Korai jász sírok a négyszállási temetőben. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 565–586.
- 2006a „...Istentül adattál édes szűz koronám”. Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 117. 17–64.
- 2006b A karcag-orgonaszentmiklósi kun szállástemető első sírjának lehetséges értelmezése. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 253–274.
- 2011 *Kötöny népe Magyarországon.* Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- 2012 *Az atyák emlékezeti. A Kaukázustól a Zagyva-Tarna völgyéig.* (A magyarországi jászok régészeti leletei és középkori műemlékei). Jászberény: Jász Múzeumért Kulturális Alapítvány.
- SPINEI, Victor
- 2003 *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute Center for Transylvanian Studies, Museum of Brăila Istros Publishing House.
- SZABÓ István
- 1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ Kálmán
- 1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest: Országos Magyar Történeti Múzeum.
- SZABÓ László
- 1979/82 *A jász etnikai csoport I-II.* Szolnok: Selmeczi László és Tóth László megyei múzeumigazgató.
- TÓTH Péter
- 2013a A Jászság betelepülésének a kérdéséhez. In Mészáros Márta (szerk.): *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában.* 111–123. Kiskunfélegyháza: Kun Összefogás Konzorcium és Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Kiskun Múzeuma.

2013b *Tanulmányok a magyarországi jászok és a Jászság középkori történetéből*. Budapest: Lucidus Kiadó.

László Selmeczi

The archaeological and ethnographic interpretation of Cumanian and Jász/Jassic culture

Historians basically revealed the history of Cumans and Jász (alternative names: *Jassic*, *Jazygian*) people by the beginning of the 20th century. They argued that the “nomadic” Cumans and “a group of Alans who moved to west with them”, i.e. the Jász people, settled down in the Carpathian basin in the same period. Ethnographers by the second half of the 20th century scrutinised and presented the Cumanian and Jász culture in Hungary in the modern era. Meanwhile, archaeologists began to study relics of the Cumanian and Jász people as well as formerly found or excavated findings only in the second half of the 20th century.

The outcome of the cultural assimilation of Cumans and Jász people was that eventually they became „Hungarians”. Due to its specific sources, archaeology is able to reveal under favourable circumstances how this process took place, what the traditional Cumanian and Jász culture was like in the Middle Ages, and how it changed in the first one and a half centuries in Hungary. The results of archaeological research are summarised briefly below.

A part of the Cumanian social elite (men and women alike) were buried with pagan rites from the middle of the 13th century until the beginning of the 14th century. The dead body was accompanied to the other world by his or her horse either actually (the horse was killed and put into the grave) or symbolically (only harness, saddle and stirrup were put into the grave), while the clothes of the corpse and the objects put next to him/her expressed the worldly rank of the dead person ensuring that his/her other-world existence would be similar to the one (s)he lived. The graves of the Cumanian ordinary people can be found in graveyards centred around churches. Two types of graveyards can be differentiated in the Cumanian settlements. In the first case Cumanian people upon their arrival began to bury the dead in the graveyards located around the churches in those Hungarian villages that had become depopulated due to the Mongol invasion in 1241–1242, in the other case people of a Cumanian settlement opened an obviously pagan cemetery, and some decades later they built a church on this site, in this way transforming the originally pagan graveyard into a Christian one. Cumanian people opened cemeteries in the second half of the 13th century, since the establishment of settlements took place in the last third of the 13th century.

The archaeological study of Cumanian villages has proved that two types of villages have to be differentiated as well: the one was deliberately established along Christian patterns (Szentkirály), the other one was the Cumanian village that spontaneously took shape from a dispersed settlement (Orgondaszentmiklós, Csengele-Fecskés). In planned villages houses were built above the ground and the folds in the yards were due to a semi-extensive animal husbandry that was general in the whole territory of the Great Hungarian Plain. In spontaneously developed villages yurts could be used even in the 16th century. The findings of Csengele-Fecskés site are of special importance since here the pit house was located next to a yurt that was fixed to the ground.

It has been argued that Jász people had arrived to the area that later was named as *Jászság* in the middle of the 13th century. Revealing archaeological findings of Alania in Caucasus (the present-day Ossetia) from the 12-13th centuries, more and more evidences have been found that attest that there was indeed a linguistic and cultural kinship between Ossetians and Jász people in Hungary. The archaeological findings of Jász people clearly differ from Cumanian findings of the period.

A kunok régészeti kutatásának néprajzi-művelődéstörténeti tanulságai

A kelet-európai steppevidékről a középkori Magyarországra költözött népcsoportok – besenyők, kunok, jászok – régészeti hagyatéka sokáig csaknem ismeretlen volt, holott az írott források szerint viszonylag jelentős népességszámukkal a királyi hadseregben külön könnyűlovas kontingenst képeztek, népi különállásukat még sokáig őrizték, a kereszténységre lassan tértek át, tehát hagyományos kultúrájuk feltehetően jó ideig továbbélt. A 19. század végén, amikor a középkori régészet Magyarországon még gyerekipőben járt, Nagy Géza a forrásadatok ismeretében megfogalmazta, hogy 10–13. századi hazai leleteink között a keletről betelepült középkori nomádok sírjainak is ott kell lenniük. Ezeket szerinte a korabeli magyar emlékektől a pogány temetési rítus, a lovastemetkezés, a keleti jellegű tárgyak és esetleg a sír fölé emelt kurgán alapján lehet megkülönböztetni. Ő maga a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött leletek közül – néhány más lovassírról szóló bizonytalan adat mellett – kettőt ebbe az ún. „besenyő-kun” rétegbe sorolt (Sárbogárd-Tinód puszta, Erdőtelek).¹ A besenyők és a kunok kulturális hasonlósága és nyelvi rokonsága ellenére az alábbiakban a korábban beköltöző besenyők régészeti anyagával nem foglalkozunk, mivel a besenyő kutatásnak némileg más történeti környezettel és kutatási problémákkal kell számolnia. Úgy gondoljuk, bevezetésképpen érdemes röviden áttekintenünk a kun régészeti kutatások történetét, hogy lássuk, hogyan jutottunk el a mindössze néhány sírlelettel rendelkező kezdetektől a régészet segítségével a középkori kun etnikai csoport életmódjáról, gazdálkodásáról, hitvilágáról, valamint a magyar társadalomba való beilleszkedési folyamatáról mára megalkotott meglehetősen részletes képig.

Nagy Géza feltevése a későbbiekben teljesen beigazolódtott, így ma is a keresztény szokásoktól különböző, a steppei népekre jellemző hagyományos „pogány” temetkezési mód – tehát a fegyverekkel, lóval, lószerszámmal való eltemetés –, és a keleti típusú tárgyak jelentik a kun sírleletek meghatározásának legfontosabb elemeit. A Nagy Géza által megfogalmazott ismérvek azóta településtörténeti és régészeti topográfiai feltételekkel bővültek, vagyis kun leleteket elsősorban a kun szállásterületen belül, tehát olyan helyeken kereshetünk, ahol a kunok otlakására az írott források szolgálnak bizonyítékok. Éri István 1956-ban megjelent tanulmányában ezzel a módszerrel határozott meg három régebben előkerült 13. századi sírleletet kunnak (Kígyóspuszta, Csólyos, Felsőszentkirály), s a gazdag sírmellékletek alapján ezeket a nemzetségi előkelők rétegének tulajdonította. Településtörténeti szempontból is fontos összefüggést állapított meg a 13. századi kun előkelők sírjai és a végleg megtelepült kun népesség 14–16. századi szállásai között.² A magyarországi kunok

¹ Nagy 1893: 105–109, 115–117.; 1896: 349, 351, 365.

² Éri 1956.

régészeti kutatásában azóta is ez a három lelet számít ún. „vezérleletnek”, vagyis ezek szolgálnak mintaként a további meghatározások számára, természetesen csak a még pogány módra temetkező kunok sírleleteinek kategóriájában.

A Nagy Géza és Éri István munkássága között eltelt több mint fél évszázad alatt régészeink nem foglalkoztak a kun régészeti hagyaték ezen „klasszikus” – a steppei kultúra magyarországi továbbélésének tekinthető – részével, annak ellenére, hogy éppen ebben az időszakban, a 20. század első felében nőtt meg a szakmai érdeklődés a középkori nomádok kultúrájához sok tekintetben hasonló népvándorlás kori steppei népek kultúrája iránt, és népvándorlás kori régészetünkben is jelentős eredmények születtek. Ugyancsak ebben az időszakban indultak meg a középkori temető- és település-ásatások az Alföldön, legnagyobb mértékben éppen a Kiskunságban. Szeged és Kecskemét környékén egész sor 14–16. századi elpusztult faluban és temetőjében folytak feltárások, köztük a már letelepült és kereszténnyé vált kun lakosság szállástemetőiben is, és fontos megfigyelések történtek a kunok temetkezési és viseleti szokásaira vonatkozóan.³ Szintén ebben az időszakban került feldolgozásra a Karcag határában fekvő Orgondaszentmiklós kun szállás temetőjében feltárt sírok régészeti leletanyaga, a késő középkori falusi viselet emléke.⁴ A Karcag határába olvadt, a török kor folyamán elpusztult kun falvak – Ködszállás, Bócsa, Orgondaszentmiklós – temetőiben Györffy István és Bartucz Lajos végzett ásatásokat az 1920-as években azzal a céllal, hogy a kunok embertani típusához nyerjenek adatokat.⁵

A két világháború között az Alföldön folytatott középkori ásatások közül a Kecskemét környékiek tekinthetők a legjelentősebbeknek. Ezek megindításában nagy szerepük volt a jeles néprajzkutató Györffy Istvánnak és Bátky Zsigmondnak, akik az Országos Magyar Régészeti Társulat és a Magyar Néprajzi Társaság 1926-ban, Kecskeméten tartott vándorgyűlésén szorgalmazták, hogy Szabó Kálmán, a kecskeméti múzeum igazgatója kezdje meg a vidék elpusztult falvainak kutatását.⁶ Az ásatások Szabó Kálmán és munkatársa, Papp László vezetésével egy évtizeden keresztül folytak mintegy 30 lelőhelyen. 10 késő középkori faluban tártak fel házakat, 9 késő középkori templom körüli temetőben végeztek feltárást és 7 középkori templom alaprajzi kutatása történt meg. Az érintett lelőhelyek mintegy fele része kun lakosságú helység volt. Az előkerült gazdag leletanyagot Szabó Kálmán népi művelődéstörténeti emlékeként értékelte és tette közzé.⁷ Bár ezeknek a kutatásoknak nem volt elsődleges célja a kun emléktanyag feltárása, mégis elmondhatjuk, hogy mind a Kiskunságban, mind a Nagykunságban tulajdonképpen a török korban elpusztult falvakban kezdődött a kunok rendszeres régészeti kutatása.

A Nagykunságban 1948–1949-ben Méri István nagyszabású településtörténeti program keretében régészeti terepbejárással kutatta fel a középkori településeket. A Györffy György által rekonstruált régi vízrajzi térképen rögzített 28 elpusztult

³ Móra 1906; Móra 1908; Széll 1940: 161–165.; Szabó 1938: 40–78.

⁴ Bárányné Oberschall 1942: 7–9.

⁵ Bartucz 1923: 83–85.; Bartucz 1938: 123, 417.; Kaposvári 1987: 107, 111–113.

⁶ Kőhegyi 1974: 442.

⁷ Szabó 1938.

középkori faluból 17 volt kun szállás vagy kun birtok. A terepbejárás eredmények alapján a Túrkeve határában fekvő 15–16. századi Móric falut választották ki feltárássra. A Méri által kidolgozott igen pontos ásatástechnikai módszer segítségével először sikerült minden részletében hiteles képet nyerni egy késő középkori falu szerkezetéről, településrendjéről, a lakóházak építéstechnikájáról, a tüzelőberendezésről, a háztartások eszközkészletéről, a gazdálkodás szerkezetéről.⁸ A késő középkori faluásatások módszertanához tehát egy kun szállás szolgált mintaként.⁹

A Nagy Géza által kezdeményezett kutatási irány László Gyula kutatói és tanári munkásságának köszönhetően a 20. század második felében folytatódott. Őt egész életében foglalkoztatta a magyarság keleti gyökereinek kutatása. A kunok művelődéstörténeti hatásával főként a Szent László-legenda kapcsán foglalkozott. Erdélyi és szepességi falfestmények viseleti ábrázolásai alapján állapította meg, hogy a kunokkal a belső-ázsiai steppei fegyverzet legkorszerűbb típusai jelennek meg a 13. században a Kárpát-medencében. Így az avar és a honfoglaló magyar régiségből jól ismert, belső-ázsiai eredetű, hengeres testű fedeles tegeznek is új típusát hozták magukkal a kunok.¹⁰ A honfoglaló magyarokról írott, régészeti-néprajzi szemléletű híres könyvében a lovastemetkezések eurázsiai összefüggéseiről szólva a kunok temetkezési szokásaira vonatkozó korabeli adatokat is idézi.¹¹ Hangsúlyozza, hogy Magyarországon a 11. században megszűnt a lovastemetkezés, tehát a 13. században újra feltűnő lovassírok a betelepült kunok emlékeinek tarthatók.¹² A Szent László legenda középkori falképeiről készült, sokáig érlelt – és a könyvkiadóknál hosszú ideig elfektetett – könyvében László Gyula sok értékes megfigyelését írja le a falfestményeken realizisztikusan ábrázolt kun viseletről. Ez az ábrázolásmód tette lehetővé számára a kun tegez szerkezetének megfejtését.¹³

László Gyula tanári tevékenységének hatására az 1960-as évek végétől napirendre került a kunok régészeti emlékanyagának összegyűjtése és feldolgozása. E sorok írója először az Éri István által a kun hagyatékhoz sorolt két sírlelet (Csólyos, Felsőszentkirály) részletes elemzését és pontosabb keltezését végezte el, megkísérelte megtalálni helyüket az európai régészeti anyagban, keleti elemeiket egybevetette a dél-oroszországi steppe 11–13. századi ún. „későnomád” emlékeivel.¹⁴ A kun régészeti kutatás helyzetképét és aktuális tennivalóit szintén magam fogalmaztam meg.¹⁵ Selmeczi László két véletlenszerűen előkerült nagykunági sírleletet (Kunszentmárton–Jaksorérpárt, Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy) tett közzé, majd jelentős feltárásokba kezdett a Karcag határában fekvő Asszonyszállás és Orgondaszentmiklós kun szállások temetőjében, ahol a pogány eredetű babonás szokások továbbélésére vonatkozólag tett

⁸ Méri 1954.

⁹ A középkori faluásatások gyakorlati módszereit Méri István a Régészeti Kézikönyv számára foglalta össze, lásd Banner–László–Méri–Radnóti 1954: 119–128.

¹⁰ László 1940.

¹¹ László 1944: 461–462.

¹² László 1940: 53.; 1961: 16.

¹³ László 1993: 98–100.

¹⁴ Pálóczi Horváth 1969; 1972.

¹⁵ Pálóczi Horváth 1973.

értékes megfigyeléseket.¹⁶ Selmeczi a magyarországi kun temetkezések jellemzőit összevetette a kelet-európai anyaggal és ennek alapján a kunok halottkultuszának megrajzolására is kísérletet tett.¹⁷

Orosz régészeti képzésének köszönhetően a kelet-európai steppe régészeti anyagát kitűnően ismerő Fodor István is bekapcsolódott a kun régészeti kutatásba. Néhány régebben múzeumba került sírleletet sikerült a kun régészeti hagyatékhoz sorolnia (Bánkút–Rózsamajor, Erdőtelek, Osztrogozsszk), valamint több tanulmányában foglalkozott a kun halotti szobrok, az ún. „kamennaja” babák kérdésével.¹⁸ A Békés megyei Bánkúton 1931-ben előkerült lovassír kun etnikai meghatározása többek között azért is nagy jelentőségű, mert ez a vidék csak rövid ideig tartozott a kun szállásterülethez, itt végleg megtelepedett kunokról az oklevelek sem szólnak, ebben az esetben tehát a régészeti forrásnak van bizonyító ereje egy településtörténeti kérdésben.

Ebben a kutatási periódusban tehát előkerült néhány új sírlelet, és a múzeumi gyűjteményekben őrzött régi leletek közül is többet a kun emlékanyaghoz lehetett sorolni. Magam a Balotaszállás–Balotapusztáról 1893-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba került leletegyüttes vizsgálatát végeztem el, és a viseleti tárgyak analógiái segítségével a 13. század közepére keltezhető, előkelő kun nő sírjának határoztam meg.¹⁹ Az 1990-es évek elejére 10–12-re növekedett a pogány módra eltemetett, magányos kun sírleletek száma (1. kép). A leletek számának bizonytalanságát az okozza, hogy egyikük sem szakszerű régészeti feltárással, hanem földmunkáknál véletlenszerűen került elő, a lelőköri körülmények nem minden esetben ismeretesek pontosan, s a temetkezési szokásokra vonatkozó adatokból vagy a tárgyak típusából egyes esetekben csak valószínűsíthető az etnikai meghatározás és a keltezés. Az addig ismert leletanyag alapján összefoglaló monográfiát szenteltem a kun régészeti hagyatékknak, a kelet-európai leletanyag és az írott források segítségével ismertetve a kunok hagyományos régészeti kultúráját, amelynek a magyarországi sírleletek megfeleltethetők.²⁰ Tekintettel arra, hogy a kun etnikum régészeti emlékei közé különféle típusú lelőhelyeket és leletegyütteseket sorolhatunk (szállástemetők, települések, kincsleletek), ebben a munkában csak az előkelő réteg pogány rítusú, magányos sírjainak csoportjával foglalkoztam, melyet a magyarországi kun régészeti leletek „A” csoportjának neveztem el. A steppei hagyományok továbbélésével legnagyobb arányban ebben a leletcsoportban számolhatunk.²¹ A magyarországi kun leleteket a szokásos régészeti elemzésen – lelőhelyek pontosítása, sírok és tárgyak

¹⁶ Selmeczi 1971; 1973.

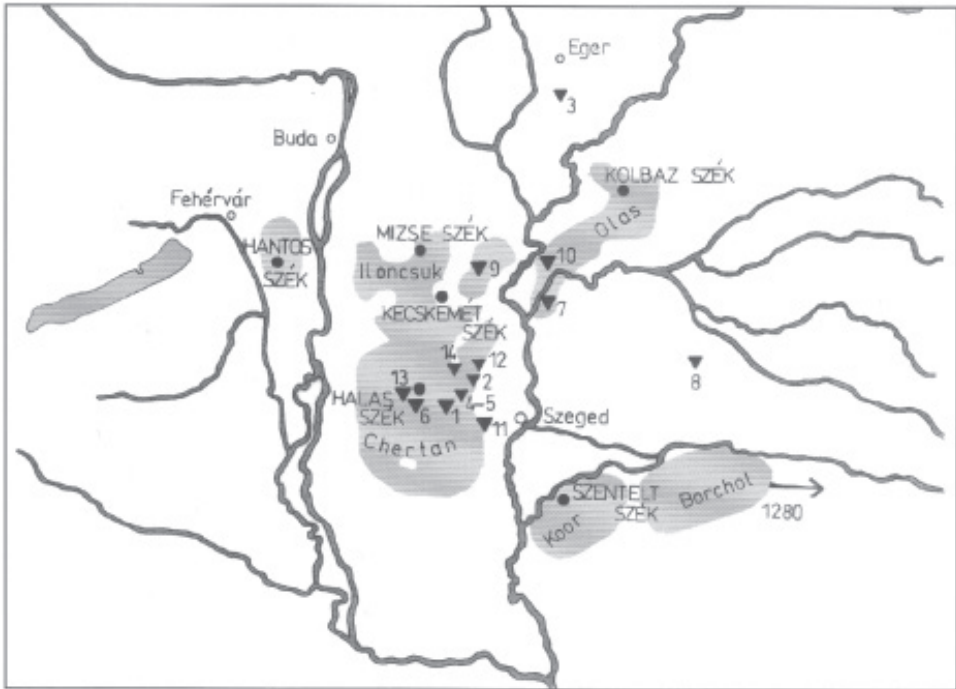
¹⁷ Selmeczi 1982a; 1982b.

¹⁸ Fodor 1970; 1972; 1976; 1984; 1987; 2009.

¹⁹ Pálóczi Horváth 1989a.

²⁰ Pálóczi Horváth 1994.

²¹ Pálóczi Horváth 1994: 102. Az előkelő réteg temetkezéseinek „magányos” jellege viszonylagos, a köznépi temetőktől elkülönülő, családi sírcsoportokról lehet szó, ahogy a kortárs Willelmus de Rubruk is írja úti jelentésében (Györfy 1965: 137.). Ezek lehetnek a későbbi állandó szálláshelyek közelében (például Csölyospusztá, Kígyópusztá, lásd Hatházi 2005: 145–146, 152–153, 6. és 8. térkép), de azoktól távol is (például Felsőszentkirály, Pálóczi Horváth 1972: 178–180, 1–2. kép).

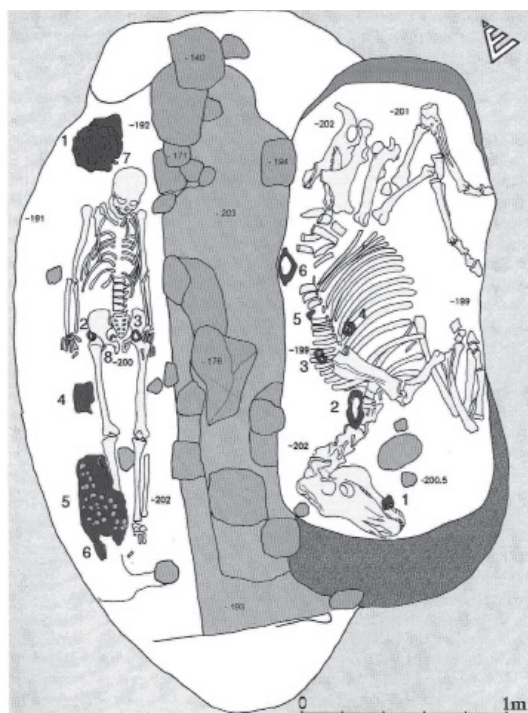


1. kép. A 13–14. századi kun szállásterület és az előkelő réteg pogány temetkezései. 1. Balotapuszta, 2. Csólyospuszta, 3. Erdőtelek, 4–5. Kígyópuszta I–II., 6. Kunfehértó-Inoka, 7. Kunszentmárton, 8. Nagykamarás-Bánkút, 9. Felsőszentkirály, 10. Tiszaföldvár-Homok, 11. Ásotthalom-Bilicsics, 12. Csengele, 13. Kunfehértó-Debeák, 14. Kiskunmajsa-Kuklis-tanya (Horváth 2001. és Hatházi 2005. nyomán).

leírása, keltezés stb. – túlmenően olyan szempontok szerint vizsgáltam, hogy a tárgyak milyen kulturális kapcsolatokat tükröznek. A régészeti tárgyakat eredetük szerint csoportosítva három fő kulturális terület rajzolódott ki: a 11–13. századi kelet-európai steppei kultúrára jellemző tárgyak; a bizánci-balkáni kultúrkörből származó tárgyak (ezek főként a bizánci stílusú ötvösség termékei); a nyugati keresztény kultúrához köthető (magyar vagy nyugat-európai eredetű) tárgyak.²² Az eredményeket az újabban előkerült leletek ismertetése után közlöm, mivel elemzésemet azokkal kiegészíttem.

1998-ban végre szakszerű régészeti feltárással került elő egy kun vezéri sír a Kiskunságban, Csengele–Bogárháton, Horváth Ferenc ásátásán. Ennek nemcsak azért van jelentősége, mert újabb sírral gyarapodott a kun emléktárhely, hanem főként azért, mert a nagy precizitással végzett feltárás megfigyelései révén a kunok temetkezési szokásairól teljesen hiteles és részleteiben is fontos adatokat nyerhettünk. A dél-alföldi neolitikum neves kutatójaként ismert Horváth Ferenc már korábban bekapcsolódott

²² Pálóczi Horváth 1994: 141.



2. kép. Csengele-Bogárhát, a kun vezéri sír rajza. Mellékletek: 1. sisak, 2–3. vas karika, 4. nyílhegyek, 5. sodronying, 6. nyílhegy, 7. juhcsont, 8. vas csat. A lócsontváz leletei: 1. zabla, 2., 6. kengyelek, 3–5. heveder- és kengyelszj-csatok (Horváth 2001. nyomán).

hanem bizonyos idő eltelte után, később helyezték a sírba. A sírt deszkákkal vagy gerendákkal fedték le, majd homokos földből halmot hordtak föléje.²⁴

A dél-oroszországi régészeti kutatások megállapítása szerint a kunokra jellemző temetkezési szokásnak tartható a sírok keleti tájolása, egész ló eltemetése a halottal, a ló számára külön sírgödör készítése, a sír lefedése gerendákkal vagy deszkákkal,

a kun régészeti kutatásba, éppen ezen a lelőhelyen tárt fel egy Árpád-kori templomot és templom körüli temetőt, ahova a tatárjárás után a közeli kun szállás népessége temetkezett.²³ A vezéri sírt az elhagyott templomot és temetőt körülvevő hármas árokrendszer középső árka mellé ásták. A 30–35 éves korában elhunyt fiatal férfit lovával, lószerszámaival és fegyvereivel együtt temették el, sisak, sodronying, övcsat, csizmaszj-tartó karikák, kés, nyílhegyek, zabla, kengyelpár, kengyelszj csatja, hevedercsat, korbácsnyél (?) és talán íjhoz tartozó merevítő csontlemez került elő a sírból, valamint étel mellékletként juh gerinccsontja (2. kép). A széles, ovális, északkeleti irányítású sírgödört kőfallyal választották két részre; északnyugati felébe temették a halottat, délkeleti felébe a teljes lovat felnyergelve, felszerszámozva, az emberrel ellenkező irányban. A halottat lepelbe csavarva, deszkakoporsóban, fából ácsolt halotti kerevetre fektetve temették el, lovát nem ugyanakkor,

²³ Horváth 1978.

²⁴ Horváth 2001: 87–107, 153–184. A szakirodalomban felmerült az a vélemény, hogy az ásatók megfigyelése nem helytálló, s a csengelei sír gödre valójában padmalyos volt. Lőrinczy–Straub 2006: 284, 292, 295, 54. j. Kétségtelen, hogy a fényképek és a metszetrajzok szerint a halott felőli oldalon a sírgödör alsó része lefelé bővül, azonban ez inkább a gödör két végénél „markáns”, és oldalt nem olyan mély, hogy padmalynak tekinthető. A feltárás menetét bemutató leírás szerint a gödör egész felületén foltra bontottak, márpedig egy padmaly fölött – saját ásatási tapasztalataink szerint is – a talaj bolygatatlan. Nincs okunk feltételezni, hogy a példamutatóan precíz feltárásokat végző ásatók bolygatatlan talaj áttörésével jutottak volna el a kun vezérhez.

a kőburkolat vagy földdel kevert kövek a sír fölé emelt halomban.²⁵ Ezen jelenségek egyik-másikára a magyarországi kun temetkezések közt is vannak adataink. A sír tájolását hat esetben figyelték meg, ezek közül ötben keleti tájolás fordult elő (északkeleti vagy délkeleti eltérés lehetséges). A csengeleivel együtt négy sírban tudunk lócsontvázról, mindegyik teljes váz volt. A kelet-európai steppei kurgánsírokban a lócsontváz általában nyugat–keleti tájolású. Miután a csengelein kívül a többi sír nem szakszerű feltárással került elő – jó esetben utólag hitelesítette a leletet régész – eddig nem voltak megfigyelések a sírgödör kiképzésére, lefedésére, a sírhalom feltöltésére, összetételére.²⁶ Csengelén a gödör betöltésének elemzésével a temetés menetét is rekonstruálni tudták, így derült ki, hogy a háttasló feláldozására és eltemetésére később került sor, valószínűleg külön szertartás során.²⁷

A teljes ló eltemetése a kun törzsek sajátos belső-ázsiai hagyományaira enged következtetni, ugyanis a 6–9. században Belső-Ázsia hatalmas területein ez a szokás még általános volt, míg a kelet-európai steppén és a Kárpát-medencében utoljára az avar korban fordult elő. A kunok megjelenése előtt a kelet-európai steppe népei – így a besenyők és a magyarok is – a lóbőrt a benne hagyott koponyával és lábcsontokkal temették el, az állat többi részét pedig feltorozták.

Mindamellet a kun időszakban is megmaradt a részleges lótemetkezés: leggyakoribb a felszerszámozott lóbőr (koponyával és lábcsontokkal) kiterített elhelyezése a halott mellett. Előfordul a kitömött lóbőrös temetkezés is. Abban az esetben gondolhatunk erre, amikor a részleges lóváz csontjait anatómiai rendben az emberi váz fölélt találták meg.²⁸ A lovastemetkezés különféle formáinak megléte a kun törzsszövetség vegyes etnikai összetételével, a törzsek különböző hagyományaival magyarázható, ugyanakkor társadalmi, vagyoni különbségeket is tükrözhet.

Az ezredforduló körüli években korábbi leletek azonosítására ismét gyarapodott a kun előkelő réteg sírleleteinek száma. Csak régi feljegyzésből ismert egy Kiskunhalas környékén 1816-ban talált sír, melyet a fegyver mellékletek alapján Hatházi Gábor a kun emlékanyaghoz sorolt (Kunfehértó–Debeák–Szarkás).²⁹ Hatházi Gábor és Szakál Aurél a balotapusztai női sír előkerülésének körülményeit, összetételét és múzeumba jutását tisztázta a korabeli rendőrségi iratanyag segítségével.³⁰ Horváth Ferenc egy 1934-ben Kiskunmajsa–Kuklis-tanya lelőhelyről a szegedi múzeumba bekerült sírleletet határozott meg kunként a tárgyak (szablya, vaskés, zabla, kengyelpár) részletes elemzésével.³¹ Ezekkel a legújabb meghatározásokkal 14-re növekedett a kun törzsi-nemzetségi arisztokrácia pogány rítusú temetkezéseinek

²⁵ Pletneva 1958: 172–173.; Fedorov-Davydov 1966: 142–147.

²⁶ Pálóczi Horváth 1994: 140.; Fedorov-Davydov 1966: 124–127.

²⁷ Horváth 2001: 116–120.

²⁸ Fedorov-Davydov 1966: 124–127.; Selmeczi 1982: 99.

²⁹ Hatházi 2000: 178–179.

³⁰ Hatházi–Szakál 1999: 221–226.; Hatházi 2005: 42.

³¹ Horváth 2003.

száma. Ezen kívül még öt régebbi leletről valószínűsíthető, hogy a kun etnikumhoz kapcsolható, de megfelelő adatok híján ez nem bizonyítható egyértelműen.³²

Az így összegyűlt leletcsoport a magyarországi középkori régészeti anyagban sajátos helyet foglal el, elemzése révén kirajzolódnak a 13. századi kunok halottas szokásainak és anyagi kultúrájának sajátosságai, a steppei hagyományok továbbélése, illetőleg a kunokat ért különböző kulturális hatások. Ha a 14 leletegyüttes (1. kép) kevésnek is látszik a kun szállásterület nagyságához vagy a népesség számához képest, a viszonylag gazdag sírokból származó, összesen rendelkezésre álló tárgyak száma nem jelentéktelen: 101 különféle temetkezési melléklet és legalább 360 db tárgy fordul elő.³³ A sírmellékleteket és tárgyakat kulturális eredetük szerint csoportosítva nem meglepő, hogy a kelet-európai steppei kultúrából származó leletek teszik ki a régészeti anyag többségét: 59 melléklet (58,4%), 168 db tárgy (46,7%).

A bizánci kultúrkörből származó tárgyak 14 sírmellékletben (13,9%) fordulnak elő, s az összes tárgyból 68 db (18,9%) tartozik ide. 12 sírmelléklet (11,9%) nyugati jellegű tárgyakból áll, ez a csoport 56 db tárgyat jelent (15,5%), melyek bizonyára már Magyarországon kerültek a kunok birtokába. Főleg a régebbi, leírásokból ismert leleteknél fordul elő, hogy a kulturális hovatartozás nem dönthető el, mivel sokszor maga a tárgy sem meghatározható. Ebbe az ismeretlen vagy meghatározhatatlan eredetű csoportba 16 mellékletet (15,8%), 68 db tárgyat (18,9%) soroltunk.³⁴ Meg kell említenünk, hogy ez utóbbi magas szám főként annak tudható be, hogy az elveszett kunfehértó–inokai sírleletről szóló tudósításban 48 db „kétfülvű különös hosszúkás ezüstgomb mássái aranyozottan” szerepel, s a fennmaradt hevenyészett körvonalarajz alapján ezeket a gombokat nem sikerült ismert régészeti típussal azonosítani.³⁵

A keleti eredetű tárgyak a temetkezési szokásokkal együtt közvetlen bizonyítékát jelentik a hagyományok továbbélésének. Ebben a leletcsoportban találjuk a nomádok saját kézművességének termékeit, a könnyűlovas harcos felszerelésének kovácsoltvas és csont tárgyait (nyílhegyek, kés, zabla, kengyel, hevedercsat, nyeregdíszítő csontlemezek). Az előkelők fegyverzetéhez tartozó ritka és drága darabok (sisak, sodronying, páncéllemezek, szablya) vagy központi műhelyekben, a káni szálláshelyeken készültek, vagy a fegyverművességéről híres más kelet-

³² A kun régészeti leletek „A” csoportjához sorolható lelőhelyek: Ásotthalom–Bilisics (1904. évi leletek), Balotaszállás–Balotapuszta, Csengele–Bogárhát, Csólyospálos–Csólyospuszta, Erdőtelek, Kiskunmajsa–Kígyópuszta I. sz. lelet, Kiskunmajsa–Kígyópuszta II. sz. lelet, Kiskunmajsa–Kuklisanya, Kunfehértó–Debeák–Szarkás, Kunfehértó–Inoka–Pincehegy, Kunszentmárton–Jaksorérpart, Nagykamarás–Bánkút, Szentkirály–Felsőszentkirály, Tiszaföldvár–Homok–Óvirághegy. A feltételezhetően kunnak tartható lelőhelyek: Ásotthalom–Bilisicsi erdő, Gyomaendrőd–Endrőd–Kügy, Gyula, Gyula–Szentbenedek, Ópusztaszer–Monostor. Pálóczi Horváth 1994: 105–123, 131–137, 226–227.; Horváth 2001: 232.; Hatházi 2005: 21, 23–24, 29–60, 145–154, 3. térkép.

³³ Pálóczi Horváth 1994: 139. Kiegészítve az újabban meghatározott és közölt leletek adataival. Példák a számitás módjára: az övfelszerelés 1 sírmellékletnek számít, a rajta lévő veretek külön tárgyak (így a csólyosi öv csatja, szíjvége és 4 övverete 6 db tárgy); a kengyelpár 1 sírmelléklet, de 2 db tárgy; a csak írott adatból ismert többes számú megjelölés – például „nyilak”, „rézfüggők” – esetében, ha a pontos számot nem tudjuk, az illető leletek csak 1-1 db tárgyként szerepelnek a leletstatistikában.

³⁴ Pálóczi Horváth 1994: 141–169.

³⁵ Pálóczi Horváth 1989a: 137.; 1994: 112.

európai, Kaukázus-vidéki vagy közép-ázsiai műhelyekben. Leleteink tükrözik az eurázsiai steppei kultúra viszonylagos egységét, egy-egy időszakon belül ugyanis általában azonos típusok terjednek el nagy területen, bár ezeken belül észlelhető a formai változatosság.³⁶ A női sírok ékszerei és ruhadíszei között előfordulnak a hagyományos kun viselet jellegzetes elemei, amelyek megfelelőit a kun női szobrok is ábrázolják: ilyen a fej két oldalára felerősített ún. „szarv alakú” dísz, amelyet nagyszámú ezüstlemez karikából alkottak vagy a nyakperec, amelyet a kun hölgyek sajtószerűen módon viseltek, elől a nyakláncukra függesztve hordták, néha egyszerre többet is.³⁷

Történeti szempontból leginkább figyelemre méltó a tárgyi kultúrában észlelhető bizánci hatás. Ez főként az ötvöstargyakban mutatható ki, mégpedig a kettős filigránszálból sodort szegélydísz következetes alkalmazásában. Ez a technikailag egyszerű, de jellegzetes díszítőelem a Fekete-tenger vidéki steppei ékszereken, így az ún. „kun típusú” függőkön is megtalálható.³⁸ Kun leleteink közül a balotapusztai sír együttesében jelentkezik legjobban a bizánci hatás, sőt a lelethez tartozó bizánci aranypénz, III. Ióánnész Vatatész nikaiai császár (1222–1254) *hyperperos*-a az eltemetett előkelő kun hölgy személyes bizánci kapcsolatát is tanúsítja.³⁹ Ebből az időszakból számos bizonyítékunk van a kunok és a bizánciak, illetve a balkáni országok szoros kapcsolatára. Az említett Ióánnész császár 1237 után mongolok elől menekülő kunokat fogadott be országába és letelepítette őket. VIII. Mikhael Palaiologosz császár (1258–1282) alán és kun harcosokat foglalkoztatott zsoldosként. A második bolgár állam megalakulásában is részt vettek kunok; az Aszenidák családja rokonságban állt a kun arisztokráciával. Terter György bolgár cár (1280–1292) szintén kun származású volt. Érthető, hogy kun segédesapatok a bolgár uralkodó mellett is megjelennek. A Dunától délre, a Balkán-félsziget keleti részén tanyázó kunok 1239-ben II. Balduin latin császárral (1228–1261) léptek szövetségre a nikaiai császár ellen, amit vérszerződéssel és házasságkötésekkel pecsételtek meg. A Köten kán vezetésével 1239-ben Magyarországra költöző kunok 1241-ben Bulgária al-dunai síkságára távoztak és 1245–1246-ig ott tartózkodtak. Az elmondottak szerint a 13. század első felében a kunokat erős hatások érték a térség kultúrájából.⁴⁰

A nyugati latin-keresztény kultúrához köthető tárgyak csoportjában legszembevetőbbek a kun előkelőkkel eltemetett nyugati típusú övek, melyek díszítéseik, ábrázolásaik, felirataik alapján a 13. századi lovagi kultúra emlékeinek tarthatók. Ez ideig három sírból ismerünk ilyen arany, illetve aranyozott ezüst veretes díszöveget (Kígyópuszta, Csólyos, Felsőszentkirály). Már Éri Istvánnak feltűnt ez az ellentmondás, hogy ti. ezek a nyugati kultúrához tartozó tárgyak pogány temetkezésekben, hagyományos nomád viselet tartozékként fordulnak elő. Ő úgy vélte, hogy ezek az elsőrangú ötvösmunkák királyi adományként kerültek viselőjükhöz.⁴¹

³⁶ Pálóczi Horváth 1994: 144–145.

³⁷ Pálóczi Horváth 1982: 101–102.; 1989a: 116–120, 122.; 1994: 145–149.

³⁸ Pálóczi Horváth 1994: 153.

³⁹ Pálóczi Horváth 1989b: 111–113.

⁴⁰ Pálóczi Horváth 1994: 156–160.

⁴¹ Éri 1956: 150.

A kígyópusztai arany niellós öv az európai ötvösművészet egyik remeke. Csatján – valószínűleg miniatúra-előkép nyomán készült – lovagi csatajelenetet láthatunk, ahol a lovagok a 13. század harmadik negyedére jellemző fegyverzetben küzdenek.⁴² Az ábrázolás a francia udvari művészet hatását tükrözi, előképei már a 13. század első felében megjelennek lovaspecséteken, illetve Villard de Honnecourt vázlatkönyvében. Ugyanakkor a csata típusa, készítésének technikája itáliai eredet mellett szól. A középső részükön félgömb alakúra domborított, 4 db kerek övvereten lovagi védőszentekhez intézett latin nyelvű könyörgések olvashatók: „Szent Margit, imádkozz értem; Szent Bertalan, imádkozz értem; Szent István, imádkozz értem; Szent Jakab, imádkozz értem”. Az övfelszerelés hiányosan került múzeumba: 3 db elveszett övveretről biztosan tudunk, s a felszereléshez szíjvégnek is kellett tartoznia.⁴³ Az elveszett vereteken nyilván további szentek nevei szerepeltek. A megnevezett szentek kultusza a 13. században a nyugati keresztény világban mindenütt elterjedt, s közülük Antiochiai Szent Margit, Szent István első vértanú és Szent Jakab lovagi védőszenteknek tarthatók. Tiszteletükre jellemző, hogy II. András király Szent Margit, Szent István és Szent Jakab ereklyéjét Tamás apostol ereklyéjével együtt a Szentföldön megszerezte és Magyarországra hozta.⁴⁴ A nyilvánvaló francia hatások ellenére nehezen meghatározható, hogy a kígyópusztai öv milyen ötvösműhelyben készült, legvalószínűbbnek tartjuk, hogy a nemzetközi jellegű udvari művészet termékéről van szó. Hogyan kerülhettek a lovagi kultúrát reprezentáló tárgyak a még nomád viseletben járó kun főemberek birtokába? Az egyik megoldás valóban a magyarországi királyi adományozás. Ez idő tájt az ötvöstárgyak, köztük a nemesfém veretes díszövek a legkedveltebb reprezentatív ajándékozási tárgyak voltak. István ifjabb király 1264. évi számadásában több ezüst, arany és drágaköves öv is szerepel.⁴⁵ A trónörökös V. István, a „kunok ura” az 1260-as években ilyen értékes ajándékokkal kötelezte le magyar és kun híveit. A francia és itáliai analógiák miatt azonban más megoldásra is gondolhatunk, mégpedig a nápolyi Anjou udvarára. Tudunk arról, hogy Anjou Károly nápolyi és szicíliai király – akit szövetségi és házassági szerződés kötött az Árpád-házhoz – 1273-ban levelet intézett Alprához, a magyarországi kunok vezéréhez, amelyben arra kérte, hogy V. István halála után a kunok legyenek hűségesek IV. László királyhoz is.⁴⁶ A levéllel a nápolyi udvarból bizonyára diplomáciai ajándékok is érkeztek a kun vezérekhez.

Az aranyozott ezüst felsőszentkirályi övet címerábrázolásos veretei révén sorolhatjuk a nyugati lovagi kultúra emlékei közé. Az övfelszerelést egymással váltakozva felszerelt, 14 db geometrikus címeralakot ábrázoló domborított, vésett, pajzs alakú veret és 15 db öntött, ún. „kettős félhold” alakú veret díszíti, csatján és

⁴² Tóth 1933; 1943.

⁴³ Éri 1956: 138–139.; Pálóczi Horváth 1994: 110–111, 162–164.

⁴⁴ Mályusz 1971: 114–115.

⁴⁵ Zolnay 1965: 80–83, 99–102.

⁴⁶ Gyárfás 1870–1885: II. 427–428.; Pálóczi Horváth 1994: 167–169.

szíjvégén hullámvonalas indadisz van háromágú, palmettaszerű levelekkel.⁴⁷ A 13. századi heraldikára jellemző geometrikus címeralakokat Európa-szerte használták. A címerek díszítő motívumok is lehetek, ezért kérdéses, hogy az öv címerei megfejthetők-e, kapcsolhatók-e meghatározott személyekhez vagy családokhoz. A sír előkerülési helyén hitelesítő ásatás is folyt, így az övfelszerelést teljesnek tekinthetjük.

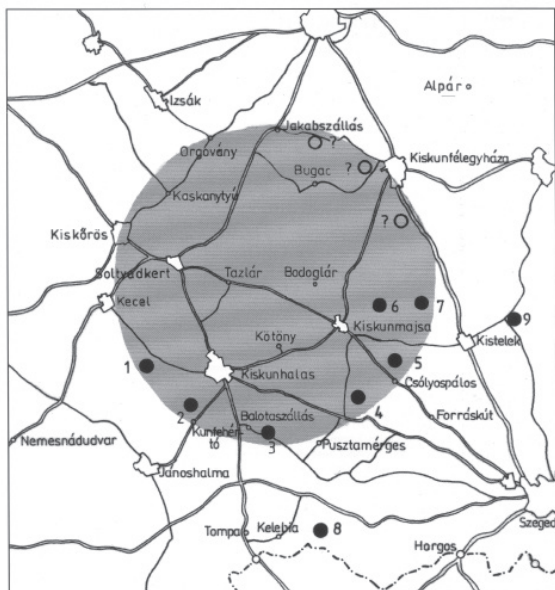
Csolyospusztán, a mai Csolyospálos határában egy sisakkal és páncélingben eltemetett kun férfi sírjából aranyozott ezüst öv is előkerült: csat, szíjvég és 4 db kerek veret. (A földmunkánál talált lelet hiányos, az öv hosszát alapul véve a felszereléshez eredetileg akár 30–32 veret is tartozhatott.) A csat és a szíjvég poncolt díszítése hullámvonalas indadiszben elhelyezett, félkörből kiágazó hármás levélsokrokból áll. A kígyópusztai övveretekhez hasonló alakú kerek veretek díszítetlenek.⁴⁸ Az öv legközelebbi régészeti párhuzama a moldvai Voinești-i (Románia) kincselet övfelszerelése, az egyezések alapján akár egy műhelyben is készülhettek. A csolyosihoz hasonló szerkezetű és díszítésű csaton és szíjvégén kívül a kincseletben ún. „kettős félhold” alakú veretek is voltak. A lelőhely a Szeret és a Prut között, Jászvásártól (Iași) délre fekszik. A lelet elrejtését a tatárjárás idejére teszik. A kincs főként bizánci stílusú, de halicsi és kijevi kapcsolatokról is tanúskodó ékszereket tartalmaz, s van benne egy ún. „kun típusú” függő is.⁴⁹ Tekintettel arra, hogy a 13. század első felében Moldva területén nagyrészt kunok laktak, lehetségesnek tartjuk, hogy a kincs tulajdonosa és elrejtője is kun volt, amennyiben nem egy kereskedő készletéről van szó. A Voinești-i (és vele együtt a csolyosi) öv tehát szerkezete és régészeti analógiái révén ugyan a nyugat-európai övekkel mutat rokonságot, ugyanakkor kísérő leletei révén a bizánci-balkáni ötvösséghez is kapcsolható. Ebből a megfontolásból soroltuk a csolyosi övet a bizánci-balkáni eredetű tárgyak közé. Az ellentmondás látszólagos, mivel a korabeli Európában a nyugati főurak, lovagok és gazdag polgárok, illetve a bizánci és bolgár arisztokrácia övdivatja hasonló volt: veretekkel sűrűn borított öv, a szíj vége szabadon lecsüngött a térdig vagy a lábszárig. Tulajdonosa akár a Magyarországra költözés előtt, a Prut–Szeret vidékén is hozzájuthatott az övfelszereléshez. Még azt a lehetőséget is mérlegelni kell, hogy a latin császárság nyugatias udvari kultúrájának is lehetett szerepe a nyugati eredetű övek elterjedésében a Balkán-félszigeten.

A Fekete-tenger vidéki kunok hagyományos viseletének nem volt tartozéka ez az Európában széleskörűen elterjedt övtípus. A régészeti anyagban az öveget csak egyszerű csatok képviselik, a kun ős-szobrokon sem ábrázolnak veretes öveget. A tatárjárás előtt a kun előkelőkhöz alkalmasint nyugatról juthattak el ilyen díszes fegyverövek. Ezt példázza az Azovi-tenger közelében feltárt kun fejedelmi sír, az ún. „Csingul-kurgán”, amelyben az elhunytal egyszerre három veretes övet temettek el,

⁴⁷ Pálóczi Horváth 1972: 180–185.; 1994: 119–121. Az öntött vereteket a magyar szakirodalomban sokáig „kettős liliom alakú” vereteknek nevezték, ezen az alapon keltezték először a sírt Nagy Lajos korára. Szabó 1938: 72–75. A veretek alakja azonban a heraldikai liliommal nem egyezik, korabeli elnevezésük a középkori francia hagyatéki leltárak szerint „kettős félhold alakú” volt. Az öv legközelebbi analógiái 13. századiak. Pálóczi Horváth 1982: 98–101.

⁴⁸ Pálóczi Horváth 1969: 112–114.; 1982: 98–99.; 1994: 108.

⁴⁹ Teodor 1961.



3. kép. A 13. századi pogány kun sírok szóródása a Kiskunság déli részén. 1. Kunfehértó-Debeák, 2. Kunfehértó-Inoka, 3. Balotapuszta, 4. Kígyópuszta, 5. Csólyospuszta, 6. Kiskunmajsa-Kuklis-tanya, 7. Csengele, 8. Ásotthalom-Bilicsics, 9. Ópusztaszer (?). (Horváth 2001. és Hatházi 2005. nyomán)

azonban ezeket is a 13. századi európai divatból ismert csatok és veretek díszítették.⁵⁰ A steppei kun arisztokrácia birtokába követségek útján, kereskedelmi cikként vagy az első nyugati térítések alkalmával kerülhettek ilyen nyugati luxuscikkek.

A pogány módra eltemetett előkelők sírjaiból a vezéri szállások helyére is tudunk következtetni. Feltűnő jelenség, hogy az eddig ismert 14 leletegyüttes többsége – 9 sírlelet – a Dél-Kiskunságban, Kiskunhalas környékén csoportosul. Horváth Ferenc megállapítása szerint ezek a lelőhelyek a térképen szabályos félkört alkotnak (3. kép). Véleménye szerint ez a jelenség sajátos nomád települési rendet tükröz, és egyúttal azt sejteti, hogy a 13. századi kun arisztokráciának itt egy jelentős központja volt, amelyet a sírok

⁵⁰ Otroščenko–Rassamakin 1986: 20–24, 31, 8. kép. Újabbán Langó Péter foglalkozott az övek kérdésével, s széleskörű kiegészítő gyűjtése alapján arra a véleményre jutott, hogy az általa „profilált keretű csatokkal felszerelt övek”-nek nevezett felszerelések a 13. század második felében terjedtek el Európában, Bizáncban és a Közel-Keleten; a jól keltezhető példányok rendszerint 13. század végiek. Ebből kiindulva felveti a Csingul-kurgán kun fejedelmi sírjának tatárjárás utáni keltezését, azt feltételezve, hogy a fejedelem behódolt a mongoloknak (Langó 2009: 122–125.). A csat- és övtípus elterjedését illetően a szerző következtetése elfogadható, bár bizonyára már a 13. század első felében megjelenik ez a típus. Figyelembe veendő, hogy stílusbeli fejlődés is észlelhető a tárgyakon: a 14. századi ötvösmelékek erősebben tagoltak, díszítésük az érett gótika jegyeit viseli. A magyarországi kun sírokból származó csatok és veretek inkább a relative korai, egyszerűbben megformált csoporthoz sorolhatók. Ami az Azovi-tenger melléki kun előkelőséget illeti, ismervé a mongol birodalom hatalmi technikáját, Langó magyarázata nem életszerű. Igen nehezen elképzelhető, hogy egy kun törzsfő mongol uralom alatt a sírlelet által tükrözött módon megőrizhette volna rangját és gazdagságát. Ismeretes, hogy a mongolok az uralkodóknak nem kegyelmeztek, módszeresen üldözték őket, Köten kán és a többi kisebb-nagyobb kun fejedelem ezért menekült el Fekete-tenger vidéki szállásterületéről. Bacsman Volga-vidéki kun vezér 1236–1237 telén a folyó menti erdőségekben hasztalan próbált elmenekülni a mongolok elől, végül is utolérték és kivégezték. Véleményem szerint a Csingul-kurgánban tatárjárás előtti temetkezésről van szó. Lektorai véleményében Hatházi Gábor hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Csingul-kurgán régészeti anyagát feldolgozó W. T. Woodfin, Y. Rassamakin és R. Holod 2010-ben megjelent tanulmányában 1210 és 1238 közé keltezi a leletet.

lelőhelyei mintegy körülvesznek. Az általa felismert rendszer alapján várható, hogy a kör majd kiegészül, szinte kiszámítható, hogy a jövőben hol fognak még előkerülni vezéri sírok.⁵¹ Kétségtelen, hogy a régészeti adatok alapján számolhatunk egy 13. századi hatalmi koncentrációval ezen a vidéken, a szabályos kör alakzattal szemben azonban fenntartásaink vannak. Hatházi Gáborral értünk egyet, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a jelenleg ismert temetkezések sem mind illenek bele ebbe a körbe, és feltételezett körünk a Duna–Tisza közti kun szállásterülettel sem esik pontosan egybe. A kun szállások helyének kiválasztását sokkal inkább az Árpád-kori településhálózat adottságai befolyásolták, tiszta nomád rendszer a magyarországi viszonyok között, a magyar falvak, mezővárosok, világi és egyházi birtokok által meg-megszakított kun szállásterületen már nem érvényesülhetett.⁵²

Ugyanakkor más vidékeken is van tudomásunk vezéri szálláshelyekről. A 13. században név szerint említett kun főurak közül Zeyhanus/Szejhán vezér a Tisza mellett, Csanád vagy Bodrog megyében lakott.⁵³ Csanád, Keve és Krassó megyében kapott birtokokat Parabuch kun ispán, V. István egyik fontos híve.⁵⁴ A Kiskunság északi részén is van nyoma kun főemberek szállásainak. A királyi rokon Arbuznak a nevét a Nagykőrös és Kocsér határában fekvő Arbucz-tó (mai nevén Árbóc-tó) tartotta fenn, valószínűleg itt volt a szállása.⁵⁵ Törtel község neve a IV. Lászlót megölő másik kun főember nevéből származhat.⁵⁶ Ugyanezen a tájon – az Arbucz-tótól néhány km-re – került elő a felsőszentkirályi kun vezéri sír.⁵⁷ A Nagykunságban, Kunszentmárton és Tiszaföldvár határában is előkerültek kun nemzetségi előkelők sírjai. A Körös-Tisza-Maros közén, ahol 1282 előtt egy kun nemzetség szállásterülete volt, szintén számolnunk kell vezéri szállásokkal, egy ilyennek a helyét jelezheti a Nagykamarás-Bánkúton kínai halas tükörrel eltemetett előkelő nő sírja.⁵⁸

A fentiekben tárgyalt leletcsoport a Magyarországra költözött kunok első két nemzedékének emléke, az előkelő réteg legkésőbbi pogány temetkezései a 13. század végére vagy a 14. század elejére keltezhetők. Sokáig nehezen megfejtendő kérdés volt, hogy ugyanebből az időből hol kereshetők a köznép temetkezései. Az írott források adatai alapján az állandó szállások kialakulását a 14. század második felére tette a kutatás, s kézenfekvőnek tűnt, hogy a temetők megnyitása a végleg megtelepedéssel egy időben történt. Látszólag ezt igazolta, hogy a 20. század első felében feltárt szállástemetők legkorábbi sírjait a pénzleletek az Anjou-korra keltezték (Szeged-Öttömös, Szabadszállás-Aranyegyháza, Ágasegyháza, Bócsa, Bene, Kerekegyháza, Lajos, Mízse).⁵⁹ A hagyományos viselet, valamint egyes babonás szokások továbbélése ezekben a templom körüli temetőkben is megfigyelhető volt: Öttömösön a férfiakat

⁵¹ Horváth 2001: 218–224.

⁵² Hatházi 2005: 61–63.

⁵³ Györfly 1963–1998: I. 729, 869.; 1990: 281.

⁵⁴ Gyárfás 1870–1885: II. 418–419.; Györfly 1963–1998: I. 857, 877, III. 315, 490.

⁵⁵ Pesty–Bognár 1978: 59.; Gyárfás 1870–1885: II. 456–457.

⁵⁶ SRH II. 45.

⁵⁷ Pálóczi Horváth 1972.

⁵⁸ Fodor 1972.

⁵⁹ Móra 1906: 22–26., 1908: 370.; Szabó 1938: 40, 43–44, 46.

kaftánban és süvegben temették el; a női sírokba a termékenységvarázslat kellékeként tojást tettek; a 28. sírban talált kosfej állatáldozat emlékeként értelmezhető; az aranyegyházi temető néhány sírjában lelt kerek üvegtükröknek bajelhárító szerepet tulajdoníthatunk.⁶⁰ A pogány szokások továbbélése és néhány 13. századi tárgy alapján feltételezni lehetett, hogy egyes kun közösségek a szállások megszilárdulása előtt is ugyanezeket a temetőket használták, ugyanis az avar vagy honfoglaló magyar temetőkhöz hasonló pogány kun sírmezőket nem ismerünk.⁶¹ A korai temetkezésekre vonatkozó bizonyítékok az újabb ásatásokon előkerültek.

A településekhez és a templomokhoz való viszonyuk szerint a szállástemetőknek két fő típusát különböztetjük meg. Egyes kun közösségek a tatárjáráskor elnéptelenedett Árpád-kori falu templomának környékén választották ki szálláshelyüket, és temetőjüket is a templom mellett létesítették, esetenként már a 13. század második felében (Csengele–Bogárhát, Karcag–Orgondaszentmiklós, Perkáta–Kőhalmi dűlő). Ilyen esetekben nehéz szétválasztani a korábbi Árpád-kori magyar lakosság és az odatelepült kun népesség sírjait, különösen a melléklet nélküli temetkezéseket. A templom körüli temetők hosszú időn keresztül történő használata miatt a korai sírok kutatási lehetőségeit erősen korlátozza, hogy a későbbi rátemetkezések és bolygatások miatt éppen a korai sírrétegek pusztulnak el a legnagyobb mértékben. A templom körüli temetőkben a sírok nagy része leletszegény, gyakran melléklet nélküli, bár a kun szállástemetők 14–15. századi sírjai mellékletekben gazdagabbak, mint a korabeli magyar temetők. Az elhunytal eltemetett viseleti tárgyak, ékszerek elég szerény értéket képviselnek, ezért Hatházi Gábor értelmezése szerint ezek a sírok a szabad köznép egy ideig még katonáskodó, vagyonos felső rétegének a hagyatékát jelentik, nem az egykori törzsi-nemzetségi arisztokrácia leszármazottainak emlékeit. Az országos nemesekhez hasonló jogállásra törekvő szálláskapitányok (*capitaneus*) és nemzetségfők (*comes*) bizonyára a templomok belsejébe temetkeztek.⁶²

A szállástemetők másik csoportja egy puszta dombon létesült, ahol nincsenek Árpád-kori előzmények. Ezek pogány temetőként nyíltak meg, területükön később, a 14. század végén vagy a 15. században épült fel a templom (Kolbázszállás, Mizse). Előfordul, hogy a temetkezések is későn, a templomépítéssel egy időben kezdődnek, ilyen esetben a szállás lakosságának valahol másutt volt az előző településhelye és temetője (Túrkeve–Móric).⁶³ Az új templomok felépülése a plébániák kialakulásával is kapcsolatban lehet és egyúttal a 14. század közepén induló újabb térítési hullámnak is következménye. 1348-ban a Ferenc-rendi minorita szerzetesek kaptak megbízatást a pápától a kunok és jászok közötti térítő munkára, de még a század utolsó éveiben is előfordult, hogy költözködő életmódjukat makacsul folytató híveiket követve, szállásról szállásra járva látták el lelkeszi feladataikat.⁶⁴ A ferences térítés

⁶⁰ Móra 1906: 21–25.; 1908: 369–370.; Szabó 1938: 44.; Róheim 1925: 252, 254–256.

⁶¹ Pálóczi Horváth 1973: 245.

⁶² Hatházi 2004: 131–132.

⁶³ A 15–16. századi kun faluban Méri István a lakóházakon kívül a templomot is feltárta és a szentély mellett délre 39 sírt, a temető egy kis részét (Méri 1954: 142, 2–4. kép).

⁶⁴ Gyárfás 1870–1885: 485, 531–534.; Györffy 1942: 41.

korszakához köthetők a Kunságban a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű, támpilléres gótikus templomok.⁶⁵

A 20. század utolsó évtizedeiben újabb jelentős temetőásatások folytak a középkori kun szállásterületen. Selmeczi László Karcag határában két kun szállás templom körüli temetőjében végzett kutatásokat 1968 és 1979 között. Asszonyszálláson a falu Zsigmond-kori templomát és a temető 303 sírját tárta fel. A templomot a már meglévő szállástemetőben építették fel, de a lelőhelyen korábban is állt már egy Árpád-kori templom.⁶⁶ Orgondaszentmiklós temploma még a tatárjárás előtt épült, körülötte a temető 505 sírját tárták fel, amelyben voltak a 13. századra keltezhető sírleletek is.⁶⁷ A 41. sír lemezgömbös fülbevalója a kunok keletről hozott, saját viseleti anyagához tartozik. Az 1. sír *Agnus Dei* ábrázolása ezüst gyűrűjét és a 25. sír kettőskeresztes gyűrűjét Selmeczi szintén 13. századnak tartja,⁶⁸ bár kísérő leleteik 14–15. századiak. Mindkét temetőben kimutatható a pogány szokások továbbélése. A steppei hagyományok közé sorolható a sírgödör lefedése deszkákkal (Orgondaszentmiklós 40. sír), amit az írott források is említenek a kunoknál, és a nádból szőtt halotti lepedők használata, amire a Donyec vidékéről vannak adatok.⁶⁹ Pogány hiedelmekre visszavezethető az ártó szellemeket elriasztó éles vastárgyak sírba tétele: az orgondaszentmiklói 42. sírban hosszú vaskés volt a váz alatt, a koporsó alján, a 375. sírban nyugvó halott mellkasára egy szekercét helyeztek, a 379. sírban borotvakés volt a koponya alatt. Babonás szokással lehet kapcsolatos, hogy az orgondaszentmiklói temető 478. sírjában és az asszonyszállási temető 167. és 170. sírjában lófog került elő. Az 59. sírban üvegtükör maradványa volt. Orgondaszentmiklóson 31 sírban figyelték meg, hogy hamuval és faszénnel szórták be a sírgödörök fenekét még a temetést megelőzően, ennek szintén rontásselhárító szerepe lehetett.⁷⁰ Ezt a szokást Öttömösön és Csengelén is megfigyelték. Mindkét temetőben több sírban került elő ürömvirág, mindig a koponya alatt, feltehetően a fejpárnába téve (Asszonyszállás 56., 193., 273. sír, Orgondaszentmiklós 127., 211., 486. sír). Az ürömnek (*Artemisia abrotanum L.*) a régiók gyógyhatást és bajelhárító képességet tulajdonítottak. Selmeczi a 16. századi reformátusok temetési szokásainak leírásában találta meg, hogy a halott fejpárnájába jószagú füveket, üröm (*istenfa*) vagy székfű csokrot volt szokás tenni, így ezeket a sírokat a reformáció korára keltezi.⁷¹

A kiskunsági Csengele–Bogárháton Árpád-kori templomot, belsejében és mellette 37 sírt tárt fel Horváth Ferenc 1975-ben. A patkóíves szentélyű templom a 11. század végén vagy a 12. században épülhetett, a tatárjárás idején pusztult el, majd az ide települő kunok a 13. század végén lényeges átalakítás nélkül újjáépítették és temetőjüket is itt nyitották meg.⁷² A sírokból előkerült viseleti anyag 14–15. századi,

⁶⁵ Selmeczi 1996: 65.; 2011: 258–266.

⁶⁶ Selmeczi 1973: 110–112.; 1974a: 23–29.

⁶⁷ Selmeczi 1979: 120.; 1996: 63; 2011: 192–199.

⁶⁸ Selmeczi 2011: 231–234.

⁶⁹ Selmeczi 1973: 110.; 1982b: 732–733.

⁷⁰ Selmeczi 2011: 259–262.

⁷¹ Selmeczi 1996: 64.; 2011: 247–249.

⁷² Horváth 1978: 95–120.

kivéve a hajkarikák típusa alapján a 13. századra keltezhető 17. sírt.⁷³ Horváth szerint a tatárjárás előtti sírokból kiforgatott embercsontok a temetőárok melletti osszáriumba kerültek, azonban bizonyára a korai sírregegek bolygatott sírjai között is maradt néhány 1241 előtti temetkezés, és talán ehhez a korszakhoz sorolható a 17. sír is. Pogány halottas szokások a csengelei kunoknál is kimutathatók. A Mátyás király pénzével keltezett 31. sírban szarvasmarhacsont és halcsont volt. 9 sírban találtak faszéndarabokat szétszórta a sírgödör fenekén.⁷⁴

A mezőföldi Perkáta–Kőhalmi dűlőben 1986–1988-ban Hatházi Gábor feltárta a 14. századi kun szállás temetőjét, amely szintén egy elhagyott Árpád-kori templom körül létesült. A temető 291 sírját sikerült szétválasztani korszakok szerint: 124 sír tartozik a kun szálláshoz, 99 sír az Árpád-kori magyar népesség hagyatéka. A fennmaradó sírok kora nem meghatározható, illetve néhány sír a kora újkorból származik. A kun temető jól keltezhető: megnyitásának időpontja a népesség dunántúli áttelepülésére, a 13. század végére tehető, felhagyása az I. Lajos király utáni uralkodók pénzeinek hiánya miatt a 14. század végén történhetett.⁷⁵ Az antropológiai vizsgálatok szerint a Perkátán eltemetett kunok az alacsony termetű, rövid fejű europo-mongolid típushoz sorolhatók.⁷⁶ A 13. század végétől templom köré temetkező közösség minden bizonnyal már keresztény volt, temetkezési szokásaikon és viseletükön mégis jól lemérhető a hagyományos szokások és hiedelmek továbbélése. Pogány szokásként értékelhetők az amulettként nyakba fűzve viselt állatcsontok: kutya- és farkasfog, sertésagygar, valamint tornyoscsiga került elő, ezeknek – a gyöngyökkel együtt – bajelhárító szerepük lehetett.⁷⁷ Különböző szúró-vágó eszközt (kés, borotva, ár, tör) 16 sírban, a sírok 13%-ában találtak, ugyanilyen arányban voltak kések az öttömösi temetőben (13%).⁷⁸ A halottnak adott – alkalmasint már csak jelképes – étel mellékletnek tarthatók a sírba tett állatcsontok, amelyekre más kun temetőkhöz hasonlóan Perkátán is volt példa: ló lábközépcsont a 68. sírban és juh medencecsont a 141. sírban. Ezen kívül két sírban találtak tojást a mellkasra helyezve.⁷⁹

Kun népi jellegzetességnek tarthatók a perkátai ásatási megfigyelések segítségével rekonstruált textil- vagy bőrtársolyok, melyek nők és fiatal lányok sírjaiban kerültek elő (4. kép). Az esetek többségében gyöngyökkel díszített készségtartó tarsoly maradványait a medence tájékán tárták fel jobboldalt, vagyis ezeket a kun nők az övre függesztve hordták. A tarsolyok a hétköznapi használati eszközöket tartalmazták: kés, ár, borotva, kova, csiholóvas, tűtartóként használt ólomcső, horog, függesztő karikák; tarsoly-függesztőlánc és zárópecsek is előkerültek. Mindezekon kívül gyakran fordulnak

⁷³ Horváth 1978: 103; 2001: 64–66.

⁷⁴ Horváth 1978: 104, 111.; 2001: 67–73. A 31. sírban talált állatcsontot az első ásatási közleményben a szerző sertészsontnak határozta meg.

⁷⁵ Hatházi 2004: 25–69, 75.

⁷⁶ Éry 2004: 260–261.

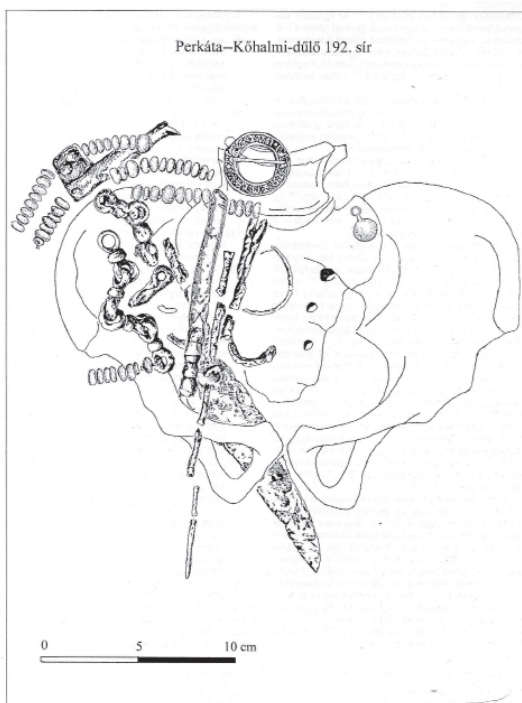
⁷⁷ Hatházi 2004: 121–122.

⁷⁸ Hatházi 2004: 109–110. Az öttömösi temető 25., 31., 44., 51., 54., 55., 58., 59. és 62. sírjában volt vaskés; a 36. sírban a leírás szerint „a bal lábszár mellett 3,4 cm hosszú négyélű vastőr töredéke” volt. Móra 1906: 22–26.

⁷⁹ Hatházi 2004: 125–126.

elő a gyöngyök közé felfűzött állatsont- amulettek (halcsigolyák, nyúl és róka ugrócsontjai). A készségtartó zacsok anyagához két esetben kis darab sodronyingtöredéket is felhasználtak. Hiteles megfigyelései segítségével Hatházi Gábornak sikerült újraértelmeznie a kun szállástemetőkben korábban előkerült hasonló leleteket (Ágasegyháza, Szabadszállás–Aranyegyháza, Öttömös, Nosza–Hinga, Csengele, Orgondaszentmiklós), a medence környéki gyöngyöket ugyanis a kutatók rózsafüzér részének tartották. A gyöngyöcsontamulettes tarsolyok használata keletről hozott szokás lehet – avar temetőkben fedezhetők fel párhuzamaik –, amely a perkátai kunokra temetőjük használata idején mindvégig jellemző volt, s más temetők adatai alapján a kunoknál a 15. század végéig kimutatható. Lehetséges, hogy ez a steppei eredetű, középkori kun szokás továbbélt a magyar népi kultúrában a hortobágyi és nagykunsági pásztorok övön hordott pásztorokésztségében, melyet faragott állatsontocskák is díszítettek.⁸⁰ A hétköznapi használati eszközök (kések, tűtartók, áruk, tűszerszám stb.) gyakori sírba tétele is hagyományos „pogány” gondolkodásra vall, hiszen ezekre a tárgyakra szükség lehet a másvilágon.

A perkátai kun temetkezésekre jellemző a szöggekkel összeerősített deszkakoporsók használata (22 sírban figyelték meg), a korábbi Árpád-kori temetőrészben ez nem fordul elő.⁸¹ A koporsóban történő temetkezés a dél-országi kunoknál is elterjedt volt, tehát ez nem tekinthető új szokásnak, legfeljebb eleinte gyakoribbak lehettek a szög és vasalás nélküli fakéreg koporsók. Egyes szállástemetőkben is ilyenek nyomait tárták fel (Csengele,⁸² Orgondaszentmiklós,⁸³ Szentkirály). A téglalap vagy trapéz alakú, szögelt, vaspántos koporsók használatát a kunok az alföldi magyarságtól vehették át. Legkorábbi ilyen emlékünk a 13. század második felében Csólyospusztán



4. kép. Perkátá–Kőhalmi-dűlő 192. sírjának övre függesztett gyöngyös tarsolya. (Hatházi 2004: 19. kép nyomán)

⁸⁰ Hatházi 2004: 115–119.; Manga 1981.

⁸¹ Hatházi 2004: 75–76.

⁸² Horváth 1978: 111.

⁸³ Selmeczi 1996: 64.

eltemetett előkelő kun harcos gótikus vasalásokkal erősített, trapéz alakú koporsója, amely már magyar készítménynek tartható.⁸⁴

Bár a 14–16. századi kun népességre vonatkozóan már a korábbi régészeti kutatások is viszonylag gazdag anyagot szolgáltatottak, a perkátai temető mintaszerű módon közzétett viseleti megfigyeléseit és elemzéseit érdemes áttekintenünk. A 13. század végén kezdődött a ruhára varrható, kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemezek divatja Magyarországon, és korabeli ábrázolások tanúsága szerint csakhamar elterjedt a kunok között is, köntösük melltájékán viselték, néha pedig süvegdíszként. Perkátán egy férfi sírjában (183. sír) 6 db, bőr alapra sorban felvarrt, gótikus díszlemez találtak, melyek az ásató szerint valószínűleg süveghez tartoztak. (A veretekkel díszített viseleti darabot utólag tették a sírba, a halott bal lábszára mellé.) A többi préselt díszlemez női és gyermek sírokban került elő. Ilyen gótikus ízlésű, préselt lemezek sorával gyakran ékesítettek pártákat (az 51. sírban 2 db, a 64. sírban 5 db, a 125. sírban 1 vagy 2 db, a 141. és a 146. sírban 3–3 db verettel), egy fiatal nő pártáján pedig felvarrt gombor volt a rátét (161. sír). A nők kaftánszerű felsőruháját is kerek vagy négyszögletes préselt ezüstlemezek díszítették a mellen, a vállon vagy a csípőtájon (1., 45., 161., 181., 256. sír).⁸⁵

A felhúzott lemezgömbös fülbevaló bizánci eredetű ékszer, egy- és háromgömbös változatokban fordul elő. A bizánci ötvösség hatására először az avar korban terjedt el a Kárpát-medencében, majd lassanként megszűnt a divatja. A 9–10. században széles körben használták a Balkánon, majd egész Kelet-Európában, még Kis-Ázsiában is. Ábrázolások is tanúsítják, hogy a 12–14. században a balkáni szlávoknál igen kedvelt volt az arisztokrácia körében, az uralkodói családokat is beleértve. Az Árpád-kori Magyarországon nem viselték, a 13–14. században tűnt fel újra elsősorban kun szállások temetőiben és a szomszédos magyar településeken (Szeged-Öttömös, Karcag-Orgondaszentmiklós, Nosza-Hinga, Kecskemét-Ferences templom, Nyárlőrinc, Ópusztaszer). A perkátai kun szállástemetőben 10 sírban került elő gömbös fülbevaló a 13. század vége és a 14. század vége közötti időszakból. Ez az ékszer tehát minden bizonnyal a kunok közvetítésével került Magyarországra a 13. század közepén és a kun ékszerviselet jellemző elemének tartható.⁸⁶

A kis átmérőjű, egyszerű övcsatok – és az ilyen célra használt ruhacsatok – azt jelzik, hogy keskeny bőr- vagy textilöveket viseltek, de a csatos övek használata nem volt általános, csak a sírok 13%-ában fordult elő. Ahol hiányzott, ott fém alkatrész nélküli, hurkolt-csomózott textilövvvel számolhatunk. A nagyobb méretű csatokkal ellátott, szélesebb bőrövek csak a 14. század vége felé jelentek meg.⁸⁷ A Kecskemét környéki temetők anyagából ismerjük a gótikus veretekkel gazdagon díszített és változatos kapcsolórészekkel ellátott 15–16. századi pártaöveket, amelyek már a korabeli magyar öltözet átvételét jelzik.⁸⁸

⁸⁴ Pálóczi Horváth 1969: 116–118, 128–129.

⁸⁵ Hatházi 2004: 80–85, 112–113.

⁸⁶ Hatházi 2004: 85–90, 17. kép; Pálóczi Horváth 1982: 103–104, 10. kép.

⁸⁷ Hatházi 2004: 115.

⁸⁸ Szabó 1938: 61–72.

Természetesnek tartható, hogy a kunok viseletébe a 13–14. század folyamán fokozatosan bekerülnek a Magyarországon készült ruházati tartozékok, ékszerek, egyéb tárgyak, hiszen ilyenek keletről már nemigen voltak beszerezhetők, különösen nem a köznép számára. Az öltözék keleties jellege a hagyományos szabású ruhákkal és viselési módokkal azonban sokáig megmaradt, régészeti adataink szerint legalább a 15. század közepéig-végéig, és a helyi áruforgalomban beszerzett gótikus ízlésű tárgyakat a kunok saját szokásaik szerint használták fel. Mindez összhangban van az ábrázolásokkal is.

Az alföldi magyar népi kultúrában a 18–19. századig használt ruházati darabok közül egyesek visszavezethetők a középkori viseletre, és elterjesztésükben kun hatást sejthetünk. Ezek között említhető a férfiak nemezsüvege, valamint a ködmön egyik régi típusa, a *daku*, amely nevében is kun eredetet őrzött meg.⁸⁹

A Kecskeméttől keletre fekvő Szentkirály késő középkori kun faluban e sorok írója tárta fel a templom körüli temető 408 sírját.⁹⁰ A kun lakosság itt is a tatárjáráskor elnéptelenedett Árpád-kori falu temploma köré kezdett temetkezni, de csak a 14. század második felétől, amikor királyi adományként egy kun nemes család kapta meg a birtokot. A régészeti rétegek is igazolják, hogy a hely a tatárjárás után hosszú ideig lakatlan volt. A temető Árpád-kori magyar periódusának sírjai az esetek többségében szétválaszthatók a késő középkori népesség sírjaitól, melyek legkorábbi, 14. századi rétegeire csak néhány szórvány lelet utal.⁹¹ A 15–16. századi sírokból a ruházat egyszerű fém tartozékai (ruhakapcsok, gombok) kerültek elő. A 14. sírban nemezsüveg maradványát találtuk. A sírmellékletek között egyetlen díszes viseleti tárgy a fiatal lányok öltözkééhez tartozó párta, melynek különféle típusait tártuk fel. Ebből a korszakból ismerünk egyszerű textilszalagból álló, rézhuzal-spirállal díszített, gyöngyökkel kivarrott virágmintás pártát (266. sír). Gyakoribbak az összetett szerkezetű, textilgömbökből álló párták, melyeket textillel bevont fakéreg alapra szereltek, a gömböcskébe textilszállal sodrott rézdróttal islógokat fűztek, a gömbök mentén színes üveggyöngyökből összeállított gyöngysorral, a párta szegélyét pedig paszománnyal díszítették (34/II. sír, 40/II. sír, 43/I. sír, 293. sír). Ez utóbbi, a 18–19. századi kecskeméti gyöngyös pártához hasonló típus más korabeli temetőkben is előfordul, a 16–17. századi reneszánsz jellegű magyar viseletbe illeszkedik.⁹² Babonás szokásra utal egy késő középkori sírleletünk, amelyben a halottra egy törött pengéjű kovácsoltvas ásót fektettek (397. sír).⁹³ Történeti és néprajzi érdekesség, hogy a templom mellett a falu török kori pusztulása (16–17. század fordulója) után is folytatódott a temetkezés, sőt még a 18. században kialakuló tanyavilág lakói közül is sokan ide hantolták el halottaikat. A temetőnek ebből a kora újkori rétegéből a népi

⁸⁹ Ligeti 1962: 148.; Mándoky Kongur 1993: 105–107.; Bartha 2007: 43–46, 50.

⁹⁰ A temető egésze még publikálatlan, előzetes közlései: Pálóczi Horváth 1976: 295–303; 1996: 23–24.; a temető régészeti leletei a Katalógusban: 1, 42–61, 76. sz.; embertani leletek: 119–123. sz.

⁹¹ A 11. sír földjében egy korábbi, elpusztult sírból származó, hatágú csillagot ábrázoló, aranyozott ezüst préselt ruhadísz volt, a 14. századra keltezhető (Pálóczi Horváth 1976: 298, 23. kép).

⁹² Az 1996-ban megnyílt „Élet egy középkori faluban” c. kiállítás Katalógusának 51–52. sz. képe. Pálóczi Horváth 1996: 23, 52.; 1976: 298–303, 24–28. kép.

⁹³ Pálóczi Horváth 1996: 55. a Katalógus 76. sz. képe.

vallásosság értékes emlékei kerültek elő. Több sírban tártunk fel fagyöngyökből fűzött olvasót, a rajta függő, öntött bronz keresztben Krisztus ábrázolásával, az egyik példány hátlapján Szűz Mária ábrázolása volt (25, 29. sír).⁹⁴ A 311. sírban a koporsó tetejére egy falécből készült, lapolással összeerősített, 108 cm hosszú, 26 cm széles keresztet helyeztek.⁹⁵ A legkésőbbi sírrétegben festett koporsókat lehetett megfigyelni.

Mind az előkelő réteg pogány temetkezései, mind a köznépi szállástermetők tükrözik a kun társadalom integrációs folyamatát, a steppei hagyományok továbbélését és lassú kikopását, a kereszténység felvételét és a hitvilág átalakulását. Az újabb kutatások alapján, a temetők 13. századi horizontjának kimutatásával úgy tűnik, a szállástermetők megnyitásának időpontja nem függ össze szorosan a szállások megszilárdulásával, az állandó falvak kialakulásával.

Mit árulnak el vajon a régészek által megkutatott települések erről a folyamatról? Hogyan történt a megtelepedés, mi jellemző a középkori kun falvak építkezésére, gazdálkodására, ki lehet-e mutatni a településeken is a hagyományok továbbélését, a korai sírokkal egykorú objektumokat vagy rétegeket?

Az első jelentős faluásatásokra éppen kun szállásterületen került sor, a Kiskunságban az 1920-as években a Kecskemét környékén folytatott régészeti kutatások során, majd 1948–1949-ben a Nagykunságban Méri István régészeti topográfiai gyűjtésével és a Túrkeve határában fekvő Móric falu feltárásával, amely egész középkori régészetünk számára iránymutató volt. Méri 15 lakóházat tárt fel, ebből négyet teljesen, a többi részlegesen, további négynek csak a helyét rögzítették.⁹⁶ A megkutatott kunsági települések a 15–16. században álltak fenn, pusztulásuk rendszerint a török hódoltság első felében következett be, gyakran a 16. század végén, a tizenöt éves háború alatt. Amíg a temetők 14. századi rétegei több helyen is napvilágra kerültek, a települések régészeti anyagában a 15. századnál korábbi tárgyak csak elvétve fordulnak elő. Ez is azt a nézetet támasztotta alá, hogy a kunok állandó települései viszonylag későn alakultak ki. A lakóházak az Alföldön a késő középkorban széles körben elterjedt, földfelszínre épült, két- vagy háromhelyiséges, szoba–konyha vagy szoba–konyha–kamra elrendezésű épületek, a szobában kívül fűtős szemeskályhával. E háztípust a néprajzkutatás a 18–19. századi ún. „középmagyar” lakóház középkori előzményének tartja.⁹⁷ Mind a feltárt lakóházak, mind a háztartási és gazdasági eszközök az Alföld nem kun területeinek emlékeitől kevésbé különböznek, vagyis arra vallanak, hogy a kunok ekkorra már beilleszkedtek a magyar társadalomba, s a 15. században már összetett gazdálkodást folytattak. Legfeljebb az állattartással kapcsolatos eszközök viszonylag nagy száma jelzi, hogy az állattenyésztés súlya mindvégig jelentős maradt a kun települések életében. Szintén az állattartással lehet összefüggésbe hozni, hogy a középkori kun falvak hosszan elnyúló, laza szerkezetűek, a házak egymástól távol fekszenek, ami széles telkeket, nagy gazdasági udvarokat jelent.⁹⁸

⁹⁴ Pálóczi Horváth 1996: 23, 53. a Katalógus 59–60. sz. képe,

⁹⁵ Pálóczi Horváth 1996: 23, 47. Katalógus 1. sz.

⁹⁶ Méri 1954: 140, 143.

⁹⁷ Bátky 1941–1943: 209, 231.; Barabás–Gilyén 1987: 170.; Filep 1980.

⁹⁸ Szabó 1938: 80–81.

Az 1970-es évek elején kezdődő újabb településásatások (Karcag–Orgondaszentmiklós, Szentkirály) a fentiekben vázolt képet megerősítették és számos új megfigyeléssel egészítették ki. Selmeczi László Orgondaszentmiklóson elsőként kísérelte meg egy középkori beltelek szerkezetét megvizsgálni, a lakóház melletti gazdasági épületeket is feltárni, ugyanis a korábbi ásatások csak a lakóház feltárására szorítkoztak. Két belső telken végeztek kutatásokat. Az egyik telken egy 15–16. századi háromsztatú lakóház mellett egy cölöpszerkezetű, felszíni, nyitott állattartó építményt (nyári állást vagy szint) tártak fel, a ház bejárata előtt az udvaron pedig egy 6 m átmérőjű, kör alakú, letapasztott aljú, tüzelő nélküli felszíni épület maradványa került elő. A másik megkutatott telken szintén egy hasonló kerek épület nyomait találták. Selmeczi ezeket jurtának határozta meg, azokra a néprajzi megfigyelésekre hivatkozva, melyek szerint a frissen megtelepülő nomádok házuk udvarán egy ideig még a jurtát is felállítják. Véleménye szerint ez a telekszerkezet azt az állapotot tükrözi, amikor a téli szállás állandó faluvá alakul, és a szilárd lakóház mellett mozgatható felszíni építmények is állnak.⁹⁹ Ilyen településfejlődésre valóban vannak példák a kelet-európai félnomád népek letelepedési folyamatában, s ez a jelenség bizonyára a magyarországi kunok szállásain is előfordult. Selmeczi meghatározásával szemben pusztán azért fejezzük ki fenntartásunkat, mivel egy falnyomok és felépítmény nélküli objektum régészeti meghatározásához többféle megoldást is számba kell venni, továbbá az ásató eddig nem közölt olyan dokumentációs adatot (pl. metszetrajz), amely bizonyítaná, hogy a ház és a kerek építmény egyszerre állt fenn,¹⁰⁰ holott egy ilyen hosszú ideig – legalább 250–300 évig – fennálló település esetében minden telken több periódussal és egymás fölé rétegződő járósintekkel kell számolni. Hasonló alakú és méretű, földbe mélyedő objektumokat Horváth Ferenc is tárt fel Csengele–Fecskés lelőhelyen, az Árpád-kori templomtól mintegy 500 m-re, a késő középkori kun szállással azonosítható településen, ő ezeket feltételelesen pásztorépítmények maradványának tartja.¹⁰¹ Véleményünk szerint így a meghatározásban a jurtán kívül az Alföld népi építészében számos változatban elterjedt kerek kunyhó is szóba jöhet, amely készülhetett karóvázalattal vagy anélkül, falát és tetejét egyszerű anyagokból rakták fel (nád, gaz, zsombék, szalma, föld). A kérdéses építmények alaprajzukat tekintve leginkább a gádoros bejáratú kerek pásztorkunyhóhoz hasonlíthatók.¹⁰²

A késő középkori Szentkirály falu területén 1969 és 1990 között végeztünk ásatásokat. Azt a célt tűztük ki, hogy lehetőség szerint teljes gazdasági és települési egységeket, teljes beltelekeket tárjunk fel, s hogy a település szerkezetében, építményeiben, gazdálkodásában megpróbáljuk kimutatni azokat az egyedi sajátosságokat, amelyek kun jellegzetességnek tarthatók.

Szentkirályt 1354-ben mint üresen álló birtokot adományozta Nagy Lajos király egy kun nemes családnak azzal a feltétellel, hogy ott megtelepednek és keresztény

⁹⁹ Selmeczi 1974b: 49–56.; 2011: 192–199.

¹⁰⁰ A leírás említi azt a stratigráfiai megfigyelést, hogy a kerek építmény egy korábbi kőoszlatú lakóház maradványai fölött került elő, tehát nem tartozhatott a település korai periódusába (Selmeczi 1974b: 50.; 2011: 196).

¹⁰¹ Horváth 2001: 226–228.

¹⁰² Bátky 1941–1943: 141–147, 421, 435. kép; Györffy 1943: 205–209.

szokás szerint élnek. Az új birtokosoknak a király 1356-ban kiváltságlevelet adott. Leszármazottaik, a nemes Bychak és Gáspár család tagjai 1493-ban a birtokukban lévő oklevelek hiteles átiratát és megerősítését kérték II. Ulászló királytól, aki még ugyanabban az évben pallosjogot is adományozott nekik.¹⁰³ Szentkirály tehát nemesi birtok volt, ezért nem került be a kun székszervezetbe. Az adóösszeírások szerint a meglehetősen népes faluban a törökök 1562-ben 51, 1590-ben 66 családfőt írtak össze, a népesség száma a 16. század végére elérte a 400 főt.¹⁰⁴ A tizenöt éves háború alatt Szentkirály is elpusztult, régészeti adataink szerint a 17. század elején már csak néhány ház volt lakott. A megmaradt lakosság ekkor átköltözött a falu határának egy távoli részére, Felsőszentkirályra. 1692-ben Szentkirályt végleg elhagyták lakosai, Kecskemétre költöztek.¹⁰⁵

A felszíni régészeti nyomok alapján Szentkirályon mintegy 28–30-ra tehető a beltelkek száma, közülük kilencnek a területén volt ásatás. Összesen 21 lakóházat tártunk fel, kilencet teljesen, a többit részlegesen.¹⁰⁶ Az egyes telkeken az új házat mindig a régi helyére építették, így gyakran több épület és periódus volt egymás fölött. A telkek beépítésének rendszerét a település központjában, a templom közelében fekvő három gazdasági udvar feltárásával ismertük meg (4, 5. és 6. sz. beltelkek). A telekszerkezetet a templomtól északkeletre feltárt 4. sz. telek építményein mutatjuk be, mivel itt rajzolódott ki legtisztábban ez a rendszer (5–6. kép).¹⁰⁷

A telken az utcával párhuzamosan álló lakóházon kívül más szilárd falú épület nem volt. A 15. század elején egy kéthelyiséges lakóház épült fel (4/a. ház), ezt a későbbiekben még két helyiséggel toldották meg, így lett négyhelyiséges. Építéstechnikája cölöpváz, tapasztott sövényfal, ágasfás-szelemenes tetőszerkezettel. (A település minden lakóháza hasonló módon épült.) Beosztása (jobbról balra haladva): szoba–konyha–kamra–kamra, tüzelőberendezése a szobában álló, kívülfűtős szemeskályha, a konyhában a ház hátsó falából kiugró, kerek kemence, szája előtt kis szabad tűzhely. Az épület a 16. század elején leégett, a padlót vastag hamuréteg borította, elüszkösödött gerendákkal és égett faltörmelékkel.¹⁰⁸ A pusztulás időpontját nagy valószínűséggel 1526-ra tehetjük, amikor Szulejmán hadai Budáról ezen a vidéken vonultak keresztül. Az elegyengetett omladékokon építették fel a négyhelyiséges 4. házat – ennek tornáca is volt –, amelynek pusztulása a 16. század végére, a tizenöt éves háború időszakára keltezhető.¹⁰⁹

Közvetlenül a ház mellett egy kis, téglalap alakú, karóvázis épület állt, ezt istállónak tarthatjuk. Kisméretű, kerek vagy ovális alaprajzú, karóvázis ólak is álltak a gazdasági udvaron, valamint több terménytároló verem. A ház mögött, a telek végében egy szabálytalan ovális alaprajzú, 5,60 × 4,10 m-es, földbe mélyített, menedékes oldalú, félnyeregretős épületet tártunk fel, melyet sertés tartására szolgáló

¹⁰³ Gyárfás 1870–1885: III. 489–490, 494–495, 706–708.

¹⁰⁴ Káldy-Nagy 1985: 570.; Pálóczi Horváth 1976: 278–280.

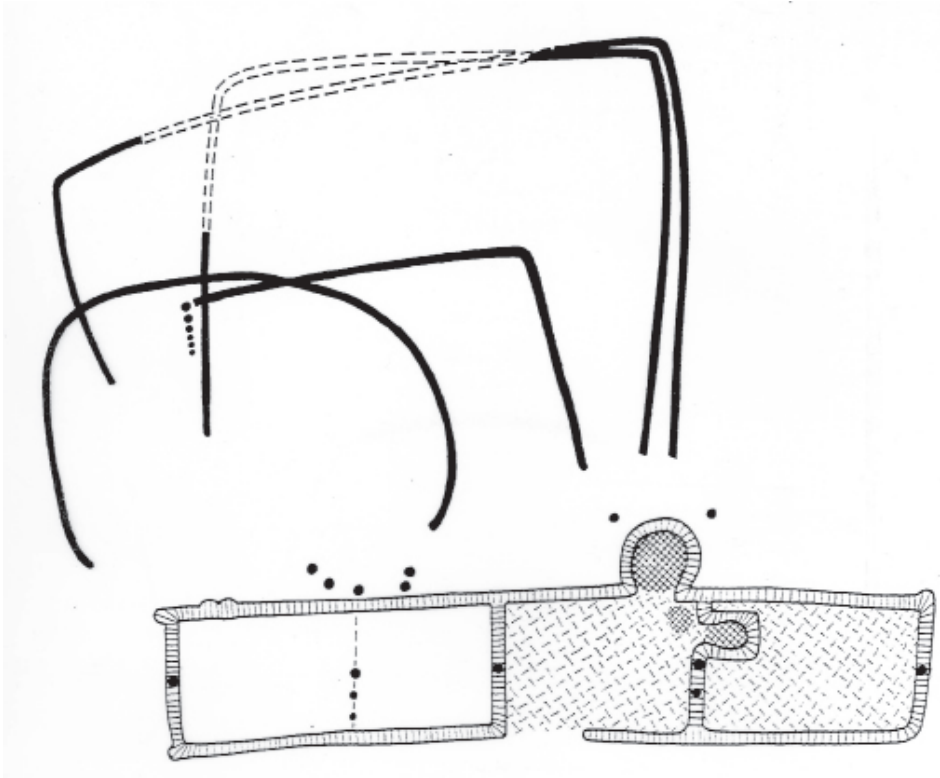
¹⁰⁵ Pálóczi Horváth 1976: 280.

¹⁰⁶ Pálóczi Horváth 1996: 13.; 2006: 366.

¹⁰⁷ Pálóczi Horváth 1986: 225–230.; 1996: 17–19.

¹⁰⁸ Pálóczi Horváth 1989b: 90–92.

¹⁰⁹ Pálóczi Horváth 1986: 228.

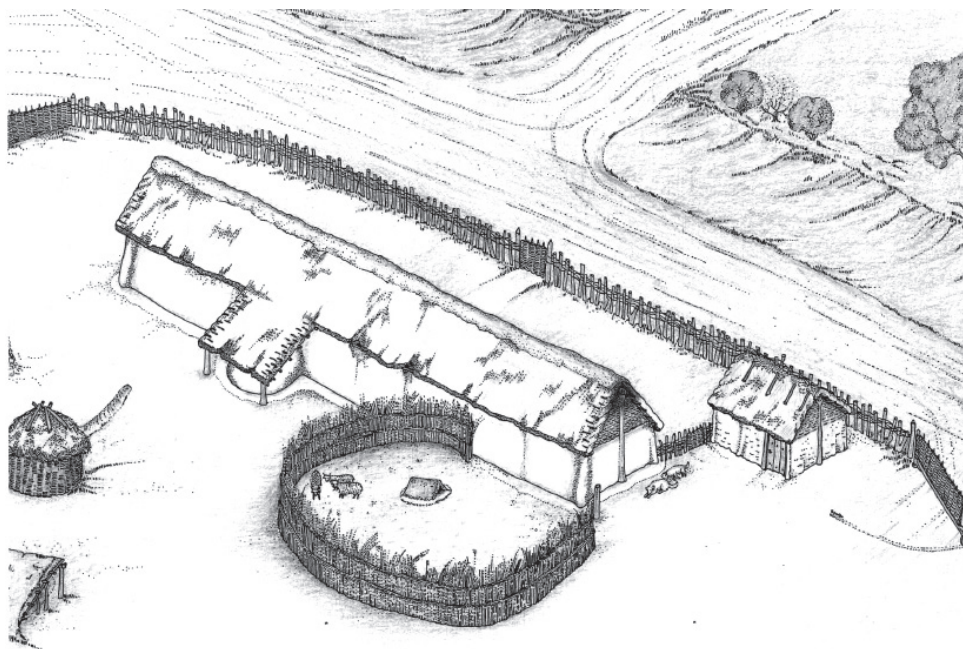


5. kép. Szentkirály 4. sz. telek, a 15. századi 4/a. ház és a hozzá csatlakozó, több periódusú karámfal-alapozások.

gödörólnak határoztunk meg. A Kiskunságon régen a földbeásott ólakat juhok vagy disznók teletetésére használták, illetőleg ellető ólnak, ún. „disznófiasztató”-nak.¹¹⁰ A lakóház és a gödöről közötti területet karámfalakkal kerítették el. Az egykor nádból vagy más növényi anyagokból készült keskeny falak alapozásárkai közvetlenül a lakóházhoz csatlakoztak, bejáratuk a nyugati-délnyugati oldalon volt. Egymást átvágó alapozásárkaik jelzik, hogy ezek viszonylag rövid életű építmények voltak, többször szükség volt megújításukra. A korábbi lakóházhoz $8 \times 12,5$ m-es téglalap alakú, illetőleg 9×14 m-es ovális területet határoló karámfalak tartoztak (5. kép). Később nagyobb, kb. 14×16 m-es, téglalap alakú térségeket kerítették el ilyen módon. A karámokban feltehetően juhokat tartottak.¹¹¹ A Kiskunságon Tálasi István néprajzi gyűjtéséből ismerünk hasonló alaprajzú és méretű karámokat, ezek kisebb sáncok voltak, tetejükön szalmából, tüskés gallyakból font falakkal. A szentkirályihoz hasonló szerkezetűek voltak a nádfalakkal épített régi szárnyékok, ezeknél a nádat árokba

¹¹⁰ Pálóczi Horváth 1986: 228–229.; Tálasi 1936: 122, 147.

¹¹¹ Pálóczi Horváth 1986: 229–230.; 1989c: 77–85.



6. kép. Szentkirály, a 4/a. ház gazdasági udvarának rekonstrukciós rajza (Sabján Tibor rajza)

állították, összekorcolták, karókkal megtámogatták. A tető nélküli, nyitott karámban néha fészerszerű szint is állítottak.¹¹²

Hasonló karámfalak a település másik két szomszédos, sűrűbben beépített telkén is előkerültek (5. és 6. sz. telek), tehát jellemzőnek tarthatjuk, hogy a falu belsejében, közvetlenül a lakóházak mellett a gazdasági udvaron a külterjes állattartásra szolgáló építmények álltak. Ez sajátos gazdasági szerkezetet és életmódot tükröz, melyben az állattenyésztésnek nagy szerepe van. A Szentkirályon letelepült kun lakosság lakáskultúrája ugyan gyökeresen átalakult a 15. századra, de a hagyományos gazdálkodás egyes elemei még sokáig fennmaradtak. Tanulságos, hogy a *karám* szó török jövevényszavaink besenyő-kun rétegéhez tartozik, a nyelvileg rokon tatár nyelvjárásokban megfelelői a következő jelentéssel fordulnak elő: *qoram* 'udvar, amelyben állatokat tartanak'; *koram* 'bekerített udvar'.¹¹³ Ennek fényében a szentkirályi telekszerkezetet a steppei kultúrához kapcsolódó, kun örökségnek tartjuk. Ezek után még inkább érthető, hogy miért nevezték „szállás”-nak a kun falvakat, még megszilárdulásuk után is.

A szintén átkutatott másik két beltelken (5. és 6. sz. telek) – melyek részletes ismertetésére itt nem térünk ki – egy időben egyszerre több (két vagy három) lakóház is állt. Közülük csak az egyik épült osztott tüzelőberendezéssel, a mellette elhelyezkedő

¹¹² Tálasi 1936: 113.; Szabadfalvi 1970: 42–44, 50.

¹¹³ MTE SZ II. 374–375.; Szabadfalvi 1970: 42.

tüzelő nélküli lakóépületeket lakókamrás házaknak tarthatjuk. Ezeken a gazdasági udvarokon is többféle melléképület került napvilágra: egyszerű, karóvázás felszíni ól, sertés tartására szolgáló gödöröl, cölöpvázas kerek kunyhó, termény tárolására szolgáló, földbe mélyített épület, cölöpvázas szín, szárnyék, marhaállás, karám, kút. Szilárd falazatú melléképület viszonylag kevés volt.

Morfológiai képe alapján a középkori Szentkirályt az utcás-soros települések csoportjába sorolhatjuk. A település tengelyét egy földből döngölt kocsiút képezte, melynek több szakaszát feltártuk.¹¹⁴ A falu képét a belsőség nagy kiterjedése, laza elrendezése (egymástól távol álló lakóházak) és a beltelkek szerkezete határozta meg. Ezt a morfológiai típust képviseli Túrkeve–Móric, a mezőföldi Perkáta–Kőhalmi dűlőben feltárt kun szállás, és a leírások alapján több Kecskemét környékén feltárt falu is. Terepbejárás felméréseink szerint a nagykunsági Orgondaszentmiklós és Nagyturgony ugyancsak ebbe a településtípusba tartozik. E falvak közös vonása, hogy gazdálkodásukban a jelentős földművelés mellett az állattartásnak nagy szerepe volt, valószínűleg ez határozta meg a településformát. Jellegzetes középkori táji típusnak tarthatjuk, melyet a fenti ismérvek szerint külön kategóriaként tarthatunk számon településállományunkban: *alföldi utcás falu, állattartó-földműves település, kunsági típus*.¹¹⁵ Ennek a falutípusnak a kialakulásában a kun lakosságnak jelentős szerepe volt, bár feltehetően hasonló településformát hozott létre az ugyanilyen gazdálkodást folytató nem-kun népesség is. A kunsági falvak lakossága a 15–16. században részben kun eredetű, kiváltságos paraszti rétegből, részben kun és magyar jobbágyokból tevődött össze.

A 15–16. századi kunsági falvak legkorábbi objektumai és rétegei legfeljebb a 14. század végére keltezhetők, ezért régészeti kutatásunk – összhangban az írott forrásokkal – sokáig ezt tartotta a végleges megtelepedés időpontjának. Ezért is nagy jelentőségűek Hatházi Gábor perkátai ásatásának eredményei, melyek szerint az állandó szállások korábbi kialakulásával kell számolnunk. A mezőföldi Hantos-székhez tartozó kun szállás területén az oklevelekben is említett két 15–16. századi kun szálláson kívül ugyanis megtalálták ezek előzményét, egy korábbi, 14. századi szálláshelyet, azt részletes felméréssel és ásatással hitelesítették. A fentiekben ismertetett temető ehhez a szálláshoz tartozott. Az oklevelekben *Kethpolkart* („Kétperkáta”) néven szereplő falura 1417-től vannak okleveles adatok, az egyik településhely valószínűleg az 1526-os török hadjárat következtében pusztult el, a másikat pedig 1541–1543 körül hagyta el a kun lakosság, 1562-től már mindkettő lakatlan pusztta.¹¹⁶ A két település előzménye, a korai kun szállás nem szerepel az írott forrásokban, lelőhelye a Kőhalmi dűlőben található. Egy Árpád-kori falu helyére települt a 13–14. század fordulóján és a leletanyag szerint a 14. század végéig állt fenn; ezt a kelteztést erősíti a temető leletanyaga is. Az egykori járósíntek a szőlőművelés és a talajerózió következtében nagyrészt megsemmisültek, épületek feltárására ezért nem volt lehetőség, a felszíni nyomok és a leletanyag szóródásának térképen való pontos rögzítésével azonban felismerhető volt a településszerkezet. A két ér által közrezárt keskeny löszháton Móric

¹¹⁴ Pálóczi Horváth 1976: 286–287.; 2006: 365.

¹¹⁵ Pálóczi Horváth 2006: 370–371.

¹¹⁶ Hatházi 2004: 226–228.

és Szentkirály településképehez hasonló utcás-soros település képe rajzolódott ki mintegy 900 m hosszan, a feltételezett utca mentén 25 elkülöníthető házhellyel (belső telekkel). A beltelkek szélessége 45–130 m között szóródik, átlagosan kb. 70 m.¹¹⁷ A perkátai feltárás adatai bizonyítják, hogy egyes kun települések már a 13. század végén megszilárdultak. A település rendezett, szabályos telekosztásra valló alaprajzát azzal magyarázzuk, hogy a hantosszéli kunok áttelepülése a Duna-Tisza közéről éppen a jobbágytelek-rendszer kialakulása idején történt, s az új lakóhely kijelölésénél már figyelembe vették ezt a rendszert. Perkáta példájára feltételezhetjük, hogy a 15–16. századi szállások 13–14. századi előzményei a határ más pontján, külön lelőhelyen található, amennyiben a végleges településhelyeken ilyen korai rétegeket nem lehet kimutatni.

Ismeretes, hogy királyaink az egyházzal karöltve hosszú időn keresztül szorgalmazták, hogy a kunok hagyják el sátraikat, nemezházaikat és „a keresztények szokása szerint lakjanak falvakban, földhöz rögzített épületekben és házakban”.¹¹⁸ A királyi rendelkezés ellenére a kunok még sokáig használtak mozgó hajlékokat, hiszen még a 14. század közepén is tudunk nemezházakban, azaz jurtákban lakó kun családokról.¹¹⁹ Az állandó településmódot és szilárd lakóházakat a kortársak a kereszténység egyik fontos ismérvének tartották. I. Lajos király 1354-ben azzal a feltétellel adományozta Szentkirály és Mindszent birtokot Böcsör fia Péter kunnak és rokonainak, hogy ott megtelepednek és keresztény szokás szerint élnek.¹²⁰ A mozgatható felszíni építményekkel – sátrakkal, jurtákkal – rendelkező korai szálláshelyek régészeti felderítése még várat magára. Még kevésbé maradhatott nyoma a steppén használatos, a kunok által is kedvelt mozgó hajlékoknak, az ökrök, lovak vagy tevék vontatta jurta-kocsiknak és a ruhákat, szerszámokat, értékeket tároló ládás taligáknak, amelyek tucatjával sorakoztak az előkelők szállásain. A mozgatható hajlékokhoz a kunok sokáig azért is ragaszkodtak, mert helyzetüket az országban bizonytalannak érezték. A menekülés és költözködés éveiben a gazdálkodás egyetlen módja a legeltető nagyállattartás volt, egyedül az állatvagyon biztosította a családok megélhetését.¹²¹ Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy a korai kun szállások teljesen kötetlen nomád szállások lettek volna. A téli-nyári szállás- és legelőváltó életmódra Magyarországon a szűkebb, behatárolt területen nem volt lehetőség, de nem is volt feltétlenül szükséges. A kelet-európai steppénél csapadékosabb Alföld vízjárta laposain, ártéri legelőin egész évben elegendő táplálékot lehetett találni az állatállomány számára úgy, hogy a legeltetéssel csak kis távolságokat kellett bejárni, száraz időszakban pedig a nyájjakkal behúzódhattak a mélyen fekvő nádas, zsombékos területekre. Olyasfajta félnomád életformát képzelhetünk el, amikor a téli szállások állandósulnak, s a legeltetés az adott birtokháron belül csak kis körzetben mozog.

¹¹⁷ Hatházi 2004: 19–22, 168–169, 3. térkép; Pálóczi Horváth 2006: 369–370.

¹¹⁸ Ezekkel a szavakkal intézkedik IV. László király 1279. június 23-i és augusztus 10-i oklevele a kunok megtelepedéséről (Gyárfás 1870–1885: II. 433, 439.; Szilágyi 1962: 82, 84.).

¹¹⁹ 1347-ben Köncsög ispán szállásáról tizenkét nemezházakban lakó (*filtres domus habentes*) kun elszökött a szomszédos magyar földesúr birtokára (Gyárfás 1870–1885: III. 484).

¹²⁰ Gyárfás 1870–1885: III. 489.

¹²¹ Hatházi 2004: 191.

A kelet-európai és közép-ázsiai nomád népek letelepedési folyamatát vizsgáló Szabó István öt fokozatú rendszerezését figyelembe véve a 13–14. századi kunok településmódja a harmadik-negyedik fokozatnak feleltethető meg, a történeti példák közül a ligetes steppén élő baskírok 18–19. századi életmódjához hasonlít.¹²² Bizonyára e tekintetben is voltak különbségek a kun társadalmon belül vagyoni helyzet, az állatállomány nagysága, a szálláshely földrajzi adottságai és egyéb tényezők szerint. A történeti körülmények ismeretében a beköltözés utáni első két nemzedék még többé-kevésbé háborítatlanul élhette megszokott életmódját, ebben az 1282-i hód-tavi csata, majd IV. László király halála hozott fordulóponthoz, ezek az események siettetették a kunok integrációját.

Néhány esetben az írott forrásokból is tudomást szerzünk viszonylag korai szállásokról. 1280-ban Tepremez kun és fiai megvásárolták a Bodrog megyei Gyapolt, ahol tartósan megtelepedtek, 1346-ban és 1347-ben a birtok már a foglaló ös, Tepremez nevét viseli (*possessio Gopul alio nomine Tepermez; possessio Tepremez alio nomine Gyapul*). Ekkor Tepremez fia Aglazlo (*Og dictus Lazlo*) birtokolja, aki 1341-ben embereivel együtt illetéktelenül használja a kb. 25 km-re fekvő Borsód falu környéki pusztákat.¹²³ 1266-ban István ifjabb király kun hívének, Parabuch ispánnak adományozta a Csanád megyei Felgödös és Vonuz, a Keve megyei Bélán és Valter, a Krassó megyei Kúke földeket azzal, hogy mindezen birtokok új neve Parabuch legyen. Annak ellenére, hogy a névcsere nem valósult meg – ezek a földek továbbra is régi nevükön szerepelnek –, Parabuch valamelyik birtokán bizonyára megtelepedett, mivel még fia István is birtokában volt e földeknek 1288-ban és 1300-ban.¹²⁴

Az állandó szállások kialakulásának folyamatába a helynevek segítségével is bepillanthatunk. Alábbi táblázatunk (1. táblázat) a kun szállásnevek megoszlásáról tájékoztat jelentéstani kategóriák és tájegységek szerint. Felhasználtuk a szakirodalomban megjelent korábbi névtudományi (Rásonyi László, Mándoky Kongur István)¹²⁵ és történeti földrajzi (Györffy György)¹²⁶ gyűjtéseket, valamint Hatházi Gábor mezőföldi¹²⁷ és Rosta Szabolcs kiskunsági¹²⁸ régészeti és településtörténeti adattárát. A Nagykunság és a Dél-Alföld (a Tiszántúl a Körösöktől délre) kun szállásainak adatait magunk gyűjtöttük össze. 138 helynévből álló gyűjtésünkben nem szerepelnek azok a települések, amelyek nemesi birtokként kerültek kun kézre, de lakosságuk jórészt magyar volt, valamint azok, amelyek a 16. század vége előtt nem számítottak kun szállásoknak.

¹²² Szabó 1966: 15–25.

¹²³ Gyárfás 1870–1885: II. 445.; Csánki 1890–1913: II. 200.; Györffy 1963–1998: I. 718.

¹²⁴ Gyárfás 1870–1885: II. 418–419.; Györffy 1963–1998: I. 857, 877.; III. 315, 321, 490.

¹²⁵ Rásonyi 1957; Mándoky Kongur 1993: 146–153.; Baski 2007.

¹²⁶ Györffy 1963–1998.

¹²⁷ Hatházi 2004: 219–231.

¹²⁸ Rosta 2009.

1. táblázat: A középkori kun szállásnevek megoszlása (13–16. század)

Szállásnevek	Duna-Tisza köze	Dél-Alföld	Mezőföld	Nagykunság	Összesen	%
Pogány kun személynévből képzett	28	6	4	12	50	36,3
Keresztény + pogány személynévből képzett	2	1	2	3	8	5,8
Keresztény személynévből képzett	8	-	2	1	11	7,9
Kun tájnévből képzett	1	-	-	-	1	0,7
Szállás tulajdonságára utaló név	2	-	2	5	9	6,5
Templom titulusára, meglétére utaló név	5	1	4	9	19	13,8
Korábbi magyar helynév	8	5	3	15	31	22,5
Kun nevű határrész, valószínű szállásnév	4	-	-	5	9	6,5
Összesen	58	13	17	50	128	99,9

A településnevek legnagyobb csoportját a személynévi eredetű szállásnevek képezik (50%). Ezen belül a hagyományos kun egyelemű személyneveket viselő szállások vannak túlsúlyban: 36,2%, a személynévből képzett szállásnevek 72,4%-a (pl. Abcsikszállás, Balotaszállás, Öttömös). Az egyelemű keresztény személynévből képzett szállásnevek csak 7,9%-ban fordulnak elő, a személynévből képzett szállásnevek 15,9%-ában (pl. Jakabszállás). Külön csoportot és sajátos „kun típust” jelentenek a kételemű személynévből képzett szállásnevek: a szállásbirtokos már keresztény személynevet visel, de ez előtt megkülönböztető névként pogány név áll (pl. Besemihályszállása, Kojampálszállása, Turgonypéterszállása); a szállásnevek 5,8%-a sorolható ide (a személynévből képzett szállásnevek 11,6%-a). A kun személynévadás szokásának elemzése ugyanis azt mutatja, hogy a kun nyelvből megfejthető, pogány személynevet viselő kunok száma a forrásokban fokozatosan csökken, a keresztény nevű kunok aránya viszont nő, 1370–1380 között áll elő az 50-50%-os arány. Keresztény nevű kunok ugyan a 13. század végétől előfordulnak (1283: Iván; 1288: Parabuch fia István; 1292: Beler fia Péter), 1300 körül azonban átmenetileg eltűnnek a forrásokból, s csak 1330 után kezd

növekedni a számuk. A 14. század végén többségbe kerülnek a pogány személynévű kunokkal szemben, akik a 15. század közepe táján végleg el is tűnnek a forrásokból. A névadásban megfigyelhető változás nyilvánvaló összefüggésben van a kunok tényleges megtérésével. A kételemű kun személynévek (pogány megkülönböztető név + keresztény személynév) elterjedése összefüggésbe hozható azzal, hogy a magyar társadalom különböző rétegeiben a 14. század második felében vált általánossá a kételemű személynév használata. A kunok esetében a pogány megkülönböztető név származhat az apa nevéből is, de lehet a személy saját korábbi neve vagy kun ragadványneve. A keresztény nevű kunok csoportjában azok, akiknek apja még kun nevet visel zömükben a 14. század középső harmadában szerepelnek a forrásokban (1330 és 1360 között 63%-uk), ez is jelzi, hogy mikor történt fordulat a névadás szokásának megváltozásában, a keresztény nevek mikor váltak elfogadottá a kun társadalomban. A helynevek tehát arról tanúskodnak, hogy a szállások jelentős része még a hagyományos pogány névadás időszakában, vagyis a 14. század közepe előtt keletkezett.¹²⁹

A kun települések egy tekintélyes csoportja a korábbi magyar helységek vagy templomok nevét őrizte meg, a két kategória együtt 36,3%-ot tesz ki.¹³⁰ A templomokra vonatkozó helységnevek (13,8%) leggyakrabban a templomok titulusából származnak (pl. Szentmárton, Tatárszentmiklós, Szentkirály, Móric), az *-egyháza* végződésű helynevek pedig a tatárjáráskor elnéptelenedett templomos falukat jelölik (Ágasegyháza, Csunegyháza). Kun jellegzetességként előfordul a kun birtokos személynévéből és a védőszent nevéből összetett helynév is (Orgondaszentmiklós, Thobaliszentpéter). Templomos szállásnevek olyan esetekben keletkeztek, amikor a kunok elhagyott Árpád-kori templomok környékére települtek; több esetben erre utalnak a régészeti terepbejárások adatai, és egyes kun szállástemetők is korábbi templomok mellett létesültek. Ebben a kérdésben bizonyára szerepe volt az egyházi igazgatás szempontjainak, a plébániák lehetőség szerinti fenntartásának elnéptelenedett falvakban is, az új betelepülők révén. A tatárjárás óta romosan álló kis falusi templomokat gyorsan helyre lehetett hozni, hogy alkalmassá váljanak az egyházi szertartások elvégzésére. Előfordulhatott, hogy egyházi parancsra jelölték ki a kun lakosság temetkezési helyeként az Árpád-kori templomok körüli területet. Ilyen esetekben a templom körül szerveződött a kunok új települése, mint a „Szent Fábrián és Sebestyén vértanúk egyháza” környékét megszálló kunok Fábriánsebestyén szállása.¹³¹ A korábbi magyar falvak nevének fennmaradása szállásnévként (22,5%) részben ugyancsak a fenti okokkal magyarázható. A betelepülő kunok gyakran a terepnek ugyanazt a településre alkalmas pontját választották állandó szálláshelyként, mint ahol az Árpád-kori falu elterült. Bizonyára birtokjogi szempontok is közrejátszottak az Árpád-kori falunevek fennmaradásában, különösen akkor, ha vásárlás útján vagy új adományként lakatlanul álló birtok került kun kapitány fennhatósága alá.

¹²⁹ A kun személynévek kronológiai elemzéséről és településtörténeti hasznosításáról: Pálóczi Horváth 1974: 257.; 1986: 218. A kun személynévvadás korszakairól a névtudományi kutatások alapján: Baski 2007: 238–240.

¹³⁰ Pálóczi Horváth 1986: 218–220.

¹³¹ Gyárfás 1870–1885: III. 511.

A kun nyelvből megfejtendő, a természeti környezetre utaló, tájnévből képzett szállásnév nyelvészeti vélemény szerint korai keletkezésű, amikor a környezetüknek nevet adó kunok még tömegesen beszélték nyelvüket. Ilyennek tartható a kiskunsági Csengele (1493: *Chengele*), jelentése 'erdős, tüskés bozótos hely'.¹³²

Már magyar nyelvűek a szállás valamely tulajdonságát jelentő nevek: pl. Kisszállás, Újszállás (6,5%). Ezeket a kun lakosság adhatta településeinek.

A kun nyelvből származó számos határrész-nevet ismerünk, ezek között előfordulhatnak olyanok, amelyek valószínűleg szállást jelöltek: pl. Konta (6,5%). Ezek is érzékeltetik, hogy volt a szállásoknak egy olyan korai rétege, amely régészetileg jelenleg nem kimutatható. Vannak a külterjes állattartásra utaló határrész-nevek: az 1451-ben említett *Besotar* 'öt legelő' és *Otarhalma* föld (az *Otar* 'távol fekvő legelő' helynévből)¹³³ Bugac környékén; ezek fennmaradását paradox módon éppen az állandó megtelepedésnek köszönhetjük.

Vannak tehát már olyan adataink, amelyek korai állandó szállások meglétét jelzik, azonban egyelőre egyik régészetileg megkutatott kun településen sem sikerült a beköltözés utáni első egy-két generáció objektumaira vagy rétegeire rábukkanni. Meglepő módon temetkezési helyen kerültek elő kunoknak tulajdonítható, feltehetően a 13. század második felére keltezhető épületmaradványok. Csengele–Bogárháton, az Árpád-kori templom és a kun vezéri sír közelében két téglalap alakú, faszkeretű épület nyomait tárták fel, melyeket kerítésfal alapozásának tartható, kb. 50 m átmérőjű körárok vett körül. Ez a létesítmény későbbi az 1250 körül eltemetett kun vezér sírjánál. Horváth Ferenc a kerítéssel körülvevő területet az épületekkel pogány kultuszhelynek tartja, amelyet a közelben megszálló, majd a templomhoz temetkező kun közösség használt, s ahol állatáldozatokat mutattak be. Az ásató szerint az egyik épület (112. sz.) boronafalú volt, a másikat (167. sz.) bárdolt pallókból építették.¹³⁴ A faépítkezést a kunok már a steppén is ismerték és alkalmazták, tehát nem ellentétes műveltségükkel ez az építéstechnika.

A kunok régészeti kutatásának elsődleges célja nyilvánvalóan e népcsoport hagyományos életmódjának, kultúrájának rekonstrukciója, valamint asszimilációs folyamatuk nyomon kísérése: a letelepedés, kereszténnyé válás, a magyar társadalomba való integrálódás. Szerencsés körülmény, hogy ez az időszak már írott forrásokban viszonylag gazdag, így a különböző források felhasználásával kezd kirajzolódni egy „kun történeti modell”, amely analógiát jelenthet más nomád és/vagy pogány népek letelepedési és asszimilációs folyamatához is, így akár az Árpád-kori keleti népek (besenyők, kálizok) esetében, akár a honfoglaló magyarok vonatkozásában. Segíthet továbbá a magyar népi kultúra keleti gyökereinek jobb megismerésében, ezek időbeli rétegeinek feltárásában.

¹³² Rásonyi 1957: 122–123.; Baski 2007: 242, 256–257.

¹³³ Gyárfás 1870–1885: 626.; Rásonyi 1957: 89–91.; Baski 2007: 242, 251, 280.

¹³⁴ Horváth 2001: 126–152. A 112. sz. északi ház meghatározásával nem értünk egyet, mivel a feltárt falnyomok (alapozásárok, cölöplyukak) nem boronafalra vullanak, azonkívül borona- vagy talpgerendás ház esetében felszínre rakott kőalapozásnak is kellene lennie, és szükségtelenek a fal melletti faoszlopok. Nézetünk szerint ez a cölöpvasz házak típusába sorolható, valamilyen laza, nem tapasztott kitöltőfállal (nád, fa).

IRODALOM

- BANNER János – LÁSZLÓ Gyula – MÉRI István – RADNÓTI Aladár
1954 *Régészeti Kézikönyv I. Gyakorlati régészet. Egyetemi tankönyv.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor
1987 *Magyar népi építészet.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda
1942 *A salgótarjáni, orgonaszentmiklósi és pakonyi középkori sírleletek.* Művelődéstörténeti Füzetek 1. Budapest: Magyar Történeti Múzeum Történeti Tára.
- BARTHA Júlia
2002 *A Kunság népi kultúrájának keleti elemei.* (Studia Folkloristica et Ethnographica 44.) Debrecen : Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék.
2007 *Nagykunsági néprajzi tanulmányok.* Karcag: Kunszövetség et al.
- BARTUCZ Lajos
1923 Egy régi kúntelep embertani feltárása. (A Karcag–Ködszallási ásátások.) Les premiers crânes et squelettes coumains authentiques. *Antropológiai Füzetek – Anthropologia Hungarica* I. 81–86, 97–99.
1938 *A magyar ember. A magyarság antropológiája.* Magyar föld, magyar faj. IV. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BASKI Imre
2007 *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006.* Karcag: Kunszövetség.
- BÁTKY Zsigmond
1941–1943 Építkezés. In Czakó Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza I. A magyarság tárgyi néprajza.* 124–245. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- CSÁNKI Dezső
1890–1913 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III, V. Budapest: MTA.
- ÉRI István
1956 Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. *Folia Archaeologica* 8. 137–151.
- ÉRY Kinga
2004 Perkáta középkori magyar és kun népességének embertani jellemzői. In Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon.* (Opuscula Hungarica V.) 257–310. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- FEDOROV-DAVYDOV, G. A.
1966 *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki.* Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- FODOR István
1970 A sírszobrok kérdéséhez. *Folia Archaeologica* 21. 113–126.
1972 Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez. *Folia Archaeologica* 23. 223–242.
1976 Az osztrogozsszki lelet. *Cumania* 4. 255–263.
1984 Jerney János a dél-orszországi kun sírszobrokról. In Juhász Antal (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984.* 31–48. (Szeged): Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.
1987 Lehettek-e kun sírszobrok Magyarországon? In Fazekas István – Szabó László – Sztrinkó István (szerk.): *A Jászkunság kutatása 1985.* 3–10. Kecskemét – Szolnok: Bács-Kiskun és Szolnok Megyei Múzeumigazgatóságok.

- 2009 A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. In Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* 49–66. Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma.

GYÁRFÁS István

- 1870–1885 *A jász-kúnok története.* I–IV. Megjelenési hely és kiadó kötetenként különböző. I–II. kötet: Kecskemét: Szilády; III. kötet: Szolnok: Bakos; IV. kötet: Budapest: Neuwald.

GYÖRFFY György

- 1963–1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae.* I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1965 *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései.* Budapest: Gondolat Kiadó.
1990 *A magyarság keleti elemei.* Budapest: Gondolat.

GYÖRFFY István

- 1942 *Magyar nép, magyar föld.* Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest: Turul Kiadás.
1943 *Magyar falu, magyar ház.* Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest: Turul Kiadás.

HATHÁZI Gábor

- 2000 Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In Ö. Kovács József–Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig.* 169–302. Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzata.
2004 *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon.* (Opuscula Hungarica V.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
2005 *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén.* (Halasi Albumok 7.) Kiskunhalas: Thorma János Múzeum–Halasi Múzeum Alapítvány.

HATHÁZI Gábor – SZAKÁL Aurél

- 1999 Adatok a Kiskunhalas–Balota pusztai kun sírleletről. In S. Perémi Ágota (szerk.): *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai. (Veszprém 1997. november 28–30.)* Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum. 221–226.

HORVÁTH Ferenc

- 1978 Csengele középkori temploma. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–77:* 1. 91–126.
2001 *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest: Archaeolingua.
2003 Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Studia Archaeologica IX.)*. 369–386.

KÁLDY-NAGY Gyula

- 1985 *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest: Pest Megyei Levéltár.

KAPOSVÁRI Gyula

- 1987 Adatok Györffy István régészeti tevékenységéhez. In Bellon Tibor–Szabó László (szerk.): *Györffy István az Alföld kutatója és életművének irodalma.* (Nagykunsági füzetek 6.) 105–113. Karcag–Szolnok: Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága és Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár.

KÖHEGYI Mihály

- 1974 Szabó Kálmán emlékezete (1886–1963). *Cumania* 2. 427–456.

LANGÓ Péter

- 2009 Megjegyzések a Dumbarton Oaks Bizánci Gyűjteményének 40. 10. leltári számú leletegyüttese kapcsán. In Rosta Szabolcs (szerk.): „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* 113–145. Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma.

LÁSZLÓ Gyula

- 1940 Adatok a kunok tegezéről. *Néprajzi Értesítő* 32. 51–59.
 1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* (Népkönyvtár 4.) Budapest: Magyar Élet.
 1961 *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a szovjetföldön.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 1993 *A Szent László-legenda középkori falképei.* (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4.) Budapest: Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület.

LIGETI Lajos

- 1962 *A mongolok titkos története.* Ford.: Ligeti Lajos. A verseket ford.: Képes Géza. Budapest: Gondolat.

LŐRINCZY Gábor – STRAUB Péter

- 2006 Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. In Székely Zoltán (főszerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére.* *Arrabona* 44/1. 277–314.

MÁLYUSZ ELEMÉR

- 1971 *Az V. István-kori gesta.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MÁNDOKY KONGUR István

- 1993 *A kun nyelv magyarországi emlékei.* (Keleti örökségünk 1.) Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

MÉRI István

- 1954 Beszámoló a tiszalök–rázompusztai és túrkeve–mórici ásátások eredményéről. II. *Archaeologiai Értesítő* 81. 138–154.

MNL

- Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* I–V. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977–1982.

MÓRA Ferenc

- 1906 Ásatás a szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. *Archaeologiai Értesítő* 26. 18–27.
 1908 Szegedvidéki leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 28. 361–371.

MTESZ

- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

NAGY Géza

- 1893 A régi kunok temetkezése. *Archaeologiai Értesítő* 13. 105–117.
 1896 Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. *Archaeologiai Értesítő* 13. 344–365.

OTROŠČENKO, V. V. – RASSAMAKIN, Ju.

- 1986 Polovec’kij kompleks čingul’s’kogo kurganu. *Arheologija (Kiiv)* 53. 14–36.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

- 1969 A csölyösi kun sírlelet. *Folia Archaeologica* 20. 107–134.
 1972 A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1. 177–204.
 1973 A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. *Folia Archaeologica* 24. 241–250.

- 1976 A Lászlófalván 1969–1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei. *Cumania* 4. 275–309.
- 1982 Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Archaeologiai Értesítő* 109. 89–107.
- 1986 Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei). In Novák László–Selmeczi László (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Villages, country towns in the Great Hungarian Plain*. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV). 215–236. Nagykőrös: Arany János Múzeum.
- 1989a A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11. 95–148.
- 1989b Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészeti az Alföldön. Building technique and style in the Great Hungarian Plain*. Az Arany János Múzeum Közleményei VI. 89–106. Nagykőrös: Arany János Múzeum.
- 1989c Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban. Gazdasági épületek a 4–4/a. ház beltelkén. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*. 69–94.
- 1994 *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. (Keleti örökségünk 2.) Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- 1996 Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. – Katalógus. In Pálóczi Horváth András (szerk.): *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. Life in a medieval village. 25 years archaeological research in the 900 years old Szentkirály*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest, Vajdahunyadvár, 1996. június 28.–1996. december 31. 7–28, 45–68. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum–Szentkirály Község Önkormányzata.
- 2006 Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. In Székely Zoltán (főszerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére. Arrabona* 44/1. 357–390.
- PESTY Frigyes – BOGNÁR András
1978. *Pesty Frigyes kézíratos helynévtárából I. Jászkunság*. Közzéteszi Bognár András. Kecskemét – Szolnok: Katona József Megyei Könyvtár, Verseygy Ferenc Megyei Könyvtár.
- ПЛИЕТНЁВА, Светлана Александровна
1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. In Артамонов, Михаил Иларионович (отв. ред.): *Труды Волго-Донской экспедиции III*. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 62). 151–226. Москва–Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР.
- RÁSONYI, László
- 1957 Les noms toponymiques comans du Kiskunság. *Acta Linguistica ASH* 7. 73–146.
- RÓHEIM Géza
- 1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest: Athenaeum.
- ROSTA Szabolcs
- 2009 Új eredmények a kunok Duna–Tisza közi szállásterületének kutatásában. In Rosta Szabolcs (szerk.): *„Kun-kép”. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*. 175–216. Kiskunfélegyháza: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kiskun Múzeuma.
- SELMECZI László
- 1971 Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971:2. 187–197.
- 1973 Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1973. 105–115.

- 1974a Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. In Bellon Tibor–Kaposvári Gyula (szerk.): *Karcagi várostörténeti tanulmányok*. (Nagykunsági Füzetek 1.) 17–34. Karcag: Györffy István Nagykun Múzeum.
- 1974b Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14–16. századi település ásatásának eredményei). In Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk*. 47–58. Budapest – Szolnok: Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum.
- 1979 Karcag–Orgondaszentmiklós. In Sz. Burger Alice (szerk.): *Az 1978. év régészeti kutatásai*. (Régészeti Füzetek I. Ser. 1. No. 32.) 120. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- 1982a A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században. In Hoppál Mihály–Novák László (szerk.): *Halottkultusz*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10.) 95–109. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1982b A magyarországi kunok temetkezése a XIII–XVI. században. In Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. 725–737. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- 1996 Régészeti ásatások a Nagykunságon. In Havassy Péter (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. (Gyulai Katalógusok 2.) 57–66. Gyula: Erkel Ferenc Múzeum.
- 2011 *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- SRH
Szentpétery, Emericus (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapest: Academia Litter, 1937–1938.
- SZABADFALVI József
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. (Műveltség és Hagyomány XII.) Debrecen: KLTE.
- SZABÓ István
1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ Kálmán
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*. Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest: Országos Magyar Történeti Múzeum.
- SZÉLL Márta
1940 Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. *Dolgozatok* 16. 159–180.
- SZILÁGYI Lóránd
1962 *Árpádkori törvények*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest.
- TEODOR, Dan Gh.
1961 Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești–Iași. *Arheologia Moldovei* 1. 245–269.
- TÓTH Zoltán
1933 A kígyópusztai csatt jelentősége. *Turul* 47. 11–18.
1943 La boucle de Kígyópuszta. *Archaeologiai Értesítő* 71. 174–184.

ZOLNAY László

1965 István ifjabb király számadása 1964-ből. *Budapest Régiségei* 21. 79–114.

András Pálóczi-Horváth

Ethnographic and cultural-historical relevance of the archaeological research of Cumans in Hungary

Cumans who settled down in Hungary in the middle of the 13th century preserved their ethnic integrity, traditional culture, language and beliefs for a long time as they converted to Christianity rather slowly. As a result of archaeological researches of the past decades, this surviving steppe culture and the phases of assimilation have become better known. The Cumanian archaeological legacy incorporates various sites and artifacts such as solitary graves of members of the social elite reflecting pagan rites, ordinary people's cemeteries at dwelling sites, and settlements.

After the Cumans moved to and settled down in Hungary, members of their social elite for about two generations preserved their former burial customs that had been customary in the East-European steppe (dead body laid in the grave facing east, horse buried with the body, trappings, weapons and clothing items put in the grave). Out of the so far excavated fourteen graves the most important one is a grave of a high-ranking figure of the Cumanian society in Csengele uncovered in 1998.

Grave goods mirror the cultural contacts of Cumans. Objects of oriental origin occur most frequently in these graves, but Byzantine styled silver and golden items were also common. Out of the objects of western origin the most important ones were ornate belts plated with precious metal, that must have been relics of a knightly culture as it might be supposed after the analysis of ornaments and inscriptions (e.g. Kígyópuszta, Felsőszentkirály). The survival of traditional costumes and pagan customs is observable in early Cumanian graves of the settlements in the 13th-14th centuries (Öttömös, Orgondaszentmiklós, Csengele, Perkáta). Hats, kaftans and fillets found in women's graves were often decorated with Gothic type plated silver. A popular female jewel was the hollow-globe earring of Byzantine origin. A typical item of Cumanian female costumes was the sabretache worn on the belt and decorated with pearls, which contained various utensils (knife, awl, flint, fire striker, needle case). Animal bone amulets threaded on necklace or sabretache were used to scare off maleficent spirits just as well as glass mirrors put on the chest, together with sharp iron objects (knife, axe, spade), ash and charcoal dispersed at the bottom of the grave.

The basis of Cumanian economy was extensive farming and nomadic herding, therefore Cumans had portable and mobile homes (tents, yurts) for quite a long time as they often moved from one place to another. The establishment of permanent residential sites was formerly identified by archaeologists to have taken place in the second half of the 14th century, but according to new findings (in Perkáta), it began already at the end of the 13th century, but even in the middle of the 14th century Cumans had mobile homes as well. In the finally established villages in the 15th-16th centuries modern dwelling houses were erected with two or three rooms, and shared fireplace just like in Hungarian settlements of the Great Plain (Túrkeve-Móric). The structure of Cumanian settlements was dispersed, featuring large farmyards, where livestock were kept in simple sties and folds (Szentkirály).

Emlékezés Viski Károly (1883–1945) akadémikus fölött

Tisztelt Akadémia! Születésének 130 évfordulója alkalmából Viski Károly akadémikusra, a magyar néprajztudomány és az európai etnológia kimagasló tudósára, egyetemi tanárára, kitűnő tanítványok nagy hatású nevelőjére emlékezünk.¹ Történeti szemléletű kutatásai során főként az anyagi kultúra, azon belül kivált a népi építőműveltség, a bútór- és lakberendezés, a kézművesség és háziipar, a tárgyalkotó népművészet, valamint a néprajzi tájak és népcsoportok, a népnyelv és a népköltészet kérdéskörével foglalkozott. Az MTA közgyűlése 1945 májusában választotta levelező tagjává, de betegsége és 1945. szeptember 5-én bekövetkezett elhalálása miatt székfoglaló előadását már nem tarthatta meg. Hazai akadémiai tagságát nemzetközi elismertsége messze megelőzte. Számos szakkönyve, tanulmánya jelent meg külföldön, idegen nyelveken, személyes barátságot ápolt az európai néprajz kortárs vezető tudósaival. Tagja volt a *Folk liv* (Stockholm) szerkesztő bizottságának, tiszteleti tagja a Finn Tudományos Akadémiának, külső tagja a helsinki *Suomalais-ugrilainen Seura*-nak és a szak számos nemzetközi bizottságának.²

Viski Károly utolsó curriculum vitae-je szerint 1883. április 14-én született Tordán (Torda-Aranyos vm.). A Magyar Néprajzi Lexikon 1882-t tévesen adja meg születése évének. A Magyar Tudományos Akadémia tagjairól 2003-ban megjelent életrajzi lexikon a tagválasztás személyi dokumentációja alapján közli az 1883. évi dátumot.³ Szülei, a nemesi jogok emlékével élő Retteghi Viski Lajos és Békési Horváthi Róza tíz gyermeknek adtak életet. A címeres nemesítő levelet Apafi Mihály nevében állították ki 1663-ban Segesváron a család őseinek, Viski Györgynek. A Retteg mezővárosból, Szolnok-Doboka vármegyéből elszármazott család a 18. század derekán tűnt fel Torda polgárai között. Viskit érdekelte a református paprokonság, melynek révén Ady Endréhez is rokoni szálak fűzték. Ady 1908-ban maga írja felmenőiről: „Egy családi hagyomány szerint én a Visky család révén rokonságban volnék Dózsa György családjával.”⁴

Viski az elemi négy osztályát a reformátusok iskolájában, Tordán végezte. A középiskola első három osztályát ugyancsak Tordán járta ki, a nagy múltú unitárius algimnázium jogutód iskolájában.⁵ A gimnázium felső öt osztályát azonban már a székelyudvarhelyi református főgimnáziumban végezte el. Ott tett érettségi vizsgát 1902-ben. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, magyar–latin szakos jelöltként kezdte el. A kötelező

¹ Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nyilvános ülésén, Budapest, 2013. június 10-én.

² Tanszéktörténeti dokumentumok 26. tétel. In: *Dissertationes Ethnographicae* 5. Budapest 1985. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke. Paládi-Kovács 2007a: 210.

³ Gunda 1946: 105.; Filep 1982: 574.; Markó 2003: 1385.

⁴ Részletezi, adatolja: Vargha 1974: 178–181.

⁵ Filep 2012: 422.

tárgyakon kívül sok más tárgyat hallgatott, évről évre látogatta a matematikai, a természettudományi és a jogi kar őt érdeklő kurzusait is. Akkoriban Herrmann Antal, a néprajz magántanára a kolozsvári egyetemen évről évre meghirdette előadásait, javában szervezte az Erdélyi Kárpát-Egyesület, az EKE néprajzi múzeumát. Hallgatói között volt – Györffy István, Roska Márton, Csúry Bálint, Szendrey Zsigmond és mások mellett – Viski Károly is.

Egyetemistaként két évig a Farkas utcai Református Kollégium internátusának lakója volt, két évig a Kollégium könyvtárának alkalmazásában állt. Ott ismerkedett meg sok régi magyar könyvvel és kézirattal s nem egy kéziratot nyelvészeti emlékekkel, valamint a bibliográfia gyakorlatával. 1906 májusában tett doktori szigorlatot. Szigorlatának szaktárgyai – a magyar–finnugor összehasonlító nyelvészet, a magyar művelődéstörténet és a magyar irodalomtörténet – önmagukban is sokat mondanak az ifjú bölcsészdoktor érdeklődéséről és tudományos felkészültségéről.⁶ Kolozsváron veled egy évben szerezte meg magyar–latin szakos tanári oklevelét Mészöly Gedeon is, a magyar és finnugor nyelvészet későbbi kiválósága.⁷ Fennmaradt gyűjtőfüzeteinek tanúsága szerint egyetemi hallgató korában kezdte gyűjteni a néprajzi lejegyzéseket a szülővárosa, Torda nyelvjárását bemutató dolgozatához. 1902–1903-ban születtek első balladalejegyzései, amelyeket tordai vagy ott szolgáló, Aranyos-vidéki falvakból származó énekesektől gyűjtött. Azokban az években tizenkét ballada szövegét jegyezte le. Vannak köztük régi stílusú, klasszikus balladák, többségük azonban új stílusú, ponyván is terjedő ballada.⁸

Viski 1906 szeptemberéről 1919 őszéig középiskolai tanárként működött Székelyudvarhely, Nagyszalonta, Torda, majd a háború éveiben Újpest, végül Budapest gimnáziumaiban. Tanárkodása idején főként nyelvészeti, dialektológiai kérdések foglalkoztatták. Dolgozatait a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* is szívesen közölte. Első helyen említendő az 1906-ban – doktori szigorlatának évében – szülővárosa néprajzról kiadott dolgozata (*A tordai nyelvjárás.*) Tanulságos, hogy a hatvannégy oldal terjedelmű dolgozatnak csaknem a felét teszi ki a közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat, tájszavakat felölelő adattár. Másik jelentős dialektológiai munkájával – évek múltán – már a tiszántúli nyelvjárások ismeretét gazdagította (*A szalontai nép nyelvéből*).⁹ A *Magyar Nyelvőr*ben közreadott cikksorozat három folytatása – a nyelvjárásai sajtóságokon túl – kiolvasók, köszöntők, gúnyolódók, rigmusok, találós mesék, szólások és közmondások szövegeit tartalmazza. Mindkét nagyobb tájnyelvi munkája máig forrásértékű, becses tétele a magyar dialektológiai irodalomnak és a folklorisztikának.

Nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkásságának értékelését első-sorban Szabó T. Attilának köszönhetjük.¹⁰ Életrajzi jellegű írásaiiban, kézírataiban

⁶ Lásd ehhez 1941. május 19-én Keszthelyen keltezett *Életrajzi vázlat* című gépiratát, amit feltehetőleg budapesti professzori kinevezéséhez kértek tőle. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191.

⁷ Simoncsics 2008: 23.

⁸ Olosz 2012: 231. A gyűjtőfüzetek lelőhelye: Néprajzi Múzeum, Budapest, jelzetük: EA 10228, EA 10226, EA 10223, EA 10224, EA 270.

⁹ Viski 1913–1914–1915. Különnyomatban is. Nyelvészeti füzetek 69. Budapest, 1913.

¹⁰ Szabó T. 1974: 160–161.

pályakezdésének nyelvészeti és irodalomtörténeti törekvéseit, eredményeit Viski nem említette. Idősödven talán már fontosnak, értékesnek sem tartotta, holott korai publikációi munkásságának nem elhanyagolható részlegét képezik. Pályakezdőként felmutatott közleményeinek sorozata éber nyelvtudományi – művelődéstörténeti érdeklődéséről tanúskodik. Folyamatosan jelentek meg cikkei, kisebb adatközlései a már említett nyelvészeti folyóiratokban és állandó levelezésben állt e lapok szerkesztőivel. (Az MTA Könyvtárának Kézirattára 27 Beke Ödönnek írott levelét őrzi a gimnáziumi tanár Viski első évtizedéből.)¹¹

1941-ben Keszthelyen keltezett *Életrajzi vázlat* című gépiratában pályakezdéséről szólva inkább múzeumi, néprajzi érdeklődésének kibontakozását, bizonyítékait emelte ki, s nem utalt korai publikációira, filológiai közleményeire. „A székelyudvarhelyi ref. kollégiumban akkori biztatásomra alapult – ma már jelentékeny – néprajzi múzeum, Tordán öre voltam a fejedelmi palotában akkor készülő múzeum néprajzi osztályának, Nagyszalontán szóban és írásban agitáltam egy szervezendő s Arany János, illetőleg a népies irodalmi irány munkásságát illusztráló néprajzi gyűjtemény, bizonyos „Arany-reáliák” múzeuma alapítása érdekében, nem eredménytelenül, de a ránk szakadt megszállás miatt – meg nem valósíthatóan.”¹² Tanári működéséről önéletírásaiban is elnagyoltan, összevontan, szakaszolás nélkül emlékezik meg.

Tudjuk, hogy a székelyudvarhelyi református gimnáziumban három évig szolgált, 1906 szeptemberétől 1909 nyaráig. 1909 nyarán egy hónapot töltött Siklódon, ahol egyik fivére református parochus volt. Vakációzó tanárként nyelvjárási és néprajzi gyűjtőmunkát tervezett, de terve megbukott azon, hogy a falu népe a mezőn szorgoskodott. Viski, jobb híján rajzolgatni kezdte a régi házak, kapuk, tűzhelyek, pajták, asztaglábak formáit, feljegyezte a népi építkezés, az ácsmunka helyi szóképletét. Ebből a dokumentációból kerekedett ki első tárgyi néprajzi közleménye Siklód épített örökségéről. *Adatok a székely népi építkezés ismeretéhez* címen jelent meg a *Néprajzi Értesítő*ben.¹³ Olosz Katalin legújabb közleményeiből tudjuk, hogy Viski 1902-től 1909-ig, udvarhelyi tanársága végéig folytatott népballada-gyűjtést és a gyűjtőmunkába diákjait is bekapcsolta.¹⁴

A tanári pálya következő állomása a nagyszalontai gimnázium volt, ahol szintén három tanévet töltött (1909 szeptemberéről 1912 nyaráig).¹⁵ A szalontai évekről valamivel mégis többet elárul, mint a székelyudvarhelyi kezdő tanár életéről: „Három évig néztem Arany népét Nagyszalontán” – írta szalontai magányáról. „Itt tanultam meg, hogy ő a magyarság mindenki felett ragyogó etnográfusa, hungarológusa. Fajtam ismeretében neki köszönök legtöbbit.”¹⁶ Évtizedek múltán mesélte el budapesti baráti

¹¹ Paládi-Kovács 2011b: 138.

¹² Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10091 (*Életrajzi vázlat*, 1941).

¹³ Viski 1911a. Lásd még: Filep 2012: 418.

¹⁴ Olosz 2011. A kötet mintegy hetven oldalon foglalkozik Viski balladagyűjtéseivel; Olosz 2012: 235–236. Viski a diákok gyűjtéseit is keltezte, szignálta. Hagyatékából kerültek be a Néprajzi Múzeum Adattárába, Budapestre.

¹⁵ Paládi-Kovács 2011a: 138–139. A szalontai évekhöz lásd még: Dánielisz 1976: 78–79.; Szilágyi 1987: 149–151.

¹⁶ Palotay 1946: 113.

társaságban, hogy szalontai tanárként napi sétájának ösvényéül a vasúti vágány közét választotta, és talpfáról talpfára lépegetve számlálta, mérte a megtett utat.¹⁷

A fiatal Viski számára az alföldi parasztváros kevés változatosságot kínált az 1909–1912 közötti három tanévben. Kereste a társaságot, élt a szellemi, intellektuális tájékozódás lehetőségeivel. 1910-ben felvették a szabadkőművesek nagyváradi László király páholyába, ahonnan 1915. február 15-én saját kérésére bocsátották el. Érdeklődése fokozatosan Arany és a tárgyi néprajz felé fordult. 1941-ben így emlékezett vissza a szalontai évekre: „Itt sokat foglalkoztam Arany költői nyelvével s nyelvének, költészetének Szalontával való kapcsolatával. Tanítványaimat gyűjtőmunkára képeztem ki, e kezdeményezés eredményei – távozásom után – ottani tanár utódom, Szendrey Zsigmond tevékenységében jelentkeztek.”¹⁸ A néprajzi gyűjtést láthatólag nem az ifjúsági önképzőkör vezetőjeként szorgalmazta. A fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint ott irodalmi tárgyú előadások, költők, elsősorban Arany művei, a diákok irodalmi zsengei szerepeltek a napirenden. A visszaemlékezésében említett „kiképzést” valószínűleg az iskolán kívül végzett terepbejárások, családlátogatások, kirándulások formájában oldotta meg. Akkoriban értek be székelyföldi tárgyi néprajzi felmérései is. (Első néprajzi közleményét – melyet a székely ház leírásának szentelt – 1911-ben közölte a *Néprajzi Értesítő*.) Ugyanakkor jelent meg *Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza* című dolgozata is, amelyet legalább egy éves helyszíni kutatásnak kellett megelőznie. (Ennek a dolgozatnak az első változata a Nagyszalontai m. kir. áll. főgimnázium 1910/11. évi *Értesítőjében* látott napvilágot.)¹⁹ Bővebb változata *Aranyék háza* címen, majd önálló füzetként is megjelent az Aranycentenárium alkalmából (Nagyvárad, 1917). Szalontai munkálkodásának betetőzése *Arany népe. Arany tárgyi néprajzának vázlatja* címen közreadott monográfiája, amely már a tervezett múzeumnak a megalapozását szolgálta.²⁰

Az 1912/1913-as tanévet szülővárosában, Torda gimnáziumában szolgálta végig, s pár héttel az 1913/1914-es tanév előtt felesége, született Kornstein (később Kenéz) Klára családjával költözött Újpestre, kezdte meg ottani tanári működését.²¹ Az előző tanévben, Tordán még öre volt „a fejedelmi palotában akkor készülő múzeum néprajzi osztályának”. Az újpesti gimnáziumban – a szintén ott tanító Babits Mihállyal együtt – tanára volt az 1914-ben érettségiző Laziczius Gyulának, a későbbi neves nyelvtudósnak.²² Újpesti éveiről életrajzában csupán annyit említ, hogy a háború alatt állami tornatanári képesítést szerzett és az Egyesült Izzólámpagyár sportegyesületében pár évig tornát és atlétikát is tanított. Arról nem szól, hogy 1919-ben a Közoktatási Népbizottság személyügyi referense, s egyben az István úti állami főgimnázium igazgatója volt.²³

¹⁷ Vargha 1974: 180.; Hoffmann 1974: 153.

¹⁸ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191 (Életrajzi vázlat, 1941).

¹⁹ Varga 1960: 63.

²⁰ Az *Arany Emlékegyesület* kiadása. Nagyvárad 1919. 104 p.

²¹ Viski Károly házasságkötése 1913-ban történt, az esküvőt Nagyszalontán tartották. A II. világháborút követően Viskiné Klára s akkor még Budapesten élő fivére (Ernö) a család nevét belügyminiszteri engedéllyel Kenézre változtatta. Viski Károlyné 1951-ben tüdővészben hunyt el Budapesten.

²² Paládi-Kovács 2011a: 139–140.; Simoncsics 2008: 24–25.

²³ Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191/33; Simoncsics 2008: 25.; Paládi-Kovács 2011a: 140.

„1919 őszén, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának meghívására, mint szolgálatra oda osztott tanár, a múzeum szolgálatába léptem” – folytatja Viski az életrajzát. Életének 37 évében, „férfikora delén” került végre tudományos intézménybe, ahol kutatói látásmódjára, adminisztrációs, igazgatási gyakorlatára egyaránt nagy szükség volt. Adminisztrációs készsége, vezetői alkalmassága, gyakorlatiassága kiderült már gimnáziumi évei alatt, mint arra igazgatói megbízatásából és a közműn oktatási népbiztosságán történt szerepvállalásából következtetni lehet. Homály fedí, mennyit tudtak Bátkyék Viski 1918–19-ben viselt tisztségeiről, feleségének családi hátteréről és nagyváradi szabadkőműves páholytagságáról.²⁴ Mindenestre az igazgató, Bátky Zsigmond kitűnő munkatársat kapott Viski Károly személyében, aki az 1920-as évek második felében, majd igazgatóhelyettesként a múzeumvezetés adminisztrációs munkájának javarészét is elvégezte. Belépését követően előbb a 60 ezer darabot meghaladó kép- és rajzgyűjteményt rendezte, majd az akkor már 7000 tárgyat számláló kerámiagyűjteményt vette kézbe. Irányította a múzeum új épületbe költöztetésének, ottani berendezésének munkálatait, az új múzeum berendezését, technikai felszerelését a kor igényei szerint. Viskit a tervezéstől a kivitelezésig minden a legapróbb részletekig érdekelte.

A sokáig méltatlan körülmények között vegetáló Néprajzi Múzeum 1924-ben kapta meg a Könyves Kálmán körüti (Tisztviselő-telepi) gimnázium épületének nagyobbik felét, ahol már állandó kiállítás rendezésére is gondolhattak. Viski oroszlánrészt vállalt az 1929-ben megnyitott új állandó kiállítás megrendezésében. Maga rendezte a kerámia, az építőművelés, a bútortörténet és lakásművelés, a konyha és táplálkozás, a mesterségek termékeit, továbbá a folklorisztika (a hagyomány tárgyai) kiállítását. A múzeum nemzetközi anyagából a kínai, japán, indiai és tibeti kultúra termékeit rendezte be.²⁵ Erre a munkájára méltán volt büszke élete későbbi szakaszában is. A budapesti Néprajzi Múzeum állandó kiállításának a szakmában híre ment, katalógusa igen kelendő volt. Egész Európából érkeztek látogatók, köztük jeles tudósok, hogy a kiállítást megtekintsék és a magyar kollégákkal ismerkedjenek, ápolják a korábban kialakult személyes kapcsolatot (például I. Manninen, H. Vakarelski).

Viski néprajzi kutatásainak középpontjában – noha érdeklődése a tárgyi és szellemi néprajz csaknem minden területére kiterjedt – 1920-tól fogva a tárgykutató népművészet állt. Kéziratait között maradt fenn egy nemzetközi népművészeti kutatóintézet felállítása érdekében papírra vetett tervzet. Címe: *A népművészeti kutatásról. Terv és megokolás*. A minisztériumi megbízások a néprajzi feladatok európai, nemzetközi összefüggéseire irányították Viski figyelmét. Ennek háttérében részint Czákó Elemér személye keresendő, aki 1915–1924 között, tehát hosszabb időn át és különböző posztokon szolgált a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Czákó az iparművészet kutatójaként szívügyének tekintette a magyar népművészet hatékonyabb feltárását, külföldi kiállításokon és idegen nyelvű kiadványokban történő bemutatását

²⁴ Paládi-Kovács 2011a: 139–140.; Simoncsics 2008: 25.

²⁵ Viski 1941. május 19-én kelt gépirata, életrajzi vázlat. Néprajzi Múzeum, Budapest, EA 10191.

is.²⁶ Czakó maga is számos nemzetközi kiállítás magyar részlegének volt rendezője, felelős kormánybiztosa az 1910–1920-as években; időnként Viskit is foglalkoztatta. Viski Károly ebben a tematikában első jelentős sikerét *Az erdélyi magyarság népművészete* címen írott, 29 tábla képi illusztrációval felszerelt dolgozatával érte el. Ez a füzet 1920-ban a Kisfaludy Társaság (a belső borítón a Népies Irodalmi Társaság) kiadásában jelent meg Budapesten, magyar és francia nyelven. Ezeket követte 1921-ben az angol változat ugyanott és a holland nyelvű a Franklin Kiadónál. 1923-ban Petri Pál finn fordításában sikerült Helsinkiben finn nyelven is megjelentetni. Így indult az erdélyi magyar népművészet szakszerű megismertetése Európa több nyelvén – zömmel hazai forrásból – az első világháborút követő gazdasági nehézségek ellenére. Itt kell megjegyezni, hogy a *Magyar népművészet* címen Malonyay Dezső szerkesztésében 1907–1922 között megjelent öt kötetet, noha azok a magyar népi díszítőművészet ismeretének ma is használatos forrásai, a hazai etnográfusok kritikusan fogadták, a tudományban járatlan írók és képzőművészek szakszerűtlen alkotásának tekintették. A népművészet iránt növekvő érdeklődés láttán az etnográfának végre túl kellett lépnie a kritikusi szerepkörön és a múzeumi gyűjteményeket is hasznosító szakmunkákat illet mielőbb kiadnia. Ezt a helyzetet Bátky Zsigmond, Madarassy László, Györffy István is pontosan látta és felvállalta az ebből következő feladatokat.

Viski bekapcsolódott a Néprajzi Múzeum 1924-ben megindított *Magyar Népművészet* című kiadványsorozatának munkálataiba, s annak több füzetét, albumát írta és szerkesztette. Így a *Székely himzések I. Csíkmegyeiek* (1924), a *Dunántúli bútorok I. Székek* (1925) és *A Bakony-balatonvidéki kőépitkezés* (1926) címen megjelent kötet is Viski munkája. Bátky Zsigmonddal és Györffy Istvánnal közösen írták, szerkesztették a *Magyar népművészet* című kötetet (Budapest, 1928), a tárgykor első tudományos rendszerezését. A bevezető szövegét Viski fogalmazta, az ábrák magyarázó szövegeit Bátkyval és Györffyvel megosztva írták. Ezt a terjedelmes színes albumot a magyar mellett francia nyelven is kinyomtatták, s a népművészet 1928. évi prágai világtalálkozóján szép sikert arattak vele. A prágai kongresszus mintegy előkészítette a *Commission Internationale des Arts Populaires* (rövidítve: a C.I.A.P.), a néprajzkutatás nemzetközi szervezetének megalakulását (Róma, 1929), amelyet rövidesen a Népszövetség is támogatott.²⁷

Az említett közös munkában Viski kísérelte meg először a magyar népművészet, a díszítőművészet tárgyi világának tudományos osztályozását. Ezt a rendszerező munkát is részlettanulmányok, képes albumok egész sora követte: pl. *Székely szőnyegek* (1928), *Magyar pásztorművészet* (1931), *Népies kerámiánk* (1931), *Tiszafüredi cserépedények* (1932). A tiszafüredi kerámiát bemutató kötetel indult a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában akkor indított *Monumenta Hungariae Ethnologica* című sorozat. Ez a pompásan illusztrált, nagy alakú könyvsorozat a magyar mellett angol nyelven is megjelent. Kiadására az Akadémia a Nemzetközi Népművészeti Bizottság Magyar osztályának javaslatára vállalkozott. Erről a sorozatról az MTA 1936. évi alapszabálya,

²⁶ Czakó Elemérhez lásd Horváth Ida szócikkét a *Magyar múzeumi arcképcsarnok* című, Bodó Sándor és Viga Gyula által szerkesztett kötetben. Budapest, 2002. 174 p.

²⁷ Paládi-Kovács 2002: 137.; Paládi-Kovács 2007a: 202.

mint a Néprajzi (Néptudományi) Bizottság hivatalos kiadványáról tett említést, noha – szubvenció hiányában – akkor már szünetelt a megjelenése.²⁸

A tárgyalkotó díszítőművészet és a magyar történet iránt érdeklődő szakok művelőire, a művészvilágra nagy hatást gyakorolt akkoriban Huszka József *Magyar díszítő stíl* címen 1885-ben megjelent könyve és a magyar–turáni ornamentika történetéről 1930-ig kiadott számos publikációja. A perzsa, turáni, indiai elemeket, keleti párhuzamokat állító tételeit sokan elfogadták, az etnográfia tárgyszerű megközelítésére kevesen figyeltek. Viski 1926-ban közölte a „pávaszem”-motívum eredetéről szóló rövid cikkét, melyben cáfolta Huszka József feltevését az ornamens 1400 esztendő múltjáról. Megállapította, hogy a „pávaszem”-nek vélt motívum a perspektivikusan rajzolt rózsából ered, s először a reformkori szücs-mintakönyvekben bukkan fel. „Moglehet – írja, hogy e ’pávaszem’-hez hasonló magyar rózsza csak 100–150 évvel ezelőtt keletkezett. Ha esetleg ilyen fiatal is, a motívum megközelíthetetlen eredetisége és kétségtelen szépsége jelent akkora értéket a magyar alkotó géniusz számára, mint amekkora érték volna 1400 éven át változatlan, formákat konzerváló ereje...”²⁹

Amilyen határozottan elhatárolta magát a romantikus őstörténeti feltevésektől, olyan barátsággal fordult a művészettörténet művelői, kutatói felé. 1926-ban bemutatta a Néprajzi Múzeum népművészeti gyűjteményeit a *Magyar Iparművészet* hasábjain, 1928-ban pedig nagy ívű történeti áttekintés keretében tisztázta a népművészet és az iparművészet fogalmát, kapcsolatát a társadalmi viszonyok különböző fejlettségű szintjein. Már 1926-ban leszögezte: „A nemzetek komoly értékelésében az a fő kérdés, ki-ki mit hoz az emberiség közös kincseskamrájába, gyarapítja-e az egyetemest oly sajátos értékkel, melynek hiánya, pusztulása csorbulást okozna a nagy emberi közösség kárára.”³⁰

Viski figyelmét a „keleti hozadék” kérdése és a magyar őstörténethez kapcsolódó tárgytörténet kevésbé kötötte le. Őt sokkal inkább foglalkoztatták a nagy európai stíluskorszakok, melyeknek lenyomatait fedezte fel a Kárpát-medence, s kitüntetetten Erdély népeinek művészetében, sőt megtalálta építészetükben és kézművességükben, kerámiájuk, textilművességük, öltözékük jelenvaló tárgyi örökségében is.

Önálló művel, színes albummal (*Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie*) reagált Viski a román George Oprescu: *Peasant Art in Romania* (London, 1929) című művére. Bevezetőjében rámutatott, hogy a Szolnok-Doboka megyei Hesdát községből származó vallásos tárgyú grafikák nem tekinthetők olyan tiszta népművészeti alkotásoknak, mint amilyeneknek azokat Oprescu állítja. Azok ugyanis kolostori eredetűek, s a sokszorosításhoz használt fadúcokat is pópák, diakónusok faragták. A közeli Mikolán készült üvegfestményeknek, ikonoknak szintén a helyi diakónus volt a mestere. Ugyanakkor kiemeli, hogy a tárgyalta képek a görögkeleti ikonográfia hagyományos szellemében készültek, s azoknak legszebb megnyilatkozásai közé tartoznak.³¹

²⁸ Paládi-Kovács 2002: 137.

²⁹ Viski 1926a: 27.

³⁰ Viski 1926b: 105. Lásd még Kresz 1974: 166.

³¹ Viski 1931b. Recenzálta Bátky Zsigmond, Néprajzi Értesítő XXII. 155.

Viski az 1930-as években is több összefoglaló munkát írt a külföld tájékoztatására a magyar népi kultúra egy-egy jellegzetes területéről. Elsőként említendő a magyar népszokásokról írott, Budapesten angol és német nyelven is kiadott könyve (*Hungarian Peasant Customs*. 1932; *Volksbrauch der Ungarn*. 1932), melyről – noha kiváló bevezetés a magyar kalendáris szokásokba – a hazai kutatók már el is feledkeztek.³² A magyar néptánc-kutatás történetében is az elsők között áll 1937-ben *Hungarian Dances* címen megjelent műve, az angolul kiadottak között pedig kétségkívül a legelső. Minthogy ennek a tárgykörnek Viski nem volt avatott szakértője, főként Réthei Prikkel Marian könyvére és *A magyarság néprajza* néptánc fejezetére alapozhatta lényeglátó összefoglalását.³³

A Néprajzi Múzeum vezető munkatársai 1927-ben mellőzőként élték meg Solymossy Sándor beszámolóját a néprajzi kutatások állapotáról, melyet Magyary Zoltán felkérésére írt. A dolgozat *Magyar néptudomány, etnológia* címen jelent meg *A magyar tudománypolitika alapvetése* című gyűjteményes kötetben (Budapest, 1927). A folklorista akadémikus kizárólag a folklorisztikáról nyilatkozott és annak intézményeit hiányolta. A kézikönyvet Viski Károly ismertette a *Néprajzi Értesítő*, a múzeumi periodika hasábjain, s főként Solymossy téziseit vitatta, a tárgyi néprajz figyelmen kívül hagyását sérelmezte. Írását Solymossy válasza követte, majd kettejük vitáját a szintén érintett Bátky kimért nyilatkozata zárta le. Viski joggal kifogásolta az etnográfia, a „tárgyi néprajz” mellőzését, Solymossy pedig okkal hiányolta a folklorikatás hazai intézményeit. Azok hiányáról természetesen nem a Bátky, Györffy, Viski „triumvirátus” tehetett.³⁴ 1929-ben a kultúrpolitika végre törlesztett egy keveset régi adósságából azáltal, hogy a szegedi egyetemen Néprajzi Tanszékét alapított, s arra a már idős Solymossy Sándort nevezte ki professzornak. Ebben talán az említett vitának is része volt. Az ütközet azonban sokat ártott a szakon belüli összefogásnak. Kihatott *A magyarság néprajza* munkálataira, sőt még a következő nemzedék személyes kapcsolataira is.

Több jel mutat arra, hogy Viski Károlyt már az 1920-as évek derekán is a leíró, rendszerező kutatásokra alapozott szintézis, a magyar népi műveltségről írandó összegző mű, egy átfogó kézikönyv gondolata foglalkoztatta. Ehhez az inspirációt, a felkéréseket is külföldről kapta. Ilmari Manninen felkérésére született Viski első, nagyobb terjedelmű összefoglalása a magyar népi műveltségéről, mely 1926-ban, a tartui múzeum évkönyvében észti nyelven jelent meg.³⁵ Viski az 1920–30-as években,

³² Hiába keressük például Balassa Iván – Ortutay Gyula: *Hungarian Ethnography and Folklore* (Budapest, 1979) című kötetében.

³³ A kézikönyv néptáncról közölt fejezete Lajtha László és Gönyey Sándor neve alatt jelent meg, de a szájhagyomány Tálasi István közreműködéséről is tudni vél.

³⁴ Kósa 2001: 130.; Paládi-Kovács 2011b: 85.

³⁵ Lásd Viski, 1926d 5–47. Ilmari Manninen (1894–1935) akkoriban Észtországban tevékenykedő finn tudós, több összefoglaló kézikönyv szerzője. Ismertebb munkái: *Die Sachkultur Estlands*. I–II. Tartu: 1931–1933; *Die finnisch-ugrischen Völker*. Leipzig: 1932. Többször megfordult Magyarországon, ahol a terepre is eljutott. Fő patrónusa Viski volt, de vidéki utakra Györffy is elvitte. Pályaképéhez ld. Ilmar Talve: *Ilmari Manninen in Finnland and Estonia*. In: Räsänen, Matti (ed.): *Pioners. The History of Finnish Ethnology*. Helsinki: 1992 (Studia Fennica, Ethnologia I.) 50–76. Lásd még: Paládi-Kovács 2007a: 206.

a kézikönyv szerkezetének, koncepciójának formálása közben behatóan tanulmányozta a frissen megjelent összegző munkákat, elsősorban Sirelius, Manninen, Zelenin, Moszyński kézikönyveit a finnsági, az orosz és az összes szláv nép hagyományvilágáról és Báttyval megosztotva írt róluk ismertetéseket a *Néprajzi Értesítő* számára.³⁶ Viski már 1927-ben, Manninen egyik könyvének ismertetése kapcsán így sóhajtott fel: „Hol késik nálunk mind a szellemi, mind a tárgyi néprajz területén a szintetikus munka?”³⁷

A magyarság néprajza című kézikönyv szellemi előkészítése megkívánta a hazai kutatási eredmények áttekintését, a hiányok pontos felmérését és a sürgős feladatok kijelölését. Viski 1931-ben Krakkóban közölt tanulmányában végezte el ezt a feladatot. A német nyelven – s feltehetően K. Moszyński kérésére – született dolgozat (*Die ethnographische Tätigkeit in Ungarn*) összefoglalta „a hazai szellemi és tárgyi néprajzi kutatás múltját és jelen állapotát.” Kiemelte benne azokat a művelődéstörténeti mozzanatokat, amelyek egyik-másik néprajzi ágazat műveléséhez kedvező légkört teremtettek, felébresztették az érdeklődést, s – a néprajz tudománypolitikai elismertetését kiharcolva – intézményesen is biztosították a szak művelését. Viski ebben a közleményében is bőséges könyvészeti adatolással támasztotta alá megállapításait. Az 1930-as évek végéig ez a dolgozata maradt a hazai néprajzi kutatás legrészletesebb bemutatása, s egyben az első kísérlet a tudománytörténet oksági összefüggéseinek feltárására.³⁸

Viski tudósi, szervezői és szerkesztői erőfeszítéseinek legjelentősebb eredménye kétséget kizárólag *A magyarság néprajza* című négykötetes kézikönyv létrejötte. Curriculum vitae-jében az 1930-as évek végén szerényen emlékezik rá vissza: „Pályám egyik figyelmet érdemlő eredménye, hogy a Néprajzi Múzeumi kollégáim között évekig színen tartottam a magyarság néprajza kézikönyvének gondolatát, míg végül hárman egyesültünk közös munkára: a magyarság tárgyi néprajzának megírására, vállalkozásunkat a Magy. Tud. Akadémia is megértéssel támogatta. Mikor a kiadásra az Egyetemi Nyomda ajánlkozott, elkészítettem a szellemi néprajz tervét is, s élénk részt vettem a szerkesztői és lektori munkában. Törekvéseimet, elveimet a munka második részében, rajtam kívüli okokból – nem mindenben sikerült megvalósítanom.”³⁹ Idézett soraiból nyilvánvaló, hogy a kézikönyv gondolatát Báttyval és Györffyvel az 1920-as évek derekától, de legalábbis D. Zelenin könyvének (*Die russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin, 1927) megjelenése óta érlelgették. Az is egyértelmű, hogy ebben az ügyben a „fő kezdeményező” nem lehetett Györffy István, mint azt K. Kovács László és Balassa Iván vélelmezte.⁴⁰ A mű spiritus rectora Viski Károly volt, noha az első kiadást – Viski háttérben kifejtett közreműködésével – Czakó Elemér rendezte sajtó alá. Ennek első számú oka a szak vezető tudósainak személyi ellentéte volt, ami első renden a Néprajzi Múzeum és a Solymossy Sándor közötti vitában gyökerezett. Czakó

³⁶ Lásd *Néprajzi Értesítő* 18 (1926) 44–45, 183; 19 (1927) 82–83, 169–171; 20 (1928) 91–93; 21 (1929) 28–30; 22 (1930) 61, 156–161; 23 (1931) 131–134.

³⁷ *Néprajzi Értesítő* 19 (1927) 170–171. Lásd még: Paládi-Kovács 2007a: 207.

³⁸ Viski 1931a: 106–130. Lásd hozzá Bátty Zsigmond recenzióját is: *Néprajzi Értesítő* 23 (1931) 131.

³⁹ E sorokat idézi már Vargha 1974: 183. A mű megvalósításának szerencsés körülményeihez és menetéhez: Paládi-Kovács 2002: 41–47.

⁴⁰ Balassa 1974: 191.

a mű megjelentetése kezdetén (1933–1935) még az Egyetemi Nyomda igazgatója és a Magyar Néprajzi Társaság elnöke volt, akit Solymossy és a két folklór kötet más szerzői is elfogadtak közvetítőnek. A második, javított, bővített kiadás címlapján (1941–1943) már szerkesztőként is Viski Károly neve olvasható, akinek ténylegesen a III–IV. kötet koncepciója, bevezetője is köszönhető.⁴¹

A *magyarság néprajza* első két kötetének megjelenése után, 1934-ben Bátky nyugdíjba vonult, helyébe 1935-ben Bartucz Lajos lépett, Viskit pedig a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségére nevezték ki országos előadónak. Azt megelőzően már számos múzeum épületének tervezésében, berendezésében, hazai és külföldi kiállítás rendezésében volt szakértői szerepe. Az 1927–1930 közötti években tanácsaival segítette Györgyi Dénes műépítész a debreceni Déri Múzeum épületének tervezésében, majd a múzeum belső berendezésének szakértője lett. A múzeum néprajzi és várostörténeti kiállítását Ecsedi István segédletével rendezte. Segítséget nyújtott az egyetemes (egyiptomi, távol-keleti) művelődéstörténet terméinek kialakításához is. Nagy szerepe volt a veszprémi, a váci, a pécsi és a szekszárdi múzeum rendezésében; elvégezte a kaposvári múzeumi gyűjtemény revízióját.⁴²

A Klebelsberg Kuno miniszterége alatt megindított múzeumépítések, külföldi kiállítások előkészítéséhez többnyire Viskit kérték fel múzeumtechnikai szakértőnek. Maróti Géza építésszel megtervezte a brüsszeli „Nemzetközi Múzeum magyar osztályát”, melynek kivitelezésére végül nem került sor. 1935-ben az Iparművészeti Társulattal és a bécsi Kulturbunddal megtervezte a magyar népművészeti, iparművészeti kiállítást, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem pesti jubileumi kiállítását is. Az „Országos Gyűjteményegyetemre” kerülően főként a vidéki múzeumok és a „Bibliográfiai Központ” ügyeivel foglalkozott. Kezdeményezője volt a korszerű múzeumtechnikai módszerek bevezetésének, az egységes múzeumi nyilvántartási rend kialakításának. Sokat foglalkozott a szabadtéri néprajzi, régészeti múzeumok kérdésével. Rendszeresen látogatott külföldi – olasz, osztrák, német, dán, cseh, román stb. – múzeumokat, „részben múzeumtechnikai tanulságok végett.”⁴³ 1941-ben, már egyetemi tanárként, országos közgyűjteményi főfelügyelői kinevezést kapott. Ezt a kinevezést 1945. május 24-én a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter megerősítette. Betegsége miatt a feladatot Viski akkor már nem láthatta el. Helyébe rövidesen az általa ajánlott Vargha László lépett.

Viski jelentős tudományos szervezői, szerkesztői eredményei között kell számon tartanunk az *Ungarische Volkskunde*, a berlini *Ungarische Jahrbücher* tíz tanulmányt bemutató néprajzi kötetét. 1938-ban feltűnő volt, hogy szerzői között ott található a fiatal nemzedéket képviselő Honti János, Ortutay Gyula, Gunda Béla és K. Kovács László is. Viski nagyon tudatosan szerepeltette a „fiatalokat”. Miközben önmaga az előszó szerzőjeként, s a kötet szerkesztőjeként, lektoraként szerényen a háttérbe húzódott, többek előtt azzal indokolta felkérésüket, hogy „most már jöjjenek a fiatalok!” Ehhez tudni kell, hogy Honti, Gunda, Ortutay recenzensei, sőt kritikussai voltak

⁴¹ Paládi-Kovács 2002: 46–47.

⁴² Filep 1982: 574.; Selmeczi Kovács 2002: 941.; Filep 2012: 426.

⁴³ Viski Károly: Életrajzi vázlat. Keszthely, 1941. Néprajzi Múzeum EA 10191.

A *magyarság néprajza* köteteinek. Észrevételeikre Viski illő módon reflektált a mű második, javított kiadásának előszavában (1941–1943). Már régtől figyelte írásaikat, személyes kapcsolatban állt velük és természetesen neki is megvolt róluk a személyre szabott véleménye. Honti Jánossal váltott levelezőlapjaik többsége megtalálható az MTA Kézirattárában. Honti 1930 és 1932 között a Néprajzi Múzeumban dolgozott, de Viskivel már előbb, gimnazista korában is kapcsolatban állt. Az 1928–1940 közötti években Honti rendszeresen megküldte neki cikkeit, könyveit. Viski „Kedves Mester” megszólítású levelezőlapokon válaszolt, s a „szeretettel köszönti” formulával zárta sorait.⁴⁴

A „fiatalok” közül Honti János a magyar epikus hagyományok hovatarozását elemezte, s megállapította, hogy nem sorolhatók sem a keleti, sem a nyugati kultúrkörbe, de szerves részét alkotják az európai hagyománynak. A magyar mese a nyugatinál színesebb, több benne a motívum, a magyar ballada pedig egy elvirágozott középkori kultúrának az öröksége. Elhatárolta a balladát a hősénektől, a balkáni epikus daltól. Ortutay a magyar népköltési gyűjteményeket és a gyűjtőmunka történeti folyamatát tekintette át. Rámutatott Herder korai magyar recepciójára, ismertette a népköltés gyűjtésének európai viszonylatban is a legelsőkhöz tartozó, úttörő hazai eredményeit. A kortárs nemzedékből Viski bevette Bátynak a magyar parasztházról és Győrffynek az extenzív állattartásról (pásztorokodásról) szóló dolgozatát, de a parasztbútorról nem a saját művét, hanem a vele és Bátkyval is gyakran vitázó Cs. Sebestyén Károly írását szerepeltette. A magyar népi hímzések történeti rétegződéséről – a jórészt általa felszínre hozott eredményeket – a nála jóval fiatalabb, tanítványának számító Palotay Gertrúd foglalta össze.

Némileg talán meglepő Marót Károly és Szabolcsi Bence szerepeltetése a kötetben. Ehhez tudni kell, hogy Maróttal baráti kapcsolatot ápolt, s a kiváló klasszika-filológust az 1930-as években már egyre inkább foglalkoztatták a rítusok és a népszokások, sőt a néptudomány elméleti-módszertani kérdései is. Viskinek a kötet kapcsán Maróthoz írott leveleiből kiderül, hogy utóbbi rábeszélés nélkül vállalta a feladatot. Köszönettel vette Bátky és Viski utólagos észrevételeit, kiegészítéseit is a hazai néprajzkutatás „fejlődéstörténetéről” írott kéziratához. A kötet jól összefogott cikkét írta Szabolcsi Bence, aki főként Bartók és Kodály munkáira alapozva mutatta be a keleti és a nyugati zenei hagyomány jelentőségét, ötvöződését a magyar népzeneben.

Viski előszava kiemeli, hogy a kötet nem vállalkozhat a magyar néprajz, a magyar népi kultúra teljességének ismertetésére. Azt tűzi célul csupán, hogy a magyar néphagyomány jellegét, az örökség egyes sajátságait felmutassa, hogy az olvasóval érzékeltesse a magyar néprajztudomány helyzetét és színvonalát. A recenzens Vajkai Aurél némi elfogultsággal jegyezte meg, hogy a Berlinben kiadott *Ungarische Volkskunde* „...határozottabb és több felvilágosítást nyújt a magyar emberről és alakító képességéről, szelleméről Szekfüék könyvénel.”⁴⁵ Ez az összehasonlítás a *Mi a magyar?* című kötettel nyilvánvalóan túlzó. Azt azonban Vajkai helyesen emeli ki, hogy az egész kötet „európaiságunkat igazolja”. Ennek felmutatása volt a szerkesztő és a szerzők többségének kitűzött célja. Mindenesetre a kötet színvonalas, becsületos

⁴⁴ Paládi-Kovács 2007b: 208.; MTA Kézirattára Ms. 4279/319–322.

⁴⁵ Vajkai 1940: 337.

tudós munka, mely nem születhetett volna meg a kiadást vállaló berlini Collegium Hungaricum és a szerkesztés áldozatos munkáját végző Viski Károly nélkül.

Évszámok nélkül említi, de még valamikor múzeumi életrajzában történt, hogy nyolc évig a budapesti polgári iskolai tanárképző főiskolán a néprajz előadó tanára volt, s ugyanott egy fél évig helyettes tanárként magyar nyelvészetet is tanított. Bátky a debreceni egyetemre és a budapesti Műszaki Egyetem Közgazdaságtudományi Karára is hiába ajánlotta Viskit oktatónak az 1930-as évek elején. Egyetemi oktatói karrierje sajnálatosan megkésve kezdődött. Kolozsváron 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolását követően, újjászervezték a magyar egyetemet, és az újonnan felállított néprajzi tanszékre Viski Károly kapott professzori kinevezést. Személyét nem csupán az egyetem, a művelődési kormányzat, hanem a széles szakmai közvélemény is elfogadta. A Néprajzi Múzeum archívuma őrzi azoknak a távirati és postai úton érkezett gratulációknak a tömegét, amelyeknek feladói a történész Hóman Bálinttól a geográfus Kádár Lászlóig terjedően a magyar tudós társadalom színe-javát képviselték. Viski terhelése nem csupán az egyetemi tanszék szervezésével és a kolozsvári utazgatással nőtt meg, hanem azért is, mert a közgyűjtemények országos felügyelői tisztsége alól nem kapott felmentést, azt továbbra is ellátta. Növelte terhelését a személye iránt megnövekvő közfigyelem, amit a rádió, a sajtó és gyűjteményes kötetek szerkesztőitől érkező felkérések jeleztek. Viski minden feladatának lelkiismeretesen eleget tett, felkészülten lépett a katedrára és ült a rádió mikrofonja elé, remek esszéket, tanulmányokat szállított az írásaira számító kötet szerkesztőknek, Eckhardt Sándornak, Deér Józsefnek, miként már előbb Szekfű Gyulának.

Végül csupán egyetlen szűk tanévet tanított Kolozsváron, mivel a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1941-ben felkérte a budapesti tanszék vezetésére. Esetében mellőzték a szokásos pályázati procedúrát. Egyetemi oktatómunkáját 1941 őszétől Budapesten folytatta. Egyetemi munkásságáról a róla eddig megjelent emlékezésekben elszórt morzsákat találunk. Pedig Viskinek a magyar néprajz két világháború közötti irányválasztására, feladatvállalásaira, a következő nemzedék nevelésére Györffyével vetekedő befolyása volt.⁴⁶ Balassa Iván 1974-ben sommásan szolt erről a fontos kérdéstről: „Viski csak néhány évet taníthatott az egyetemen, de ennek ellenére, számos tanítványt nevelt, akik ma nemcsak az ország határain belül, hanem Erdélyben és máshol szeretettel emlékeznek mesterük indítására és azokra a művelődéstörténeti távlatokra, melyeket ő nyitott meg számukra.”⁴⁷

A tanítványok névsorát látva Viski professzori működésének jelentőségét, a kolozsvári tanszék megalapításában és a budapesti tanszék folytonosságában betöltött szerepét az eddigénél sokkal többre kell értékelnünk.⁴⁸ Egyetemi hallgatói, tanítványai közül első helyen említendő Kós Károly, aki elsőnek csatlakozott hozzá és élete végéig megmaradt hűséges tanítványának. Amikor, 1995-ben az MTA külső tagjává választották, így emlékezett vissza: „...közben Viskit a budapesti egyetemre hívták meg, én őt oda is követtem... Viski közben kijárta nekem az általam választott

⁴⁶ Paládi-Kovács 2007a: 199–211.; Paládi-Kovács 2007b.

⁴⁷ Balassa 1974: 192.

⁴⁸ Paládi-Kovács 2007b: 335.; Paládi-Kovács 2011a:141.; Filep 2012: 433–434.

magyar peremvidéki – őrségi és Garam-völgyi – nyári gyűjtőútjaim anyagi fedezését, és ugyancsak ő ajánlotta Pável Ágostonnak az őrségi gerencsérsergről írt első tanulmányomnak a *Dunántúli Szemlé*ben való folytatásos közlését is. Utolsó évemet aztán már Kolozsváron végeztem az ide megválasztott Gunda Béla professzornál.⁴⁹

Budapesti hallgatói közül csak a nevesebbeket említve, ki kell emelni ifj. Kodolányi János, Kresz Mária, Kovács Ágnes, Vajda László, Belényesy Márta és Gaál Károly nevét. Nála doktorált többek között Bakó Ferenc és Manga János. A Közgyűjtemények Országos Felügyelőségén munkatársa, majd utóda volt a Műszaki Egyetem későbbi építész tanára, Vargha László. Hallgatói közül ketten – Kresz Mária és Kovács Ágnes – 1973-ban előadást tartottak róla a Magyar Néprajzi Társaság ülészakán. Kresz Mária, a későbbi kitűnő kerámiakutató, aki 1941 őszén lenyűgözve hallgatta Viski első előadását a pesti egyetemen, akinek jegyzetelő ceruzája megállt a kezében miközben a Györffy Istvánról elhangzott megrendítő megemlékezést hallgatta, azt már jegyzetei alapján idézte fel, mit mondott Viski a „néprajzi szemlélet” mibenlétéről. „A néprajzi szemlélet célja, hogy a kutató belülről ismerje meg a világot, a nép világát, hogy igyekezzen megrajzolni bármely népnek vagy népcsoportnak az ő sajátos világképét... Ez a világkép tökéletesen kerek, minden benne van, de csak az van benne, amit a nép belehelyezett.”⁵⁰

Kései megemlékezésében Gaál Károly, a bécsi egyetem tanszékvezető professzora is azt hangsúlyozta, hogy Viski fő törekvése az egyetemi oktatás során a néprajzi szemlélet, a helyes kutatói közelítés módszerének a kialakítása volt. Viski verte tanítványai fejébe, hogy „a magyarországi hagyományos kultúra az európainak egy része és nem valami elszigetelt, történetetlen konstrukció.” Ugyanott írja azt is, hogy Viski Károly Arany János-i bölcsességgel igyekezett minden hallgatójának atyailag segíteni, egyiknek alkalmi munkát szerzett, a másoknak egy öltönyt ajándékozott, mindenki panaszát, örömét meghallgatta és ebben osztozott is, örömben együtt örült, a bánatot enyhítette.⁵¹

Hasonló történeteket hallottam a müncheni egyetem etnológus professzorától, Vajda Lászlótól és a magyar középkor anyagi műveltségének neves kutatójától, Belényesy Mártától is. Belényesy elmondta, hogy szüleit 1945-ben kitelepítették, és nem volt pénze arra, hogy beiratkozzon az utolsó szemeszterre., tandíját Viski fizette ki. Amikor doktori értekezését kellett sajtó alá rendeznie, a munkában és a nyomdaköltség kifizetésében Viskiné, Klára asszony volt a segítségére, akinek férje akkor már folyamatosan kórházi ápolásra szorult. Vajda Lászlóra főként Viski egyetemes néprajzi olvasottsága, a világ távoli népeiről, kultúráiról felhalmozott tudása, széles körű tájékozottsága gyakorolt mély benyomást. Előfordult, hogy „ifjú titánként” fitogtatni akarta frissen szerzett ismeretét és a szemináriumon provokálta a Mestert. Viski rögtönzött kiselőadással válaszolt Vajda kérdéseire, újabb olvasmányokat ajánlott neki a nemzetközi szakirodalomból és további tájékozódásra biztatta. „Te, én akkor így mentem össze”, mutatta az ujjával a 90. évéhez közelítő Vajda László, egykori megszégyenülését szemléltetve.⁵²

⁴⁹ Kós 1975: 89.

⁵⁰ Kresz 1974: 168.

⁵¹ Gaál 2004: 113.

⁵² Paládi-Kovács 2011a: 141.

Mindemellett Viskiben volt némi hajlam a zárkózottságra, távolságtartásra. Ezt említette az imént hivatkozott 1973. évi ülészakhoz intézett levelében a bolgár Hriszto Vakarelszki professzor. Egykori hallgatói közül Kovács Ágnes is megfogalmazta: „... mi, akik egyetemi előadásait hallgattuk, szemináriumának tagjai voltunk, közvetlenül tapasztalhattuk, hogy személyiségében volt valami sajátságos távolságtartás. Ezzel szemben tanulmányaira az emberközelség jellemző.”⁵³

Tudósi étosza, mélységes embersége örök példa a magyar etnográfia és a Magyar Tudományos Akadémia számára.

IRODALOM

BALASSA Iván

- 1974 Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly munkássága a magyar néprajzban. *Ethnographia* LXXXV. 187–192.

DÁNIELISZ Endre

- 1976 Adatok Viski Károly szalontai tanárságához. *Múzeumi Kurír* 20. 77–79.

FILEP Antal

- 1982 Viski Károly. *Magyar néprajzi lexikon* V. 574–575. Budapest: Akadémiai Kiadó.
2012 Viski Károly, a magyar néprajz tudós professzora. *A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve* 22. 417–438.

GAÁL Károly

- 2004 Az én intézetemre emlékezem. *Néprajzi Hírek* XXXIII. 3–4. 113–114.

GUNDA Béla

- 1946 Viski Károly 1883–1945. *Erdélyi Múzeum* LI. 105–107.

HOFFMANN Tamás

- 1974 Viski Károly néprajza. *Ethnographia* LXXXV. 153–157.

KÓS Károly dr.

- 1975 Néprajzi törekvéseimről. *Néprajzi Hírek* XXIV. 1–4. 85–96.

KÓSA László

- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó.

KOVÁCS Ágnes

- 1974 Viski Károly írói stílusáról. *Ethnographia* LXXXV. 168–171.

KRESZ Mária

- 1974 Viski Károly népművészeti kutatásainak eredményei (különös tekintettel a kerámiakutatásra). *Ethnographia* LXXXV. 164–168.

KRIZA János

- 1943 *Vadrózsák (Székely népköltési gyűjtemény)*. Viski Károly bevezető tanulmányával. I–III. H. n. (Bp.)

MARKÓ László

- 2003 Viski Károly. In Glatz Ferenc (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. III. 1385–1386. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár.

⁵³ Kovács 1974: 171.

OLOSZ Katalin

- 2011 *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2012 Viski Károly balladagyűjtései a huszadik század elején. *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve* 20. 229–250. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság..

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2002 *Tárgyunk az időben.* Debrecen: Ethnica Kiadás.
- 2007a Egy európai etnológus Erdélyből. Viski Károly. In Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére.* 199–211. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2007b A European ethnologist from Transylvania: Károly Viski. *Acta Ethnographica Hungarica* 52. 335–350.
- 2011a Adalékok Viski Károly életútjához. *Alba Regia*, C sorozat 40. 137–144.
- 2011b A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I. 1. Táj, nép, történelem.* 39–125. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PALOTAY Gertrúd

- 1946 Viski Károly (1882–1945). *Ethnographia* LVI. 113–116.

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 2002 Viski Károly (1883. ápr. 14.–1945. szept. 5.) In Bodó Sándor – Viga Gyula (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok.* 940–941. Budapest: Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó.

SIMONCSICS Péter

- 2008 Egy barátság utóélete: Viski Károly és Laziczius Gyula kapcsolatáról. (Adalék a XX. század művelődés- és tudománytörténetéhez.) *Rálátás. Helytörténeti-honismereti, kulturális tájékoztató* IX. évf. III. negyedév 23–31. Zsáka.

SZABÓ T. Attila

- 1974 Viski Károly nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkássága. *Ethnographia* LXXXV. 158–164.

SZEKFŰ Gyula (szerk.)

- 1939 *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság.

SZILÁGYI Miklós

- 1987 Jegyzetek Viski Károly emlékezéséhez. In Szabó László – Bellon Tibor (szerk.): *Győrffy István, az Alföld kutatója és életművének irodalma.* Nagykunsági füzetek 6. 147–154. Karcag – Szolnok: Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága – Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár.

TALVE, Ilmar

- 1992 Ilmari Manninen in Finland and Estonia. In RÄSÄNEN, Matti (ed.): *Pioners. The History of Finnish Ethnology.* Studia Fennica, Ethnologica 1. 50–76. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

VAJKAI Aurél

- 1940 A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. *Ethnographia* LI. 337–352.

VAKARELSKI, Hristo

- 1974 Emlékezés Győrffy Istvánra, Bátky Zsigmondra és Viski Károlyra. *Ethnographia* LXXXV. 83–84.

VARGA Mária

- 1960 Viski Károly irodalmi munkássága. *Index Ethnographicus* V. 1. 62–80.

VARGHA László

1974 Viski Károly (1883–1945). *Ethnographia* LXXXV. 172–187.

VISKI Károly

1906 *A tordai nyelvjárás*. Nyelvészeti füzetek 32. Budapest: Athenaeum Kiadó.

1910 Mi a kopjafa? *Néprajzi Értesítő* XI. 221–224.

1911a Adatok a székely építkezés ismeretéhez. *Néprajzi Értesítő* XII. 99–127.

1911b Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza? *Nagyszalontai Állami Főgimnázium 1910-1911. Évi Értesítője*. 22. Nagyszalonta: Kálmán László Könyvnyomdája.

1913–1914–1915 A szalontai nép nyelvéből. *Magyar Nyelvőr* XLII. 210–218., 255–261., 295–306., 356–360., 394–404., 454–463.; XLIII. 126–132., 212–218., 263–266.; XLIV. 360–364.

1917 *Aranyék háza*. H. n. (Nagyvárad) A Nagyszalontai Arany-Emlékegyesület könyvei.

1919 *Arany népe (Arany tárgyi néprajzának vázlata)*. H. n. (Nagyvárad) Az Arany-Emlékegyesület Könyvei.

1920 Az erdélyi magyarság népművészete. In *Erdélyi magyarság. Népművészet*. 5–16. 29. tábla. Francia változata: Les hongrois de Transylvanie. L'art populaire. 19. 29. t. Budapest: Sociétés de la Littérature Populaire.

1921a *Osztályk hímezések (Ostjakische Stickereien)*. Bevezetés: Bátky Zsigmond. Budapest: Nemzeti Múzeum–Helsingissä Néprajzi Tár.

1921b *Transylvanian Hungarian Peasant Art*. Budapest: The Popular Literary Society.

1923 *Transilvanian unkarilaisten kansantaide*. Petri Pál fordításában. Helsingissä: Kustannusosakayhtiö otava.

1924 *Székely hímezések. I. Csikmegyeiek*. Magyar népművészet 7. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.

1925 *Dunántúli bútorok. 1. Székek*. Magyar Népművészet 6. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.

1926a A pávaszem. *Néprajzi Értesítő*. XVIII. 24–27.

1926b *A Bakony-balatonvidéki kőépítkezés*. Magyar népművészet 12. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.

1926c Magyar népművészet. In Éber László (szerk.): *Művészeti lexikon*. 463–469. Budapest: Győző Andor kiadása.

1926d Ungari rahvaparanane kultuur. In *Eesti rahva muuseumi aastramat*. II. 5–47. Tartu.

1926e A Nemzeti Múzeum népművészeti gyűjteményéből. *Magyar Iparművészet* 105–109., 113–120.

1928a *L'art des pasteurs hongrois*. Congress international des arts populaires. Prague du 7 au 13 Octobre 1928. 56–64. Resumés, Paris: Institut International de Cooperation Intellectuelle.

1928b *L'art populaire Hongrois*. L'introduction de cet ouvrage est due á Chales Viski. Les notes explicatives des figures a Sigmond Bátky et Etienne Györffy. XXXX. 240 t. Magyar nyelvű kiadása: *Magyar népművészet*. Bevezető szövegét Viski Károly, az ábrák magyarázó jegyzékét Bátky Zsigmond és Györffy István írta. 23. 240. t. Budapest.

1928c *Székely szőnyegek*. A magyar népművészet kincsestára 2. Budapest: Egyetemi Nyomda.

1929a Adatok a székelykapu történetéhez. *Néprajzi Értesítő* XXI. 65–88.

1929b A dunántúli parasztház. *Tér és Forma* II. 24–29.

1929c A székely népművészetről. In Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. 411–437. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

- 1929d Les arts populaires hongrois. In Lukács, Georges (ed.): *La hongrie et la civilisation*. II. 385–395. Paris: La Renaissance du Livre.
- 1929e Magyar népművészet. In Lukács György (szerk.): *Magyarok a kultúráért*. Budapest: Magyar–Francia Kulturliga.
- 1931a Die ethnographische Tätigkeit in Ungarn. *Lud Slowianski* II. Zeszyt, I. 106–130.
- 1931b *Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 1931c Székely tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXIII. 16–27.
- 1931d A magyar skansen. *Magyar Szemle* XIX. 231–242.
- 1932a Les villages hongrois et son art. La Hongries d’hier et d’aujourd’hui. *Les Ouvres Representative*, 137–144. Paris: Les Oeuvres Représentatives.
- 1932b *Hungarian Peasant Customs*. Budapest: Vajna Kiadó.
- 1932c *Volksbrauch der Ungarn*. Budapest: Vajna Kiadó.
- 1933a Bódva-környéki tűzhelyek. *Néprajzi Értesítő* XXV. 21–23.
- 1933b *L’ornementation hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie*. 57–66.
- 1933c *A magyarság néprajza*. Sajtó alá rendezte Czakó Elemér. I. kötet. 12–36. Tájékoztató, 246–286. Bútorzat, 299–304. Világítás. Budapest.
- 1934a Erdély népe. *Magyar Szemle* XXII. 409–417.
- 1934b *A magyarság néprajza*. Sajtó alá rendezte Czakó Elemér. II. kötet. Díszítőművészet. 274–395., A hagyomány tárgyai. 396–443. Budapest: Egyetemi nyomda.
- 1935a *Ungarische Volkskunst. Kulturbund-Ausstellung*. Katalog, 6–15. Wien.
- 1935b *Tihany*. (Cholnoky Jenővel és Erdélyi Lászlóval). Budapest: A Balatoni Társaság Könyvtára.
- 1935c *A magyarság néprajza*. Sajtó alá rendezte Czakó Elemér. III. kötet. Bevezető. 9–12., Drámai hagyományok. 337–371. Budapest: Egyetemi nyomda.
- 1936 *Ethnology of the Hungarian Folk. Holiday Courses of the Debrecen University*. Debrecen: Városi Nyomda.
- 1937a *Hungarian Dances*. London – Budapest: Simpkin Marshall – Vajna Kiadó.
- 1937b *Hungarian Peasant Costumes*. Budapest: Vajna Kiadó.
- 1938a *Etnikai csoportok, vidékek*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. köt. 8. füzet. Budapest: MTA.
- 1938b Zum Geleit. *Ungarische Jahrbücher*, XVIII. 121–122. Berlin.
- 1938c L’art populaire. *Visage de la Hongrie*, 403–419. Paris: Plon.
- 1939 A magyar jelleg a néprajz tükrében. In Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* 341–378. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- 1940 Erdélyi népélet. In Deér József (szerk.): *Erdély*. 123–137. Budapest: Magyar Történeti Társulat.
- 1941a *Volksleben in Siebenbürgen. Sonderndruck aus Siebenbürgen*. Budapest: Verlag der Ungarischen Historischen Gesellschaft.
- 1941b Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 135–160. Budapest: Magyarságtudományi Intézet.
- 1987 Emlékezés Györffy Istvánra. [Közli Szilágyi Miklós.] In *Györffy István, az Alföld kutatója és életművének irodalma*. Nagykunsági füzetek 6. 150–154. Karcag – Szolnok.

Attila Paládi-Kovács

Commemorate address on Professor Károly Viski

Károly Viski (Torda/Turda, 1883 – Budapest, 1945) was an outstanding scholar in European ethnology between 1920 and 1945. He was born in Transylvania and trained as a secondary school teacher in Hungarian and Latin studies at the University of Kolozsvár (Klausenburg, Cluj). As a young teacher he taught at various grammar schools in Transylvanian towns and did research on the history of Hungarian language and dialectology. In 1920 he joined the staff of the Museum of Ethnography in Budapest and became an expert in decorative arts, material culture and European ethnology. His book on the folk art of Transylvania written in the early 1920s was published in a number of languages. He played a role in finding a European, Scandinavian orientation for Hungarian ethnology and in strengthening ties with Swedish, Finnish, Estonian and Polish scholarship. He was the *spiritus rector* and editor of the four-volume comprehensive handbook, *A magyarság néprajza* ('Hungarian folk culture') published in the 1930s, which presented traditional Hungarian material culture and folklore in a broad European context. He devoted special attention to research on the cultural heritage of the peoples of Transylvania, the co-existence of Hungarian, German and Romanian ethnic groups and the history of cultural exchange. He also paid attention to the historical style periods in European folk art, seeking for their reflection in the Carpathian Basin, which he identified in architecture, crafts, ceramics, textiles and costumes.

He played a major role in promoting and developing ethnographic museums, collections and exhibitions. Between 1940 and 1945 as a professor at the University of Kolozsvár and at the University of Budapest he trained many outstanding students of ethnography and folklore studies (e.g. Károly Kós, János Kodolányi, László Vajda, Károly Gaál, Márta Belényesy, Ágnes Kovács, Mária Kresz). He was a correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences, an honorary member of the Finnish Academy of Sciences, an external member of *Suomalais-Ugrilainen Seura* ('Finno-Ugrian Society') in Helsinki, and a member of the editorial board of *Folk liv*, the international journal of ethnology published in Stockholm.

„...kinek neve megérdemli, hogy arany betűkkel jegyeztessék a moldvai csángók annalisaiba”

KÉTSZÁZ ESZTENDEJE SZÜLETETT PETRÁS INCZE JÁNOS

Petrás Incze János Kriza János és Erdélyi János moldvai kortársa volt, s ha a másik kettőről nem is tudjuk pontosan, hogy mikor kezdett foglalkozni a népdalokkal, ő mindenesetre már 28 esztendő korában, 1841-ben nekilátott a „*moldvai Magyar csángó dalok össze szedésének*”, és 1842-ben közölt is belőlük 22 darabot.¹ Megelőzte tehát Erdélyi János (1846–1848) és Kriza János (1863) népdalközléseit, Moldvából pedig a legelső népdalszövegeket köszönhetjük neki. Zöld Pétert és Gegő Eleket követően² az első között adott hírt a moldvai csángómagyarokról, mégpedig a közülük való hitelességével. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás és a reformkor magyar tudóstársadalma és a 19. század elejének úgynevezett „művelt közönsége” az ő nyelvészeti-, folklór- és történeti adatokat tartalmazó *tudósításaiból* értesülhetett mindazokról a művelődési értékekről, amiket a moldvai magyarok őriztek meg több évszázadon keresztül a nemzeti emlékezet számára.

1.

Petrás János a Szeret folyó jobb oldalán fekvő *Forrófalván* – nevezik Kákovának is – (románul Faraoani) született, 1813-ban. A települést a szájhagyomány szerint Ștefan cel Mare moldvai fejedelem – a csángók nyelvén Nagy Estány – seregében harcoló *Forró* nevű, a törökök ellen jelesül vitézkedő katona alapította, akinek a leányát aztán – a népi emlékezet szerint – a vajda feleségül is vette. Forrófalva valóban szerepel a 15. századi írott forrásokban, tehát nyilván korábban keletkezett, föltehetően magyar husziták alapították a 15. század elején. Lakói a 17. században többször is elmenekültek, a 18. század derekán mégis az egyik legnagyobb katolikus faluként tartották számon Moldvában. Népsége teljes egészében római katolikus, nagyobbik felük ma is beszél, 70%-uk pedig ért magyarul.³ Mégis, a legutóbbi népszámlálás viszonyai között még csak 48-an vallották magukat magyar anyanyelvűnek, pedig a 19. század végén kiadott Románia Nagy Földrajzi Szótárában azt olvashatjuk, hogy a Forrófalva lakossága „*toți Unguri*”, vagyis „mind magyar”.⁴

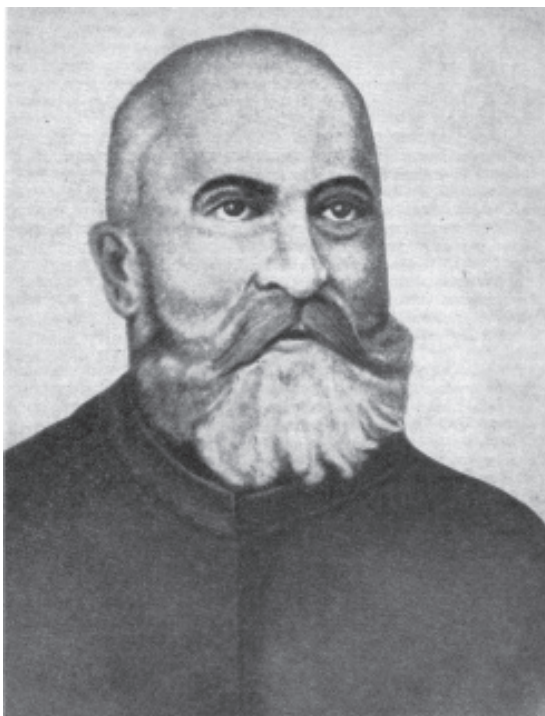
¹ Petrás (Rokonföldi) 1842: 150–164.; újraközli Domokos P. P. 1979: 1358–1380.

² Zöld 2002; Domokos M. 1998; Gegő 1838; Szócs 2002.

³ Tánzos 2012: 2. 15.; Vö. Tánzos 1999.

⁴ Lahovari – Brătianu – Tocilescu 1900: 324.

A kis Petrás János tehát gyakorlatilag színmagyar településen látta meg a napvilágot. A család – édesapja, Petrás Ferenc feljegyzése szerint – a 17–18. század fordulóján Baranya megyéből költözött a Szeret folyó mentére. Az apa 1768-ban született, kántorságát 1793-ban kezdte, és 1843. május 5-én halt meg. Forrófalva és Nagypatak közös temetőjében alussza örök álmát azon keresztfa alatt, amire utóbb János fia, már klézsei plébános korában felrótta az emlékezést: „Itt az Úrnak sz Nevében Petrás Ferencz megpihen. Míg a trombita szavára a nagy napon felserken. Elhunyt életének 68^{dik} Esztendejében, forrófalvi kántorságának 50. Május 5. 1843. Halálát kesergik hitvese, magzati, vérei, jóakarói.”⁵



1. kép Petrás Incze János Minoritarendű áldozár 60 éves korában – 1873. augusztus 12-én.

Forrás: Domokos Pál Péter – Rajeczky Benjamin: Csángó népzene I. Bp. 1956. 31.

A gyermek Petrás János, akárcsak édesapja, a Kézdivásárhely melletti Kanta – minorita rendbeliek által fenntartott – gimnáziumában tanult, onnan pedig Egerbe került, s az ottani papnevelőben kapott alapos világi és egyházi műveltséget, meg nem ingatható nemzeti identitást. Belépett a minoriták rendjébe, s ott az Incze nevet vette fel, majd 1836-ban pappá szentelték. Sajnos az egri szeminárium levéltárából mindeddig nem bukkantak elő olyan dokumentumok, amelyek a fiatal lelkész Moldvába való hazatérésének céljával, körülményeivel foglalkoznának.⁶ Így aztán csak gyaníthatjuk, hogy a szülőföldre visszatérő Petrás szeme előtt hivatása elsődleges céljaként az egyházi szolgálat lelkiismeretes teljesítése lebegett. Elképzelhető azonban, hogy a római katolikus egyház magyarországi vezetői a csángók anyanyelvükön értő papok iránti folyamatos könyörgésének is eleget kívántak tenni Petrás szülőföldre küldésével.

Lelkészi munkáját a nagy, Tázló melletti magyar faluban, a nem sokkal a madéfalvi veszedelem után keletkezett Pusztinán kezdte 1839-ben. Nem volt könnyű a szolgálat, hiszen a Szent István magyar király nevére szentelt pusztinai plébániának abban az időben több mint húsz filiája volt. Négy esztendőt szolgált itt helyettes plébánosként, s erre az

⁵ Csoma 2004: 18–19.

⁶ Az egri Hittudományi Főiskola iratai 1945-ben elpusztultak (dr. Szecskó Károly közlése).

időre esik a nevezetes találkozás, amire a Székelyföld akkoriban főlkapott üdülőhelyén, Borszéken került sor. Itt ismerkedett meg *Döbrentei Gáborral*, a Magyar Tudományos Akadémia „titoknokával”, vagyis titkárával, aki pihenés és gyógyulás céljából utazott a gyógyvizeiről híres fürdőhelyre. Petrás pedig a Moldvai Püspöki Helytartóság apostoli helynöke, az ugyancsak gyógyulást kereső *Petrus Raphael Arduini* titkáráként járt ott. Döbrenteit – mint később maga írta – „arra intette a’ nemzeti rokonság’ vonzalma”, hogy a véletlen találkozást ne hagyja „nyom nélkül elillanni”; ezért mindjárt első beszélgetésük után, 1841. július 22-én 38 kérdést írt össze Petrás számára *a moldvai csángómagyarok múltjáról, helyzetéről, sorsuk kilátásairól*.⁷ Ez a dátum elsősorban azért jelentős, mert ettől számíthatjuk Petrás Incze János *néprajz- és nyelvjárásgyűjtői munkásságát*, mondhatjuk úgy is, hogy ekkor ébredt fel benne az érdeklődés népe múltja és hagyományos műveltsége iránt, ettől kezdve lett hivatása gyakorlása mellett a magyar tudománynak és a csángómagyarok sorsának is elkötelezett szolgálója. De fontos ez az alkalom azért is, mert Döbrentei kérdéseiből állt össze talán az első, tudatosan készült néprajzi, vagy inkább *honismereti* kérdőív, amelynek megválaszolása jelentős változást hozott a fiatal szerzetes életében. Úgy is mondhatjuk, hogy az általa rendkívül nagyra tartott Titoknok Úr érdeklődése nyitotta rá szemét a moldvai csángók által hordozott és őrzött kulturális értékek jelentőségére. A Döbrentei által megfogalmazott kérdések azt mutatják, hogy az akkori Magyarország tudományos fellegránának vezető embere, bár érdeklődése olykor naiv, nemcsak *hallott* már Moldva magyarságáról, de határozottan *tájékozott volt* sorsuk számos területén. Ismeretei zömét Gegő Elek néhány esztendeje készült, moldvai útvjáról szóló jelentéséből szerezhette. Petrás azon melegeben válaszolt Döbrentei kérdéseire, s noha némelyik érezhetően felkészületlenül érte, ezek a válaszok tekinthetők a moldvai csángómagyarokról ismert legkorábbi részletes és hitelt érdemlő tudósításoknak.⁸

Nem sokkal a nevezetes borszéki találkozó után, 1843-ban Petrást áthelyezték a szülőfalujával szomszédos, ugyancsak magyar lakosságú Klézse-re, s itt szolgált egészen élete végéig. Klézse falu neve 1588-ban szerepel először a forrásokban, de akkor még nem biztos, hogy magyar volt a lakossága. Bandinus 1646. évi leírásában sem fordul elő, pedig a boldogtalan életű püspök végigjárt valamennyi szomszédos katolikus települést, volt Forrófalván, Bogdánfalván, Terebesen.⁹ Klézse katolikus népességét az írások 1696-ban említik először. Ők már természetesen magyarok voltak, mint nevük is mutatja: *Balint, Benke, Mezei, Patachi, Torda* és hasonlók. Zöld Péter, a madéfalvi veszedelem után elbujdosott székelyek lelki gondozója Petrás Incze plébánossága előtt mintegy hatvan esztendővel járt a faluban, s 1781-ben Batthyány Ignác erdélyi püspököknek küldött levelében az itteni katolikus magyarokról, mint többségükben szabadparaszti státusban lévő *részesekről* (románul rázes) ír. Klézse lakóinak kiváltságos voltáról később Petrás is beszámolt a Döbrenteinek adott válaszaik között: „Bírják továbbá mais a’ megvétel jogainál fogva Klése határát, mellyhez mint egy 3–4 száz család tart osztozójogot. Kiknek tőkéküli származásuk és osztozó levelük

⁷ Domokos P. P. 1979: 1319.

⁸ Petrás 2004: 19–91.

⁹ Domokos P. P. 1987: 374–376.

magyar nyelven írva, de hányadik évig megyen fel, nem tudhatom, ugy a' megvétél' üdeje is előttem ismeretlen."¹⁰

A Döbrenteinek adott és a Tudománytárban megjelent feleleteinek köszönhetően a klézsei plébános és parókiája valósággal vonzotta a Magyarországról Moldvába látogató egyházi embereket, valamint a csángók iránt érdeklődő utazókat, kutatókat. Megfordult nála a történész *Jerney János*, „a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett”,¹¹ aztán lelkészek: *Veszely Károly* marosvásárhelyi esperes,¹² a tunsádi *Imets Fülöp Jákó* gimnáziumigazgató és *Kovács Ferencz* károlyfehérvári hittanár; továbbá nyelvészek, mint *Ballagi Aladár*,¹³ *Munkácsi Bernát*,¹⁴ *Szarvas Gábor*,¹⁵ *Kunos Ignác*¹⁶ és bizonyára mások is, s valamilyen formában mindnyájan segítséget kaptak tőle. Látogatói nagy szeretettel emlékeznek meg „a jóhíreből előttünk régóta ismeretes” Petrásról.¹⁷ *Kovács Ferencz Úti-napló*-jából pedig kibontakozik előttünk Petrás Incze alakja: „Sehol sem találtunk otthoniasabban magunkat, mint Petrás Incze atya házánál. Ő az, kinek neve megérdemli, hogy arany betűkkel jegyeztessék a moldvai csángók annalisaiba. Külseje megnyerő, termete izmos közép, képe tojásdad, színezete barnás, szemei mandulavágatúak, orra kissé hajlott, bajusza fölfelé pödört, szakálla szürkés, hegyezett, modora olyan, melyről el lehet mondani: mi a szívében, az a nyelvén.”¹⁸

2.

Petrás Incze János „feleletei”-ből, valamint Döbrentei Gábornak, utóbb a „Tekintetes Magyar Nemzeti Tudományos Academia”-nak küldött leveleiből bontakozik ki néprajzi, nyelvészeti, történeti munkássága, amivel beírta nevét a magyar néprajztudomány 19. századi történetébe. Érdeklődése meglehetősen szerteágazó volt, kiterjedt a tárgyi és a szellemi néprajz több területére, a legtöbbet talán a folklór- és nyelvészeti gyűjtéseiből tett le a tudomány asztalára, de ha figyelembe vesszük az időszakot és a tájat, ahonnan elküldte „tudósításait”, nyugodtan mondhatjuk, hogy kincset ér minden adata, amit a moldvai magyarság akkor még csak veszni kezdő műveltségéből megmentett. S amennyire méltányoljuk Döbrenteiben Petrás fölfedezőjét, annyira fájjalhatjuk, hogy később nem fordított elég energiát a vele való kapcsolattartásra, késedelmesen válaszolt a kérdéseire, nem ösztönözte még több és nem igazította még értékesebb munkára, 1851-ben bekövetkezett halálával pedig végképp megszakadt közöttük ez a termékeny kapcsolat. Petrás ugyanis meglehetősen bizonytalanságban, mai szóval „önkéntes amatőrként” gyűjtötte a népélet adatait, s nagyon hiányzott neki a – teszem azt Morvay

¹⁰ Petrás 2004: 50.

¹¹ Jerney 2011; Balajthy 1995: 984–985.; Halász 2011: 39–40.

¹² Veszely – Imets – Kovács 1870.

¹³ Ballagi 1888: 1. 1–27.

¹⁴ Munkácsi 1880–1881.

¹⁵ Szarvas 1874: 1. 1–6.; 2. 49–54.

¹⁶ Kunos 1881: 320–322.

¹⁷ Imets 1870: 60.

¹⁸ Kovács 1870: 24.

Péterhez, vagy Herman Ottóhoz fogható személytől kapott – szakmai eligazítás. Mert szédítő, ha belegondolunk, micsoda gyűjtési lehetőségek közepette élt Petrás tisztelendő úr a 19. század derekán abban a Klézsében, ahol még száz esztendő múlva is az *Új guzsalyam mellett*,¹⁹ vagy a *Szeret vize martján*²⁰ anyagát gyűjthette össze az ott hozzá képest „éppen csak megforduló” – bár sokkal felkészültebb – Kallós Zoltán, vagy Pozsony Ferenc. De hát akkoriban a magyarországi papok között is csak kevesen voltak, akik elmélyültebben foglalkoztak a népélettel. Valóságos csoda tehát, hogy a Borszéken elvetett magok termékeny talajra hullottak és a klézsei minorita plébános ennyi anyagot is hagyott ránk.

Az a néprajzi anyag, amit Petrás Incze János gyűjtött és közölt, természetesen nem „a moldvai” csángókra vonatkozik, mint ahogy azóta is igen kevés az olyan anyag, amely megérdemli a „moldvai csángók” birtokos jelzőt, hiszen az egykori Etelköz magyarsága jó fél évezredes időbeli különbséggel, Erdély eltérő tájairól, sokszor jelentősen különböző kulturális hagyománnyal származott mai lakóhelyére. Így Petrás közléseiről is tudnunk kell, hogy azok elsősorban szolgálati helyeiről, 1841 és 1843 között főként Pusztináról, 1843 májusától pedig elsősorban Klézséről, talán Somoskáról valók, esetleg – külön megemlítve – Lujzikalagorból. Szerencsére Petrás rendszerint pontosan megadta, hogy nem Klézséről való tudósításai honnan származnak.

A *településtörténet* témakörében megírja, hogy „Kétfélék a’ Moldvában teleplő Magyarok, Csángók tudniillik és a’ szomszédos Erdélyből be vándorlottak; az elsőbbek’ telepei teszik a’ népesebb helységeket: midőn a’ második felekezettük, vagy imitt amott amazok közt laknak; vagy csak kisebb falvakat képeznek, kiket a’ különféle Erdélyi viszonyok, úgymint a’ hadak, terméketlen évek, a’ székely fel fegyverzés vagy más erkölcsi vonások költöztettek ide által.”²¹ Ugyanakkor nem röstelli bevallani, hogy a „Csángók’ nevezetét, költözésök idejét” nem sikerült kiderítenie, arról „semmi nem csak bizonyosat, hanem még a’ bizonyoshoz hasonlót sem tudhatok [...]” Csak föltételezi, hogy a „Dzsidafalva, Tamásfalva, Domafalva, Forrófalva nevezetek aligha telepítőjük neveire nem mutatnak [...]” Különösen érdekes, amit közvetlenül a Klézsén szerzett tapasztalatai alapján a „*csángó*” és a „*székely*” népesség együttéléséről ír, ami barátságos ugyan, „de attyafiságos szövetségre velök igen nehezen, vagy semmiképpen lépni nem akarnak.” Vagyis „csángó lány férjhez nem megyen székely legényhez, később lévén annya tűzhelyén maradni. [...] Éppen illy vagy még nehezebben veszen csángó legény is székely leányt feleségül, ’s örömeztőbb meg akarja látni szürke bajuszát, mint székely feleségét.”²²

1844. július 14-én, már Alsóklézséből írt levelében több csángó településről is (Szabófalva, Kaluger, Bákó, Prezest, Pojána, Ploszkuczén, Gorzafalva) viszonylag részletes tudósítást küld Döbrentei Gábornak, amiben elsősorban a románosítás folyamatának néhány állomását vázolja, kiemelve az anyanyelvű igehirdetés és templomi szolgálat újabb és újabb visszaszorításának módjait. „Ha valamikor, most

¹⁹ Kallós 1973.

²⁰ Pozsony 1994.

²¹ Petrás 2004: 42–43.

²² Petrás 2004: 44.

gyűlöltetik itt edes Nemzetünk miolta némely, itt még ismeretlen mozgalmak történtek, és az ingerültség oly fokra hágott, hogy ha nagyobb erőtül nem támogattatand, maroknyi véreink ügye veszni kell nyelvünkkel együtt Nemzetiségünknek Moldvában²³ – állapítja meg végül a téma összefoglalásaként.

Döbrentei 3. kérdésére Petrás – sajnos igen röviden – összefoglalja a csángók földművelésére vonatkozóan fontosnak tartott ismereteit. Eszerint számára az tűnt a legfontosabbnak, hogy Moldvában kenyér helyett a *málnak* nevezett puliszkát, illetve annak különböző fajait fogyasztják, továbbá hogy a földet „búza, rozs, árpa, len, kender és legtöbb tengeri vagy törökbúza alá kitűnő szorgalommal művelik [...]” Tanulságos, amit a burgonyáról ír, miszerint „nem rég kezdték termeszteti”, s fontos adalék, hogy a 19. század közepén még említésre méltó mértékben foglalkoztak a köles termesztésével. Petrás leírásából kiderül, hogy a „gyümölcsészet”-nek²⁴ már a 19. század elején komoly jelentősége volt Klézsen és környékén, s „főképp a termékenyebb helyeken, a gyümölcsfáktól erdőknek képeztek”. A gyümölcsnevek nagy száma viszonylag fejlett klézsei gyümölcsészetéről tanúskodik.²⁵

Az *állattenyésztésről* írottakból kiderül, hogy a csángóknak már akkor sem volt tagolódott pásztortársadalmuk, a zömmel külterjesen tartott állatokat a gyermekek őrzik, vagy „az oláhokra bízzák”. A többféle *kézműves mesterség* emlékét a családnevekben – Szijjártó, Kovács, Timár, Asztalos, Lakatos, Kalapos stb. – dokumentálja Petrás Incze János.²⁶

„A *férfinak* s a *Néembernek* öltözetei”-t” meglepő alapossággal ismerteti, részletesen kitérve az erdélyi magyar és a helyi román párhuzamokra. Figyelemre méltó, hogy a gyapjúból szőtt nadrágot, amit a 20. század végén román szóval, már *icárnak* neveznek a csángók, egy évszázada *harisnyának* mondták, akárcsak a székelyek. A nők alsó ruhája is „magok által szőtt, amit kerekítőnek, vagy oláhossan katrinczának neveznek [...]”, tehát akkor még magyarosan is megnevezték ezt a ruhadarabot. Külön jegyzetben fejt ki Petrás, hogy bár a csángók viselete első ránézésre azonosnak tűnik a románokéval, „mégis a tapasztalás után nagyon ki tűnőleg ismerhető, hogy mind a Magyarországi mind az erdélyi ugy a Moldvai és oláhországi oláh viselettől meg ismerhetők Magyarjaink ruhájokról is.”²⁷

A moldvai magyarság *társadalmi tagolódásával* is foglalkoznak Petrás feleletei. Moldva szabadparasztságának ugyanis számottevő része magyar, vagy magyar eredetű, ők azok, akiket a magyar *'részes'* szóból románul *'răzeşeknek* neveztek, akiknek azonban folyamatos és egyre kilátástalanabb küzdelmekben kellett megőrizniük valamikori kiváltságaik maradványát, miként a tisztelendő írja: „kisebb nemesség”-üket. Idővel azonban nemcsak kiváltságaikat veszítették el, hanem a földjüket is. Napjainkra is emlékeztető módszerekkel csalták el tőlük a kiváltságaikat és a birtoklásukat igazoló dokumentumokat, úgy, hogy azokat a nyomukat kereső Petrás sem tudta fellelni.

²³ Domokos P. P. 1979: 1435.

²⁴ Domokos P. P. 1979: 1324–325.

²⁵ Domokos P. P. 1979: 1488.

²⁶ Petrás 2004: 32–35.

²⁷ Petrás 2004: 38–41.

Ezeknek a hajdani irományoknak a sorsa időközben valósággal folklorizálódott, a szájhagyomány némelyiket egyenesen Szent Lászlótól, vagy Nagy István moldvai fejedelemtől eredezteti.²⁸

A moldvai magyarok *szokásanyagából* viszonylag keveset sikerült megismernie és összegyűjtenie Petrás plébános úrnak. Mindössze a 3. kérdésre adott feleletében érinti a temetés, a siratás és általában a gyász néhány szokását, valamint az ott, akkor még *menyeezőnek* mondott lakodalom néhány mozzanatát.²⁹ Gondja volt továbbá a 19. század utolsó negyedéből való lakodalmi szokásokra, találunk tudósításai között vízvetéshez kapcsolódó *ráolvasás* szöveget, s a békáról és Szűz Máriáról szóló *eredetmondát*. Említésre érdemes továbbá, amit arról ír, hogy „[...] főképp öregek nagy szorgalommal oltogattyák még az erdőkönis be oltyák a’ vad fákat, és azokra különös figyelemmel gondot viselnek, hogy ágaik meg ne sértsenek; gyümölcszeit a’ járok kelők szabadon használhatták.”³⁰

Ez a téma elvezet bennünket a *népköltészet* világába, ezen a területen gyűjtött a legeredményesebben Petrás Incze János. Lejegyezte 85 moldvai magyar népdal szövegét, s közülük huszonkettő már 1842-ben, Erdélyi János és Kriza János nevezetes népdalközlései *előtt* napvilágot látott a Tudománytárban.³¹ „[...] *ilyenformán* – írja Szabó T. Attila Petrás népköltési gyűjteményéről – *szinte minden előzmény nélkül, már jelentős számú népdalladát és balladás jellegű dalt tartalmaz*”³² Pedig 1841-ben Petrás Döbrenteinek azon kérdésére – „Vannak e Magyar Dalaik, lehetne e illyent kapni?” – még azt válaszolta: „Semmi más Dalt, az egyetlen menyasszony’ el vitelénél használni szokottat, többet létezni közöttük nem hallottam, arul is azt mondgyák, hogy nem érthető; más mulattató énekeket pedig az Isteneseken kívül nem énekelnek, azokat is a’ Szentegyházakban”³³ A 85 népdalnak Petrás csak a szövegét közölte, az anyag tehát elsősorban népköltészet, de alkalmas volt arra, hogy több mint száz esztendő múlva két kiváló népzene kutató a Baranyába települt moldvai – köztük klézsei – csángóktól összegyűjtse és bemutassa a szövegekhez tartozó dallamokat is.³⁴ Hogy Petrás mennyire tudatában volt a népköltészeti alkotások fontosságának, azt bizonyítja a témával kapcsolatos aggodalmas felsőhajtása: „Ki tudja mennyi Dall avult el a régiség miatt, minthogy azokat fel jegyezni senkinek eszébe nem jutott de tán nemis volt aki számba vette volna.”³⁵

Petrás és Döbrenteinek kapcsolatának legszebb gyümölcsei a népdalszövegeken kívül talán a *nyelvészet* területén mutatkoztak. A titoknoki „kérdésekre” még Borszéken adott válaszok után nem sokkal, már azt írja Petrás az Akadémiára: „Meg vallom

²⁸ Petrás 2004: 45–51.

²⁹ Ma már csak az északi csángók néhány, részben magyarul beszélő településén említik *menyeezőnek* a többi csángó faluban román kölcsönszóval *nuntának* nevezett lakodalmat.

³⁰ Klézsen még ma is vannak olyan öregek, akiknek kedves szokása, hogy az erdőben felnövő vad alanyokat úgyszólván kedvtelésből beoltják. 2008-ban egy nyolcvanhoz közelítő ember úgy mondta nekem: „az erdei gyümölcsfák oltását jószántamból csánom. Nem várok érte fizetést senkitől, csak az Istentől.”

³¹ Tudománytár 1842: 12. 150–164.; bővebben lásd Domokos M.: 2008: 18.

³² Szabó T. 1970: 6.

³³ Petrás 2004: 83.

³⁴ Domokos – Rajeczky 1956.

³⁵ Domokos P. P. 1979: 1353.

eddig terhes hivatalommal foglalkozva alig fordítottam figyelmet az itteni magyarok nyelvére, de mostani visszatértem [után] igen észre tudom venni az eltéréseket, mellyekbül már jegyzéket tenni kezdettem.”³⁶ Később is többször említi leveleiben, hogy foglalkozik a moldvai csángómagyar nyelvjárással,³⁷ amikor pedig megkapja a Régi Magyar Nyelvemlékek köteteit, hamarosan megírja Döbrentéinek, hogy „igen számos szavakra találtam, mellyek moldvai csángóink nyelvén ma is használatnak [...]” Ismét megígéri, hogy iparkodni fog nyelvészeti munkájával, de segéd könyveket és utasításokat vár, ugyanis „munkálatom a téli napokra szorul, minthogy a nyáriakban hivatalom bokros foglalkozási arra még eddig bővebb üdöt nem engednének. Igen el van osztva minden órája időmnek, el szórt híveim legeltetése miatt, s éppen annál fogva bár csak a jövő nagy gyűlésre készen lehetnék munkámmal szivemből örvidenének, ügyekeztem azonban nem hiányzik.”³⁸ De ha a nagyszabású vállalásával, „az itteni szójárásbul és a Tattrosi fordításban előforduló szavakruli” munkájával adós is maradt – vagy elkallódott –, jelentős számú nyelvészeti megjegyzése és közleménye jelent meg a Tudománytárban és a Nyelvőrben 1842 és 1881 között. Ezekben egyrészt a közölt népköltészeti szövegek *tájszavait* értelmezi, emellett *tájszavakat*,³⁹ klézsei, kalugari és kápotai *helyneveket*,⁴⁰ *családneveket*, általa ’gúnynévnek’ mondott klézsei *ragadványneveket*,⁴¹ valamint náluk ’csümölygetés’-nek nevezett *találós kérdéseket*⁴² közöl.

Végezetül említük meg Petrásnak csángó hívei *identitására* vonatkozó megállapítását, ami leveleiben s egyéb közléseiben elszórt észrevételein kívül Döbrentei 9. kérdésére adott válaszában kerekedik ki: „[...] *hogy a ’ nyelvhez buzgó ragaszkodással vannak, onnan világos [...], hogy annyi sok viszonyok ’ változások között. századok ’ elmúta után is, ha hibasan is, magyarul beszélnek. Az el oláhosodásra pedig semmi önkéntes vonzódást tapasztalni nem lehet.*”⁴³

Petrás munkásságának másik területét a *Szent László Társulattal való kapcsolattartás* jelentette, aminek révén a nagy szegénységben, sőt nyomorúságban élő hívektől és az ortodox érdekeltségű, olykor ellenséges állam által magukra hagyott, ellátatlan csángó templomok és egyházközségek számára próbált anyagi támogatást szerezni.⁴⁴ Szokásos egyházi szóhasználatban megfogalmazott, olykor már-már túlzottan tűnő megalázkodással írt levelei talán nem mindig jártak eredménnyel, de tiszteletreméltó a buzgóság, amivel segítséget igyekezett közvetíteni az aszály sújtotta Klézse, a leégett templomú Burjánfalva, a templomtalan Kápotá, a segélyre szoruló Újfalú, a kirabolt templomú Alsó-Rekecsin, a repedt harangú Felső-Rekecsin gyülekezetének;

³⁶ Domokos P. P. 1979: 1352.

³⁷ „A moldvai oláh nyelvbe elegyített magyar szavak pedig arra mutatnak, hogy hajdan itt csakugyan nagyobb érintkezés volt a magyar nyelvvel, mint ma; azon eloláhosodott magyar szavakruli jegyzéket teendek, amint már sokakat fel is jegyeztem...” Domokos – Rajeczky 1956: 28.

³⁸ Domokos P. P. 1979: 1389.

³⁹ Domokos P. P. 1979: 1468, 1476, 1479, 1487, 1489, 1490.

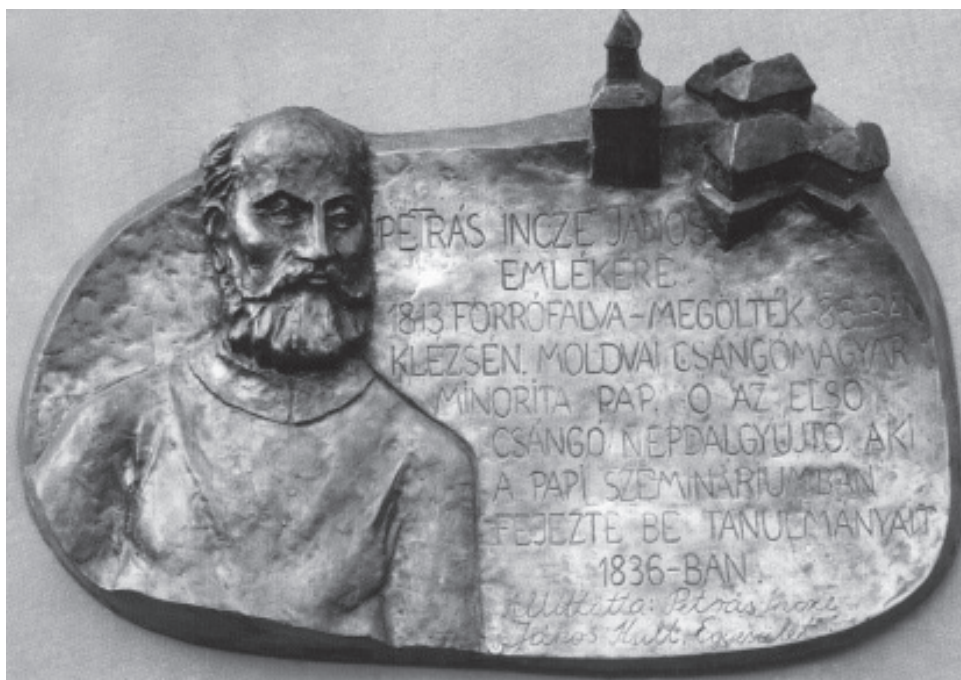
⁴⁰ Domokos P. P. 1979: 1388, 1459, 1502.

⁴¹ Domokos P. P. 1979: 1491.

⁴² Domokos P. P. 1979: 1478.

⁴³ Petrás 2004: 55.

⁴⁴ Bővebben lásd Hajdú D. 1993: 155–162.; Seres 2002: 17–47.



2. kép Petrás-dombormű, Hittudományi főiskola, Eger, 2003.
A fénykép és a dombormű Csoma Gergely munkája.

az omladozó szentélyű forrófalvi, a romlott harangú tamásfalvi, az orgonát nélküli pusztinai templomnak [...] Hányszor és hányszor kellett leírnia a reménykedő sorokat: „Mély alázatossággal könyörgök az előttem esdeklő szegény hívek nevében, méltóztat fel segíteni a’ mennyiben telhető e szentegyházat [...]” Feltűnő, hogy több tucat segélykérő levelében Petrás soha sem magának kért. Még amikor arról számol be, hogy „1885. augusztus 22-én kirabolták, minden ruháját és kevéske pénzét elvitték”, akkor is a káptalai templom belső berendezésére kér támogatást.⁴⁵

Csupán halála előtt fél évvel, „reszkető betűkkel írt alig olvasható”⁴⁶ levelének egyetlen sorában találunk egy segélykiáltásnak is beillő fohászt: „[...] *tiszta lélekkel mondhatom, hogy könyöradomány jobb helyre nem esik, mint nyomorult életem körébe [...]*”.⁴⁷ Különben csupán az Istentől kért és várt támogatást, hogy „betegségben bár öregségemet meg áldaná állandó egészséggel!”⁴⁸

⁴⁵ Domokos P. P. 1979: 1357–1380.

⁴⁶ Domokos Pál Péter megjegyzése (1979: 1509).

⁴⁷ Domokos P. P. 1979: 1509.

⁴⁸ Domokos P. P. 1979: 1511.

3.

Petrás írásaiban kevés utalást találunk saját személyére, gondolataira, körülményeire. Csak ritka felsőhajtásaiból sejthetjük, mennyire egyedül érezhette magát abban a Szeret menti községben, ahová kerülő utakon járt a posta és sokszor csak hónapok múltán kapta kézhez – ha megkapta egyáltalában – a neki küldött leveleket, könyveket. Nem volt szellemi társa, s ha néha fölkereste egy-egy magyarországi utazó, vagy paptárs, a néhány órányi, legföljebb pár napnyi öröm után annál keservesebb lett a magány. Sokat emésztette, hogy egyházi kötelezettségei miatt nem haladt úgy a csángók nyelvének, szokásainak tanulmányozásában és feldolgozásában, ahogyan szeretne volna. Szinte minden levelében mentegetőzik, hogy nem teljesítheti vállalásait, ígéreteit. Tudván tudta, idejében felismerte néprajzi, nyelvészeti munkájának fontosságát. Idejének végeessége és más, kedvezőtlen körülményei is szinte folyamatosan nyomasztották. Talán még több keserűséget okozott neki, hogy a moldvai római katolikus klérus a szemé láttára készült gyalázatos tetteire, hogy az utolsó döfést is megadja a csángómagyarok anyanyelvű igehirdetésnek, vallásgyakorlatnak. Mindezek olyannyira megkeserítették öreg napjait, hogy – mint 1885 márciusában kelt levelében írja –, már panaszkodni sem mer „nem lévén tanácsos sarlómat az Előljáró búzájába vágni, mi nem csekély kellemetlenséget vonna maga után, annyit mégis meg kell jegyezniem, hogy minden püspök parancs román nyelven közöltetik velünk.”⁴⁹

A rászakadt testi és lelki csapásokat alázatosan viselő, azokban is Isten kegyelmét látó természetére vall, amit 1883 augusztusában, hetvenesztendősen írt, egy „Főtisztelendő Lelkész Úrhoz, hajdani Pályatársamhoz és Testvéremhez” küldött levelében: „Így vagyunk mindnyájan e nyomorult életpályán jutalmazva s valóban el kellene csüggednünk, ha Megváltó Jézusunk példája előttünk nem fényeskedne e nagyon sokat jelentő szavaiban: »ha engemet üldözni fognak, titeket is üldöznek«. Nekünk, bizony semmi vigasztalás nincs e nyomorult föld színén: de én nem is számolok semmire másra, a megvetés és gyalázatnál kissé keserűbb íz ez, hanem áldom a Teremtőt, még a mai napig béketűrésemet nem veszítettem el, bár csak az Úr Isten támogatna öregségem-ben [...]”⁵⁰

1886. szeptember 6-án ismét rátörtek Klézse agg lelkipásztorára. De akkor már nem csak a holmiját vették el, hanem az életét is. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy felismerte gyilkosait, de nevüket még barátjának, a szomszédos falu lelkészének sem árulta el.

Ismerve Petrás Incze János életének körülményeit és a moldvai csángók sorsát, el kell gondolkoznunk, talán jól tették azok a gonosztevők, hogy megfosztották az életétől Klézse tudós, hívei iránt elkötelezett papját. Így nem kellett végignéznie és maradéktalanul elszenvednie a csángók anyanyelve és magyarsága elleni, saját római katolikus egyháza által elkövetett, hasonlóan kegyetlen merényletet. Hiszen Petrás halála előtt két esztendővel, 1884-ben már létrehozták Jászvásáron a katolikus püspökséget az 1877-ben létrejött Románia kormányának azon feltételével, hogy a még magyarként létező csángókat minden eszközzel elrománosítják. Néhány esztendő múlva pedig az

⁴⁹ Domokos P. P. 1979: 1505.

⁵⁰ Domokos P. P. 1979: 1497.

olasz származású jászvásári püspök, Iosif Nicolae Camilli pásztorlevélben tiltotta meg, hogy a csángó falvak templomaiban magyarul misézzenek és imádkozzanak.

Vajon nem az isteni kegyelemnek a jele, hogy Petrás Incze Jánosnak mindezt már nem kellett megérnie? Vagy talán éppen azért kellett meghalnia, hogy ne adhasson hírt a moldvai magyarság végleges keresztire feszítéséről?

IRODALOM

BALAJTHY Katalin

1995 Petrás Inczéről, ismeretlen levelei kapcsán. *Ethnographia* CVI. 2. 983–1001.

BALLAGI Aladár

1888 A magyarság Moldvában. *Földrajzi Közlemények* XVI. 1–27.

CSOMA Gergely

2004 Elveszett szavak. *A moldvai magyarság írott nyelvemlékei*. Budapest: Etnofon Kiadó.

DOMOKOS Mária

1998 Zöld Péter moldvai jelentései. *Ethnographia* CIX. 1. 267–284.

2008 Petrás Incze János moldvai magyar folklórgyűjtése – mai szemmel. *Néprajzi Látóhatár* XVII. 1. 17. 17–36.

DOMOKOS Pál Péter

1979 „... édes Hazámnak akartam szolgálni...” Budapest: Szent István Kiadó.

1987 *A moldvai magyarság*. Budapest: Magvető Kiadó.

DOMOKOS Pál Péter – RAJECZKY Benjamin

1956 Csángó Népzene I. Budapest: Zeneműkiadó.

GEGŐ Elek

1838 *A' moldvai magyar telepekről*. Buda

HAJDÚ D. Dénes

1993 A Szent László Társulatról. In Halász Péter (szerk.): „*Megfog vala apóm szokor kezemtül...*” 155–162. Budapest: Lakatos Demeter Egyesület.

HALÁSZ Péter

2011 Jerney János és a moldvai magyarok. *Bibliotheca Moldaviensis*. Csíkszereda: Hargita Kiadóhivatal.

IMETS Fülöp Jákó

1870 *Úti-naplója*. Maros-vásárhelyt: Ny. Imreh Sándor ev. ref. főtanoda.

JERNEY János

2011 Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. *Bibliotheca Moldaviensis*. Csíkszereda: Hargita Kiadóhivatal.

KALLÓS Zoltán

1973 *Új guzsalyam mellett*. Énekeltem én özvegyasszony Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa hetvenhat esztendő koromban Klézsén Moldovában. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

KOVÁCS Ferencz

1970 *Úti-naplója*. Maros-vásárhelyt: Ny. Imreh Sándor ev. ref. főtanoda.

KUNOS Ignác

1881 Klézse és a legnagyobb csángó. *Magyarország és a nagyvilág*. XVIII. 20. 320–322.

- LAHOVARI, G. I. – BRĂȚIANU, Gh. I. – TOCILESCU, Gr. G.
1900 *Marele Dicționar Geografic al României* III. București.
- MUNKÁCSI Bernát
1880–1881 A moldvai csángók nyelvjárása I–VI. *Magyar Nyelvőr* IX. 10. 444–455.; 11. 481–493.; 12. 529–533.; X. 3. 101–107.; 4. 149–158.; 5. 199–205.
- PETRÁS Incze János (Rokonföldi)
1842 *Tudománytár*. Új folyam 6. 12. 150–162.
2004 Petrás Incze János. *Bibliotheca Moldaviensis*. Csíkszereda: Hargita Kiadóhivatal.
- POZSONY Ferenc
1994 *Szeret vize martján*. Moldvai csángómagyar népköltészet. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- RUBINYI Mózes
1902 Csángóország. Erdélyi Kárpát-Egyesület. Kolozsvár.
- SERES Attila
2002 „Csángómentés” Moldvában a XIX – XX. század fordulóján. *Pro Minoritate*. IV. 4. 17–47.
2004 A magyarországi segélyezés szerepe a moldvai csángók egyházi oktatásában a XIX. század végén. *Székelgyűjtés* VIII. 6. 85–118.
- SZABÓ T. Attila
1970 A hazai magyar balladagyűjtés életútja. In Kallós Zoltán: *Balladák könyve*. 5–42. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- SZARVAS Gábor
1874 A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* III. 1. 1–6.; 2. 49–54.
- SZŐCS János
2002 Zöld Péter élete és munkássága. In: *Pater Zöld*. 5–48. Csíkszereda: Hargita Kiadóhivatal. /*Bibliotheca Moldaviensis*/
- TÁNCZOS Vilmos
1999 Petrás Incze János. In Jánosházy György: *Erdélyi Panteon. művelődéstörténeti vázlatok*. 143–151. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
2012 A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. *Moldvai Magyarság* 2. 14–18.
- VESZELY Károly – IMETS Fülöp Jákó – KOVÁCS Ferenc
1870 *Utazása Moldva-Oláhhonban – 1868*. Maros-Vásárhely.
- ZÖLD Péter
2002 Pater Zöld. *Bibliotheca Moldaviensis*. Csíkszereda: Hargita Kiadóhivatal.

Halász Péter

On the 200th anniversary of János Petrás Incze's birth

János Petrás (1813–1886) was born in Faraoani along the river Siret in Moldavia. He joined the Order of Friars Minor in Eger, he added Incze to his name and after ordination he became a priest in 1836. He worked in the Hungarian village of Pustiana in the valley of Tazlău (1839–1843), then he was a parish priest in Cleja until his death. Motivated by the requests and support of Gábor Döbrentei, the director of the Hungarian Academy of Sciences, János Petrás Incze published early reports of Hungarians in Moldavia, about their extremely archaic traditional culture which was a result of their geographical, political, religious and linguistic isolation. In his papers sent to the Academy and to the Saint Ladislaus Society (focusing on the culture of Hungarians abroad) János Petrás Incze primarily dealt with the settlement history, agriculture, animal husbandry, folk costume, social stratification, folk customs, identity and, most of all, folk poetry and language of his homeland. In the meantime he tried to get financial support for the restoration of churches and bells of the Hungarian Roman Catholic communities that had to turn to Italian and Polish priests for religious services. The old priest, who dedicated his life to the Roman Catholic faith and the Moldavian Hungarian people, was killed by robbers. He did not experience the complete termination of Hungarian religious services in Moldavia.

Mátyás király: kultúra, emlékezet, hagyomány (Elek Bartha, Róbert Keményfi, Zsófia Kata Vincze (ed.): *Mattias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance. Cultural faces of Mathias Rex.* 2012. Debrecen. Debrecen University Press. 160 p.)

Bálint Petra

2008-ban ünnepeltük a reneszánsz évét, amely nem múlhatott el az egyik legnagyobb történelmi személyiségünkre való emlékezés nélkül. Ennek eredményeként egy nemzetközi konferenciakötetet vehet kézbe az olvasó, amely az *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* sorozat 17. köteteként jelent meg 2012-ben, a debreceni egyetem gondozásában. A Budapesten (Eötvös Lóránd Tudományegyetem) megrendezett nemzetközi konferencia „*Matthias Remembered by Tradition*” című szekcióján angol, francia és olasz nyelven elhangzott előadásokat tartalmazza a tanulmánykötet.

A Mátyás királyról kialakított képünk nagyban meghatározott, a köztudatban is jelen levő „igazságos Mátyás”: a művelt uralkodó, jó hadvezér, a nép barátja rajzolódik ki előttünk. Azonban a jelen kötet is mutatja, hogy a vele kapcsolatos ismereteink többrétűek ennél. Hiszen az uralkodó személyes története mellett mindig jelen vannak a felmenők, a család, a nép, barátok és ellenségek. A kötet célja, hogy megismertesse velünk a Mátyás királyt megelőző és az őt követő szférát is, amely lehetővé tette azt, hogy az egyik legmeghatározóbb uralkodónkká válhasson, s kialakulhasson körülötte a ma is ismert szóbeli kultúra, egyfajta Mátyás-hagyomány.

A kötet egyes történelmi vonatkozások mellett folklór műfajokat és a Mátyás király körül kialakult kultuszt járja körül: az ismert Mátyás mítoszokat, legendákat, az őt övező történetek eredetét, változatait, a történelem és a színhagyomány kölcsönhatásait. Ezek a szövegfolklorisztikai vizsgálatok a legrégebbi ismert Mátyásról szóló irodalmi, közköltészeti, és folklór műfajokat tárják az olvasó elé. Időrendben az első a Mátyást megelőző időszakra összpontosít, a második Mátyás korára, kortársaival való kapcsolatára; a harmadik fókuszpontja pedig életének és tetteinek utóélete a nép nyelvén.

A kötet kezdő tanulmányában Ioan-Aurel Pop, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatója és kutatója, a Mátyás király felmenői közötti névadási szokásokat vizsgálja, s azt, hogy a nevek milyen változatokban jelentek meg más-más nyelvterületen, s milyen jelentéssel bírtak. Nicolae Constantinescu bukaresti kutató Mátyás király s kortársai (III. Nagy István moldvai fejedelem, és Vlad, Havasalföld ura) kapcsolatát mutatja be, a történelmi tények és legendák egymás mellé állításával. Az ismert Drakula-kultusz kutató, Farkas Jenő, Mátyás és Vlad (ismertebb nevén Drakula gróf) kapcsolatáról ír. Megállapítja, hogy a legtöbb történelmi tényként kezelt információk a nép által megőrzött elbeszélő történetekből maradt fenn. Sokat megtudhatunk magáról Drakula grófról is, magyar kapcsolatairól, végül egy rövid utalást kapunk arra vonatkozólag, miért alakulhatott ki róla a ma is ismert, és igen népszerű kép. Igor Kercha ukrán kutató írása által megismerhetjük, milyen hatással volt Mátyás király a ruszin történelemre, miért van az, hogy a ruszinok a mai napig saját hősiüként tekintenek rá.

A kötet Lukács István irodalomtörténész tanulmányával tér át folklór műfajok vizsgálatára. Lukács szlovéniai történeteket, meséket, népdalokat hoz fel példának, de utal a romantika korának hivatalos irodalmára is. Kriza Ildikó folklorista, a Mátyás hagyományok ismert kutatója, már 18. századi Magyarországot mutatja be, amikor is Mátyás király alakja – a humort kedvelő, a néppel foglalkozó uralkodó képe – már fontos helyet foglal el a magyar folklórban, sőt a Mátyás-tradíció ekkor válik a közkultúra részévé. Megismerhetjük a Mátyás kultuszról tanúbizonyságot tevő 18. századi magyar forrásokat: irodalmi alkotásokat, ponyvairodalmat, kalendáriumokat. A nemzetközileg is ismert magyar kultúra kutató, az olasz nemzetiségű Amedeo Di Francesco a 15–17. századi Mátyás kultuszt mutatja be, a magyar irodalmon keresztül. A kötetet záró tanulmányban Voigt Vilmos folklórkutató hívja fel

a figyelmet arra, hogy Mátyás király alakját nem csak magyar szinten, hanem az európai folklórban is el kell tudnunk helyezni, az összehasonlító folklorisztika eszköztárát igénybe véve.

A kötet olvasmányos, a kérdéskört kevésbé ismerők számára is jó lehetőséget nyújt a tájékozódásra, a kezdeti elmélyülésre. Témájában, kutatási irányában és hozzáállásban is a sokféleség jellemzi, így nem alakít ki az olvasóban a korról, a kultúráról egy oldalú képet. Ez azonban nem befolyásolja a munka színvonalát, amelyben a nemzetközi együttműködést, a téma iránti közös érdeklődést – s ezen a ponton való összeérését – emelhetjük ki. Szomszéd országaink talán kevésbé ismert kutatásai juthattak szóhoz, és a tanulmányokból látható, nem kevés kapcsolódási pont fedezhető fel velük ebben a témában is. Az egyik ilyen közös pontja a népi tudás: a közösség, amely szájára veszi a királyt és korát, megőrzi, érleli és továbbadja. Mindenki számára ismerősek az igazságosztó királyunkról szóló legendák, mesék, melyek a bemutatott kutatások szerint nem csak magyar specifikumok, egyes elemei, előzményei a közeli népek körében is kereshetők. Jól kirajzolódnak a román, szlovén, ruszin-ukrán kapcsolatok, s az ott kialakult elképzelések, egy tulajdonképpeni kelet-európai Mátyás kép.

A hazai és külföldi kutatók és érdeklődők számára is izgalmas olvasmánnyá válhat ez a kötet, hiszen sok új nézőpontot és kutatási lehetőséget villant fel. Ajánlom azoknak, akik Mátyás király eddig kevésbé kiemelt oldalait, kapcsolatait, a személyét övező (köz)kultúrát, s ennek továbbélését szeretnék megismerni.

Ethnographic Atlases. Regions, borders, interferences. Edited by Gábor Barna. Akadémiai Kiadó, Budapest – Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, No. 30. 2012. 138 p.

A. Gergely András

A szegedi néprajzi és antropológiai tanszék az Akadémiai Kiadóval párban adta ki a Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 27. és 30. kötetét, mindkettőt Barna Gábor szerkesztésében. A két kötet közös kérdésfelvetése (OTKA-kutatási programként és nemzetközi konferencián megannyi előadó által taglalva) a határok, hatások, vallási és kulturális közösségek együttélése, politikai és szakrális konvenciók korszakos harmóniája, egymást átható természetrajza, melyek nem tisztán szakrális szférák térbe rajzolhatóságot tükröznek, hanem magát a kölcsönhatások természetrajzát is kutathatóság tárgyává, geográfiai tény-tapasztalat leképezhető anyagává teszik. Etno-geográfia és etno-kartográfia kapcsolódik egybe a kortárs tudományterületek reprezentációinak áttekintésével, esettanulmányokból kiolvasható kölcsönhatásokkal, téri és társadalmi feltárásban helyet kapott megközelítésmódok nyervek metodológiai létjogot, kiemelten az analitikus és funkcionális vetületben.

Már Lévi-Strauss alapvető útmutatásai óta szakmai evidenciának számít, hogy a struktúrakutatások nem igényelnek külön tárgyat a társadalmi tények között; inkább a különböző etnológiai problémákra alkalmazható módszert alkotják, s ennyiben ma is kérdés, hogyan jelennek meg tisztán a strukturális elemzés voltaképpeni tárgyaiként a régiók, vallások, határok és kölcsönhatások. Ekképpen a problémafelvetés itt elsősorban *megismeréstudományi*, ugyanakkor észlelhető, hogy a modellezés „mesterkelt” tipológiát követ, nemegyszer eltérőt és összehasonlíthatatlant a különböző helyszíneken, térségekben, nemzeti tudományosságban is. E két kötet adatközlési, térfelfogási és modellezési dilemmái párhuzamosak annyiban, hogy empirikusan megfigyelt, adatszerűen rögzített, kódolt és értékelt tényanyagra épülnek, mely feltételnek a kelet-európai térség nemzeti tudományossága még csak kísérletileg próbál megfelelni..., nem beszélve a történeti és földrajzi, állampolitikai és társadalomszerkezeti narratívák (struktúrakutatások számára értékelhetetlen) variabilitásáról.

Bevezetőül Barna Gábor értelmezői kerete nem vállal ”-izmosos” útkeresést, de a valláskutatások közegében rendre összecsapni látszó funkcionalista/strukturalista vagy esszencialista beszédmódok sokfélesége ellenében kimutatja, hogy e kötetek és kutatók épp a lokalitás-problémák térbeliségét és a határok – határtalanságok interferenciáit kezelik. Mindezt olyképpen, hogy abban a terjedő vallásosság és a felbomló közösségek, az alternativitás és a főlzabadosulás-teológiák énképe, a vallásosság vágyott menedéke tárgyiasult mivoltában kerül szinkronba a dokumentálható, etnográfiai térképészet eszközével leképezhető struktúrakutatással. Ekként a vallási kötődés és lelkiismereti szabadság-érzékelés együttese éppen a komplex, esettanulmányi hitelességgel megragadott, de strukturált adatbázisok áttekintésére épülő feltárásnak ad lehetőséget, nemcsak kiteljesítve a meglévő forrásanyagot, hanem újabb feltárások készítőjeként és formalizált alapjaként is.

A hazai vallási és világi közösségek együttélésének és belső átmeneteinek, „rendszerváltozásának” térbeli mintázatait is gazdag példa-anyaggal felmutató tanulmányválogatás kényelvű tanulmánykötetként látott napvilágot. A könyv a 2006-ban alapított szegedi kutatócsoport térségünkre fókuszáló vizsgálódásait tükrözi az új vallási mozgalmak, társadalmi válaszkeresések megújuló dimenzióinak, földrajzi és virtuális valóságainak tájairól. Szerzői kutatások összefoglalója a kötet, de a vallástudomány, vallásnéprajz és vallásantropológia minden térbeli dimenziójára mégsem terjedhet ki. Vallásgeográfiai értelemben viszont sodróan gazdag mindeme változások mentális rajzolata, a hitek és felekezetek, rítusok és konvenciók, a „vallási piacokon” megjelenő új mozgalmak kínálata, kulturális lenyomata, párhuzamosan a tradíciók levetkőzésével, a helyi hitek térbeliségben „elemelkedő” trendű migrációjával, avagy a politikai ideológiák és eszmeképzetek által mindegyre áthatott népcsoportok deszakralizációs élményanyagával. Valóban vallások és vallástalanodás trendjei, határformálódások és marginalizálódások, kölcsönösségek és elkülönülések, hatások és ellenállások új térképei rajzolódnak ki ezekből az írásokból, melyek még futólagos ismertetése is meghaladná a recenzens merészségét. Izgalmas, sőt a térszemlélet-formáló hatások mellett korszakformáló jelentőségük miatt is hangsúlyosan fontos mondandójuk jelzése. Legalább a kölcsönhatások kedvéért, a szakrális tér olvasatainak kísérletei okán, melyek nemcsak új téri-társadalmi dimenziókat rajzolnak meg folthatásként, hanem szinte szakrális régiókat vetítenek a szociális térbe, szinkronikus és diakronikus aspektust egyként felmutatnak a vallási jelenségekben, melyek olykor strukturális mérvű elemzése éppoly jogosult lenne, mint a mentális beállítódások mindennapi szakralitásban megjelenő verzióinak követése. E kontextusban talán nem mindegy, hogy a társas valóság szerkezeti elemeit, kognitív modelljeit, tudattalan aspektusait, vagy politikai és morális környezet-függőségét értelmezik éppen-e a kutatók. A kötet hét tanulmányának nyolc szerzője e téren is, miképp a pertraktált terület korszakos, földrajzi vagy felekezeti közösségi szemlélése közben, óhatatlanul egy korszak, vagy inkább temporális fázis mentális természetrajzát kínálja, modellek és minták, valóságértelmezések és narratívák mentén klasszifikálva a kiválasztott részkerdeket: nem a valóságtapasztalatról komponált struktúra-képet alkalmazzák, hanem a vallások, hívő csoportok, szertartásos viselkedések, megfigyelhető spirituális folyamatok leképeződésére fordítják figyelmüket. A leírások rendszerezettsége, a modellezés igénye, a térbeli és történeti tagolás párhuzamos alkalmazása nem ontológiai vagy episztemológiai, hanem szakrális történésekre, ezek szisztémájára fordít figyelmet.

A kötet tanulmányai (a kiadvány második részében angol nyelven ugyanezekkel az írásokkal) részint a hazai vallásföldrajzi kutatások, részint a történeti és szimbolikus terekben folyó feltárások árnyalt rajzolatával járulnak hozzá nemcsak a szakrális terek, hanem a társadalom élettereinek újfajta dimenzióit belátni törekvő szaktudományos tapasztalathoz. Az *Acta Ethnographica Hungarica* egyik (2011-es) számában már közölt írásokat a 2012-es számban követte a jelen kötet, amely hasonlóképpen

vallásokat, határokat, kölcsönhatásokat ismertet. A válogatás a 2010-ben Szegeden megrendezett SIEF nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza, bizonyosságául annak, hogy az 1990-es évektől meginduló nemzetközi etnokartográfiai kutatás eljutott a feltárási, atlaszformálási határponthoz, ahol az európai etnológia jeles személyiségei, s köztük a térkutatás, a néprajzi tájkutatás és etnospecifikus társadalom-leírás önelszámolásra vállalkozhat, közeledniük lehet már a matematikai analízishez, a társas és kulturális, etnikai és földrajzi viszonyrendszerek, kölcsönhatások, határok és identitások többdimenziós kifejezőmódjához. Az utóbbi néhány év alatt az eltérő társadalmi tudásterületekről érkező kutatók (szociológusok, demográfusok, etnológusok, földrajzosok, szociálpszichológusok, antropológusok) láthatóan szerveződni voltak képesek abban, hogy megformálják egy új (etno) demográfia alapjait, amelyet jó közelítéssel “kvalitatívnak” nevezhetnénk, s melynek alkalmazói nem valamiféle empirikus okokból önkényesen elszigetelt embercsoportokon belüli folytonos változásokkal foglalkoznak, hanem a komplex kulturális egészként tekintett, multifunkcionális voltukban regisztrált csoportok közötti jelentőségteljes *diszkontinuitásokkal* is, amelyeket viszont épp az jellemez első pillantásra is, hogy e szakadások-torpanások-eltérések okán határolódnak el a környezetükben élő többitől, de ez elválkozás egyúttal én-formáló és identitásépítő is. (Bővebben lásd Lévi-Strauss, Claude 1958 *Anthropologie structurale*. Plon, Paris, XV. fejezet, magyarul: A struktúra fogalma az etnológiában. In *A francia szociológia*. Válogatta Ferge Zsuzsa. Fordította Lakatos Mária. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1971. 261-276.) Lévi-Strauss értelmében úgy vélhetjük, ez már olyan „szociodemográfia” lenne, amely rangjában vetekszik a szociálintropológiával, s megkerülhetetlen kihívást jelent majd a továbbiakban is, amikor az etnikai, vallási, interkulturális belátások szinte evidens kiindulópontjává válik a digitalizált atlaszokból, határok közötti „átjárásokból”, etnikumközi kölcsönhatásokból táplálkozó tényleírás.

A kötetben több tanulmány érzékenyen illusztrálja a térbeliség és időbeliség különböző, de folytonos kölcsönhatásban megfigyelhető dimenzióit. A kulturális környezettel folytonosan fennálló viszony, ezen belül kisebbségi és többségi térhasználat, a társadalmi és mentális jelenségeket objektív megnyilvánulásaikból kiindulva vizsgáló, exteriorizált szempontú kutatás is egyértelműen bizonyíthatja, hogy a történeti módszer egyáltalán nem összeegyeztethetetlen a strukturalista hozzáállással. De az empirikus, a lokalításra is fókuszáló megközelítések épp a téri és idői párhuzamok kontrasztos vetületeiben kaphatnak megkülönböztető jelentőséget. A szinkronikus jelenségek mégis mutatnak valamiféle viszonylagos egységességet, ami miatt ezeket könnyebb tanulmányozni, mint a diakronikusakat. Nem meglepő hát, hogy a legkönnyebben megközelíthető, alapjában véve morfológiai természetű kutatások éppen azok, amelyek a társadalmi tér minőségi (de nem mindig mérhető) sajátosságait érintik, vagyis azt a módot, amely szerint a társadalmi jelenségek a térképen eloszlanak, majd azokat az állandókat, amelyek ebből az eloszlásból következnek. Ezzel hozzájuttatnak ahhoz az eszközhöz, amellyel a társadalmi és mentális jelenségeket objektív megnyilvánulásaikból kiindulva, kikristályosodott formában tanulmányozhatjuk, épp az értelmezési térbe emelt olyan stabil térbeli elrendeződések alapján, amilyenek példaképpen a falvak alaprajzai, belső társadalmi, életmódbeli vagy birtokviszonyokban mutatkozó tagolódásai, nyelvi és társas kapcsolati kölcsönhatásai. Ennek révén a mindegyre változó, de újra meg újra felbukkanó szociális elrendeződéseket, strukturális jegyeket talán ugyanígy lehet elemezni és értékelni, mint a tárgyi környezet lenyomatait, a kulturális vagy ökológiai örökség jeleit, jelképeit, az együtt élő és kölcsönhatásban álló közösségek rítusait, nyelvét stb.

A két kötet tehát egyképpen mutatja, mi módon hatják át egymást határkörüliségek, népek, kultúrák, nyelvek és szokásrendek. S jóllehet más és más projektek, nemzeti vagy összehasonlító kutatási programok, olykor egész kutatói életművek vagy intenzív tereptanulmányok, intézményközi és

nemzeti akadémiai kooperációk állnak a téri-földrajzi valláshatárok, regionális köztességek háttérben, mindez nem elvon, hanem épp a határátjárások és kölcsönhatások szempontjából bizonyul hatékony közelítésnek.

Örsi Julianna (szerk.): Gazdaszemmel. A hagyomány és az ismeretátadás szerepe a vidéki társadalomban. Túrkeve: Túrkevei Kulturális Egyesület. Alföldi Téka. 2013. 288 p.

Csatári Bálint

Minden kor kutatójának kötelessége a maga kora és korosztálya szabta mindig új és mindig más keretek között, a lehető legjobb tudása szerint értelmezni a körülötte történeteket. Erre gondoltam először, amikor átolvastam az Örsi Julianna által szerkesztett legújabb, *Gazdaszemmel* című könyvet a Nagykunságról. Arról a sajátos, különleges és fontos történelmi múlttal rendelkező alföldi mezővárosi vidékről, amelyik már több mint fél évszázada szinte „elvesztette múltját”, az erős és progresszív szellemiségű, családi alapokon szerveződő úgynevezett „redemptus” paraszt polgárságát, s bizony nagyon nehezen leli helyét napjainkban, a rendszerváltozást követő, idestova negyedszázadban.

A kötet, 15 szerző 22 tanulmánya témáját tekintve olykor évszázadokat ível át, s tárgyalt tematikájuk is igen szerteágazó. Hálásak lehetünk Örsi Julianna nagykunsági néprajzkutatónak, hogy a hozzá hasonlóan elkötelezetten dolgozó szerzőtársaival megalkották ezt a könyvet. Örsi Julianna bevezető tanulmányai évszázados ívet rajzolnak az itt élőknek a földhöz, a legelőkhöz, vagy éppen a legeltetés rendjéhez fűződő, valóban mély történelmi és nyilván földtulajdonlási kapcsolatáról. Ez a tevékeny nagykunsági termőföld, miután a redemptióban részt vevő családok „megváltották”, mindig az itteni gondolkodás, vagy mondhatni az élet középpontjában állt. Akkor is, ha nem adott eleget (pl. Györfly Lajos remek tanulmánya szól a kötetben a súlyos, 1863-as éhínségről), s akkor is, ha annak termőképességét óvni, javítani kellett. Többen is említik az egész tudományos életét itt Karcagon és éppen erre áldozó dr. Nyíri László professzor urat. De a földrajzi környezet tágabb értelmezése is jelen van a kötetben. Tóth Albertnek a Mirhó-fokról írott tanulmánya jól mutatja, hogy a föld és a víz együtt adta e táj mezőgazdasági termelésének és ezzel szinte a teljes itteni életnek a lehetőségeit. Sőt, úgy vélem, hogy sok-sok munkával ma talán éppen arra lenne ismét szükség, hogy helyreállítsuk a víz „természet-közeli viszonyait” e „földön”. Ezért lenne fontos az öntözés szakszerű megszervezése is, mint arról Lengyel Lajos alapos és érdekes cikke értekezik a könyvben.

Köztudott, hogy az alföldi természeti elemekkel (árvíz, belvíz, aszály) való közös küzdelem évszázadokig sajátja volt e tájnak. Az itt élők erről is szóló világának megszervezése – mint arról Örsi Julianna bevezető tanulmánya ír –, a helyi közösségeknek már az 1848–49 forradalom és szabadságharc előtt egy évszázaddal lehetővé vált. Közösén, szabad paraszt polgárként cselekedtek. A közösség által jól szervezett gazdálkodás alakult ki, aminek óriási kulturális hatása is volt, erről részletesebben Barna Gábor tanulmánya szól a kötetben. Tovább haladva a munka „dimenzióinak” alapfogolata nyomán, remekbeszabott elemzéseket olvashatunk Rideg Istvántól: egyik írása Körmentdi Lajos életművét igyekszik okosan újragondolni. A munka eredményességéhez szorosan köthető volt a helyi közösség sajátos tudása is, melyet kimagasló, máig ható szellemű személyiségek, értelmiségiek formáltak. A már említett Körmentdi Lajos mellett igen értékes írások olvashatók Péntek Imrétől, a népfőiskolai mozgalomról (Szücs Sándor) és Rideg Istvántól, aki meghitt szépségű emlékezéseket vetett papírra Szabó Pálról és Szücs Sándorról, a táj különlegesen tehetséges paraszt-értelmiségijeiről. Náluk a „szellemi munkavégzés”, azaz a folyamatos adatgyűjtés, az olvasás, az írás, olyan sajátos, belső vívódásokkal teli élet-küzdelem is volt, ami ma is példaértékű. Ezt a munkát a paraszti életforma megtartásával együtt

kívánták végezni. A kötet talán legérdekesebb tanulmányai azonban az ősoktól örökölt munkakultúra, a kitartó szorgalom és a jövőbe vetett hit erejét együtt felmutató „igazi gazdaszemmel” készült interjúk, melyeket Elek György öntött olvasható formára a könyvben. A következetes munka alapján elérhető „önmegvalósítás” történetei ezek, melyek a közelmúltból kiindulva mesélik el azt a küzdelmet, amellyel a szereplők a családi gazdaságaikat, tanyáikat ismét életképesé tették, s több-kevesebb sikerrel működtetnek. Nagyon fontosak ezek a példák, esettanulmányok, mert jelzik, hogy van lehetőség bizonyos keretek között a táj hagyományos értékeit is megőrző, de mégis új és eredményes agrárhasznosítására. „Ha kell, traktorozunk, ha kell, legeltetünk” – mondja már az egyik tanulmány címében is az egyik fiatal gazda. Majd az interjúja egyik gondolatsorát így zárja: „Kitartunk és csináljuk tovább.”

Az e tanulmánykötetet recenzáló, karcagi születésű Alföld kutató geográfus is csak ebben reménykedhet. Abban, hogy sokan olvassák ezt a könyvet, s akik megteszik, azok képesek lesznek tanulni a kötet cikkeiből sugárzó tanulságokból. Sőt erőt merítenek belőlük. Mert csak kitartó munkával, erős és iskolázott közösséggel és sok ambiciózus, megfelelő tervekkel rendelkező nagykunsági polgárral lehet újra harmonikussá és fenntarthatóvá tenni ezt a tájat, az Alföld sajátos identitású és különlegesen szép és értékes vidékét.

Hesz Ágnes: Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában., Budapest – Pécs. 2012. L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék. 280 p.

Iancu Laura

A halottkultusszal foglalkozó magyar szakirodalomban aligha találunk olyan munkát, amely egy közösség halállal kapcsolatos elképzeléseit a témáról folyó *társadalmi diskurzus* elemzése révén mutatja be. Hesz Ágnes 2012-ben megjelent könyvének nem ez az egyetlen újdonsága. A szerző szociálandropológiai, történeti antropológiai kutatások sorába illeszthető társadalomvizsgálata abban is eltér a hazai folklorisztikai szempontú elemzésektől, hogy a kérdést egy konkrét közösségre („Patak”, Gyimes), azon belül pedig egy szűkebb rétegre fókuszálva vizsgálta meg. Társadalomorientált szemléletéből adódóan a vizsgálat *alapkérdése* az volt, hogy egyrészt milyen helyet foglalnak el a holtak az élők társadalmában, másrészt, milyen szerepet töltenek be a halottakkal kapcsolatos kommunikációs formák (ritus, álom, alamizsna) a közösség társadalm szerkezetében bekövetkezett törés helyreállításában. A kutatás *kulcsfogalma* a *kommunikáció*, amit a szerző, információáramlást lebonyolító verbális és non-verbális aktusként határoz meg. A kutató a jelenség lényegét, kulcsát a *csere* rendszerben látta megragadhatónak, nézete szerint a haláleset következtében megszakadt kapcsolatok és szövetségek helyreállítása a csere (kölsönös segítségnyújtás, ajándékozás) úján történik.

A kötet első, *Élők* című fejezetében Hesz Ágnes a vizsgált közösségről nyújt rövid történeti áttekintést, az elemzés koncepciójából adódóan a társadalom fő szerkezeti elemeit (család, rokonság, komaság, szomszédság), valamint az együttélési és együttműködési formákat (cserek, kölsönösség, kommunikáció) mutatva be. A vizsgálat eredményei között tartható számon egyebek mellett a cserefolyamatokra jellemező *önzetlenség látszatának* a fenntartása, ami a szerző szerint a csere rendszer egyik meghatározó alapelve. Feltűnő azonban, hogy a cserefolyamatokat meghatározó tényezők között a valláserkölcsei normák, egyházi törvények szerepéről nem esik szó.

Az élők és egymás közötti kapcsolataik bemutatását az élők társadalmát meghatározó, az élők társadalmában továbbra is „jelen lévő” halottak *csoportjának*, a halott „státusának” a meghatározása követi. A szerző (véltetően egyetértőleg) idézi Clive Burges és Natalie Zemon Davies nézetét,

miszerint a keresztény vallás sikeressége annak köszönhető, hogy a halál problematikájára adott válaszában több kultúra által elfogadható megoldást kínál. Bár a kereszténység lényege aligha szűkíthető erre a jelenségre, a kérdés több szempontból is jelentős. A halottakról (tudni illik a lélekről, a halott státusáról, a túlvilági állapotról) alkotott képzeteket tárgyaló fejezetben Hesz Ágnes összeveti a helyi/népi vallásosságban és az egyházi tanokban fellelhető ismereteket, aminek eredményeképpen a képzetrendszer már-már átláthatatlan heterogenitása rajzolódik ki. A *helyi vallás*-kutatás (local religion) szemléletében végzett elemzés során, a szerző minden olyan nem-doktrinális (népi) elképzelést is a vallás rendszerébe von, amelyek a hivatalos tanok mellett, azokat kiegészítve együttesen alkotják és határozzák meg a helyi vallás(-osság-)-t. A több, kisebb–nagyobb, népi–hivatalos hagyományt örvöző képzetrendszer heterogenitása bizonyos, hogy a jelenség (tudni illik a halál) természetéből adódik. Az egyház, a halálról, a halál utáni „életről” alkotott tanait nem természettudományos igényű igazságoknak, hanem szigorú értelemben vett *hit*teteleknek, *hit*igazságoknak tekinti, amelyekhez (csak) *hit*tel vagy kétellyel lehet viszonyulni. A személyes tapasztalat számára hozzáférhetetlen halál kérdése esetén, az egyéni úton szerzet hitbéli „ismeretek”, „tapasztalatok” *heterogenitása* és a jelenséghez fűződő *bizonytalanság*, az olvasó számára (leginkább) a patakiak kérdéssel szembeni nyitottságát tükrözi.

Az élők és holtak közötti kapcsolat (elő-)feltétele az a feltételezés, hogy a létezés nem ér véget a halállal, és ez az elképzelés a vizsgált közösség világképében is megtalálható. Ezt a kérdést tárgyalja a harmadik, *Élők és holtak* című fejezet, ahol a szerző a két „csoport” között végbemenő kommunikáció fajtáit összegzi és azok társadalmi szerepét vázolja fel. A rituálisan vagy spontán módon létrejött kommunikáció, az élők akaratával és aktív részvételével történik, de van, hogy az élők szenvedő alanyai a történeteknek. Hesz Ágnes adatközlői idézetek hosszú sorával mutatja be a halottak helyét a helyi társadalomban, aszerint hogy a két „csoport” között folyó kommunikációban *spirituális* vagy *materiális* alapú csere megy végbe. Az élők és a holtak közti „spirituális tranzakció”/csere – melynek eredményeképpen az élők az általuk nyújtott lelki segítségért cserében a haláluk után maguk is spirituális segítséget kapnak halottaiktól – a vizsgálat szerint szimmetrikus és kiegyensúlyozott. Ezzel szemben, a materiális csereviszonyban az élőknek *kötelessége* gondoskodni a halotról, aki élete során segítséget nyújtott számukra, vagy anyagi javakat hagyott rájuk. Ebben az esetben az élő „lekötelezett fél”, az élő „tartozik, adósa a halottnak”, és így a kommunikációs viszony aszimmetrikus. A vizsgálat alapján úgy tűnik, a viszonzást kierőszakoló és biztosító (rituális, társadalmi, materiális, spirituális) *cserekapcsolat* megnyugvást nyújt az élők számára arra vonatkozóan, hogy a saját haláluk, a saját túlvilági sorsuk érdekében megtették a szükséges lépéseket. Ez a magatartás azonban távol áll a hívő ember magatartásától, aki annak tudatában éli vallásos életét, hogy a formai szabályok betartása önmagában még nem garancia az üdvösségre jutásra, lévén, hogy azt Isten szuverén döntése határozza meg.

Az utolsó, *Élők és élők* című fejezetben a halottakról szóló, az élők között végbemenő kommunikáció tartalmáról és társadalmi vetületéről kapunk átfogó elemzést. Az álomélmények, álomelbeszélések révén közvetített „rejtett üzenetek” elemzése révén a szerző olyan „rejtett” társadalmi interakciókra mutat rá, amelyek csak ezekben az esetekben mutatkoznak meg (kötődések megerősítése, kapcsolatok felbontása, szövetségek és együttműködések megjelenítése stb.). Az élők között végbemenő, a halottak emlékére, megsegítésére adományozott *alamizsna* maga is egy üzenetközvetítő közeg, aminek a vizsgálat eredményei szerint egyre fokozódik degradáló szerepe.

A patakiak életében és egymás közti kommunikációjában megjelenő halottak szerepéről szóló könyvében Hesz Ágnes „jelen valóvá”, „megfigyelhetővé” tett olyan jelenségeket, amelyeket a kutatás korábban elsősorban a népi képzetek révén próbált megrajzolni, számolva az immanens és

a transzcendens szférák között húzódo „határból” adódó, a jelenség értelmezését befolyásoló korlátokkal. A halottak „társadalmasítása”, a halottkultusz merőben új olvasatát tette lehetővé, aminek a legfőbb tudományos hozadéka éppen az, hogy az élők és holtak kapcsolatáról alkotott képet a szerző a maga összetettségében tárta fel és mutatta be.

Gulyás Judit: „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2010. /Néprajzi Tanulmányok/ 352 p.

Mikos Éva

Gulyás Judit monográfiája a folklorzstika és az irodalomtörténet-írás érdekeltségi körébe egyaránt tartozik, és mindkét irányba régi adósságot törleszt. Egyrészt olyan korszakban jár a szerző, amely az irodalom és az irodalomtörténet intézményesülésében kitüntetett fontosságú, ugyanakkor a néprajz, illetve a folklorzstika tudománytörténetében is nagy jelentőségű. Az 1840-es évek nem csupán Petőfi fogadtatása, az irodalmi népiesség diadala, vagy Arany János pályája szempontjából érdekes korszak. Kevésbé ismert, de a népköltészet polgárjogi harcának szempontjából is olyan fordulatok játszódtak le ekkor, amelyek kétszáz évre meghatározták a tudományágak későbbi sorsát, a belső hierarchiában betöltött szerepét. A könyv a korszak irodalmi életének a mese, a népmese felé tett első tétova lépéseit járja körül, s a népmese irodalmi műfajjá emelésének kudarcára keres magyarázatokat.

Módszertani téren is van átfedés az irodalomtörténet és a folklór között e könyv lapjain. Alapmódszerét ugyanis a *filológia* jelenti: eddig is ismert, de ritkán olvasott szövegek újraolvasását vállalja szerző, célja régi kérdések ártértekélese, jól ismert művek újraértelmezése. Az interpretációs hagyomány anomáliáira, torzításaira kívánja felhívni a figyelmet. E szempontból a *Rózsa és Ibolya* című elbeszélő költemény elemzése, illetve Vörösmarty drámájával, a *Csongor és Tündével* való egybevetése a könyv egyik legizgalmasabb része (203–300.). A szerző rávilágít arra, hogy Arany János mesefeldolgozása eddig a költő életművén belül is árnyékban maradt, hiszen a *Toldival* került minduntalan összehasonlításra. A korszak, az eposzsal kapcsolatos erős elvárás még az utókorban is elhomályosította bizonyos nagy művek értékét, így a tárgyalt szöveg jelentőségét is. Ami a recenzens számára elsősorban fontos tanulság volt az, hogy e dolgozat felhívja a figyelmünket a filológia fontosságára. A klasszikus szövegek olvasása, még ha látszólag jól ismertek is, időről időre aktuális feladat. Továbbá a recepciótörténet tanulmányozása még olyan művek esetében sem hiábavaló, amelyekről – mint esetünkben pl. a *János vitézről* – azt gondolnánk, mindent tudunk (59–117.). Petőfi művének nagy ívű recepciótörténeti elemzése nem csak a folklorzstika szempontjai mentén történő újraértékelés, hanem néhány sarkalatos műfajtörténeti, illetve terminológiai probléma megvilágításához is hozzásegít.

Gulyás Judit könyve tehát – bár alapjaiban irodalomtörténeti indíttatású és módszerű – kérdésfelvetéseiben és konklúzióiban izig-vérig folklorzstikai. Ahogy a bevezetőben a szerző maga is kitér rá, s itt a dolgozat másik fontos módszertani pontjához érkeztünk, a hazai folklorzstikában csupán szigetszerűen jelenhettek meg az *interpretatív* irányzatok, amelyek például a 20. század második felének amerikai tudománytörténetében túlnyomónak mondhatóak. Ennek a helyzetnek csak részben lehetett oka az elzártság, az angolszász szakirodalomhoz való nehézkes hozzáférés. Az első, tudománytörténeti fejezet (13–58.) éppen e helyzet járja körül, és sok egyéb apróbb megállapítása miatt önállóan, a dolgozat kontextusa nélkül is jelentős munka. Ezen túl pedig eligazítja az olvasót a kötet elemző jellegű kérdésfelvetéseiben is.

Gulyás Judit könyve válaszlehetőséget kínál néhány általános folklorzstikai problémára is. Mint

például, hogy miért szorult ki a *mese* műfaja a magyar irodalmi kánonból. Miért nem épültek be olyan életművek sem, amelyeknek e műfaj alapvető alkotóeleme volt? A mese és a mesemondás történetével kapcsolatosan is árnyalja a kialakult képet: a mesemondás társadalmi miliójéről a 20. században megmerevedett, egyoldalú kép élt, amelyben kizárólag paraszti mesemondó közösségek szerepeltek. Erre vonatkozóan a legfontosabb a Tompa Mihályról szóló fejezet (117–203.), amelyben a szerző számos adatot hoz a nem paraszti környezetben való mesemondás gyakorlatára. Egyúttal adalékokat sorakoztat fel emellett a fontos felismerés mellett, hogy a folklór sem ma sem a 19. században nem volt azonos a népköltéssel.

A módszerek és diszciplínák közötti átjárhatóság több okból is nagyon fontos, s ezt sajnálatos módon az utóbbi évtizedekben hajlamosak voltunk elfelejteni. Mint azt e monográfia is bizonyítja, a különböző humán tudományok a 19. században egy töről fakadtak, s viszonylag hosszú folyamat során váltak el végleg egymástól, ennek érzékeltetésére is számos adalékkal szolgál a mű. Hasonló fordulatokkal a jelen tudományosságában is találkozhatunk. A néprajz, bár alapvetően társadalomtudományi indíttatású, annak szellemi kultúra iránt érdeklődő ágával, a folklorisztikával sok szálon kötődik az irodalomhoz is. Az irodalomtörténet megújulási kísérletei között napjainkban talán egyik legérdekesebb az a társadalomtörténeti irányzat, amely főként a 19. századot kutatók körében fejteti ki hatását. Ennek visszacsatolásaként értelmezhető a történeti folklorisztika új keletű, újraolvasáson és életművek újraértelmezésén alapuló iránya, amelynek egyik első, kiváló példája ez a remek stílusban, olvasmányosan megírt könyv.

Világügylő. Tanulmányok Hoppál Mihály születésnapjára. Szerkesztő: Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt. Magyar Vallástudományi Társaság. Budapest, 2012. 619 p.

Kerezi Ágnes

A Hoppál Mihály 70. születésnapjára készült ünnepi kiadvány nem csak címében, de tartalmában is figyelemfelkeltő. A „Világügylő” címet viselő tanulmánygyűjtemény már az elnevezéssel is több dologra utal. Egyrészt Hoppál Mihály kis népek iránti elhivatottságára, másrészt a finnugor rokonnépek iránti megkülönböztetett figyelmére, harmadrészt a mítoszok, a mitológiai kutatás fontos szerepére munkásságában. A szerkesztők az impozáns kötet szerkezetével is tisztelegni kívántak az ünnepelt előtt, ezért a tanulmányokat Hoppál Mihály sokoldalú érdeklődési körének fontosabb fókuszpontjai szerint öt nagy egységbe csoportosították.

A folklór mai formáinak szentelt első fejezet az elméleti jellegű problémák mellett olyan kérdéseket is feszeget, mint a népi gyógyítás napjainkban, az álom, vagy a pletyka szerepe korunk szájhagyományában. A cikkek egy része abból a – Hoppál Mihály által is megfogalmazott – tézisből indul ki, hogy a lokális hagyományok a kulturális pluralizmus építőkövei, melyek biztosítják a kulturális folyamatosságot, másrészt a bennük rejlő ismeretek „mindig a közösség túlélését szolgálják az adott társadalmi és természeti környezetben”. Erre jó példa Balázs Lajos cikke, amely egy csikszentdomokosi példán keresztül világítja meg, hogy egy-egy betegségnek mennyire eltérő lehet az értelmezése a magyar nyelvterület különböző részein, és ennek következtében mily különböző gyógyító praktikákat alkalmaznak az egyes közösségek. A *vakaru* megevése a *vakaruba* áttett betegség szellemének végleges elpusztítását szimbolizálta a székely-magyar Csikszentdomokoson. Itt, az obi ugor sámanok gyógyításához hasonlóan, a betegség szellemét megeszik, vagy kiűzik a testből és a szertartással egy nagyon ősi hiedelemréteg nyomait őrizte meg a közösség emlékezete. A gyógyítás a témájával foglalkozik Kótyuk Erzsébet is, aki egy kárpátaljai gyógyító asszony példáján keresztül

bizonyítja, hogy a hagyományokban felhalmozott ismeretek – melyek nem csak a túléléshez, hanem az önazonosításhoz és az újraterepítéshez szükséges információkat is tárolják – mennyire fontosak egy közösség fennmaradásában. Tanulmánya egy Ung-vidéki asszony gyógyító eljárásainak bemutatásán túl arra is rávilágít, hogy a racionális és mágikus népi gyógy módokon kívül a közösség bizalma és az asszonyba vetett hite a sikeresség legfontosabb feltétele. Ugyancsak a határon túli régiókba, Kassa környékére kalauzol minket Magyar Zoltán cikke, amely a régmúlt történeti eseményekhez fűződő narratívákat ismerteti felföldi példákon keresztül.

Hoppál Mihály korai munkásságához, Visonta kommunikációs rendszerének feldolgozásához kapcsolódik Borsos Balázs írása, aki a Dél-Mátra-vidék sajátos néprajzi tulajdonságait elemzi a Magyar Néprajzi Atlasz digitális feldolgozása során kialakított módszere segítségével. A népdalok világába kalauzol minket Juhász Katalin tisztaságról, tisztátalanságról szóló tanulmánya. A népdalok kiváló ismerőjeként, gyakorló népdalénekesként, több ezer népdalszöveget nézett át, és közel 200 olyat talált, mely az említett témával kapcsolatos. A népdalokban a tisztaság, a tisztálkodás aktuusa többnyire szimbolikus jelentést hordoz és elsősorban a nőekkel kapcsolatos. Ebben, ahogy Juhász Katalin megfogalmazta az is jól tükröződik, hogy a nőekkel szemben a fizikai és erkölcsi tisztaság fontos társadalmi elvárás, igény volt.

Peti Lehel cikke a moldvai csángók álomelbeszéléseit elemzi. A szerző azt vizsgálja, hogy az álom – mint a tanszcendens kommunikáció egy fajtája – milyen szerepet tölt be a halál kulturális kezelésében a moldvai csángóknál. Nagyon archaikus, egyes finnugor népeknek is meglévő elemnek tűnik a csángó hitvilágban a túlzott sírás negatív hatásának képzele. Az elhunytakhoz fűződő álmok felidézése, értelmezése, megbeszélése minden közösségben a tragédia személyes és kollektív feldolgozását, átélését segítik elő. Szilágyi Miklós cikke rámutat, hogy egyes folklórjelenségek akár egyetlen családon belül is hagyományozódhatnak, de attól azok folklóralkotásoknak minősülnek, és családi szájhagyománynak definiálhatjuk őket. Azonban, ahogy azt a szerző is megállapítja, a közösségi folklór és a családi szájhagyomány összefüggéseinek vizsgálatával még egyaránt adós a folklorisztika és az etnográfia is. Turai Tünde a Szilágyságban végzett, jelenkutatáson alapuló tanulmánya a pletykával foglalkozik, amely stigmatizált magatartásnak számít, annak ellenére, hogy a közösség működésében alapvető fontosságú és közösségformáló szerepe elismert. Megállapítja, hogy a negatívan megítélt személyek beszélgetését hajlamosabbak vagyunk pletykálkodásnak minősíteni, mint a köztisztviselőben álló emberekét. Az informális kommunikációhoz tartozó pletyka értékeket, értelmezéseket is közvetít és negatív minősítése nem más, mint az ellene való védekezés egy fajtája

Gyakorló finnugristaként nagy érdeklődéssel olvastam a kötet „Távoli utakon” című 2. fejezetét, amely Szibéria és Eurázsia különböző tájaira kalauzolja az olvasót. Mészáros Csaba szintén a pletyka helyét, módját, kommunikációs szerepét vizsgálja két északkelet-szibériai jakut falu életében. Megállapítja, hogy a pletykálás egyrészt a helyi vezetők támogatásának, a helyi hatalmi viszonyok rendezésének eszköze, másrészt a társadalmi kapcsolatok fenntartásának egyik módja. Tanulmánykötetben ritkán előforduló műfajjal találkozhatunk Sántha István írásában, aki egy oroszul publikáló evenki író novelláiból ad közre válogatást magyarul. A novellákban Cserikte, az öreg evenki vadász történeteinek keresztül kapunk képet a szovjet rendszer előtti világról, az evenkik életéről, világlátásáról. A következő tanulmány, ahogy a címe is jelzi, a dél-szibériai török népek, a tuvák-tofák, az altájaiak és az abakániai-sórok hiedelemvilágát és sámánhagyományait foglalja össze bizonyos alapfogalmak köré csoportosított rendszerben. Somfai Kara Dávid a vizsgált népek legfontosabb vallási képzeleit illetve azokat a közös pontokat mutatja be, amelyek mindegyikük hiedelmeiben és mitológiájában megtalálható.

A török népzenék összehasonlító vizsgálatával foglalkozik Sipos János cikke, amelyben a szerző egyes török népek népzenei rétegeit mutatja be kották és zenei elemzésük segítségével. A saját gyűjtésre és az impozáns mennyiségű szakirodalomra támaszkodó tanulmány rávilágít az összehangolt összehasonlító törökségi népzene kutatás fontosságára. Lázár Katalin dolgozata Északnyugat-Szibéria egy kis hanti közösségének, a Szopocsin nagycsaládnak az életébe, illetve sámánhitébe nyújt betekintést egy szertartás elemzésén keresztül. Célja a keleti hanti sámánszertartás minél részletesebb bemutatása saját tapasztalatai és a témában megjelent tanulmánykötet alapján. Kár, hogy az egyetlen felhasznált szakirodalom is helytelenül került nyomtatásba, ahol a szerzőknél „Kerecsi” helyett „Keszi”, a kötet címében pedig „szurguti” helyett, „nurguti” osztyákok szerepelnek.

Makai Melinda írása a védikus vallásból a bráhmanizmusba való átmenet nyomait vizsgálja a Rigvéda himnuszgyűjteménybe tartozó Dzsaiminija-bráhmna III. bizonyos szövegrészleteinek elemzésével. A művek a szerző szerint azért érdekesek, mert kimerevítik a történelem egy szeletét, a pásztorkodó indoárja örökség és az őt befogadó mágikus-földműves kultúra keveredését. Gulyás Anna a legjelentősebb andalúz ünnep, a nagyhét gazdag rítusvilágát egy sevillai esettanulmányon keresztül ismerteti. Az aprólékosan bemutatott *fiesta* nemcsak néprajzi szempontból érdekes olvasmány, de választékos nyelveze miatt irodalmi élményként is élvezetes.

„A magyar mitológia és kora” című rész nyolc tanulmánya szintén sokféle problémát érint, elméleti kérdéseket és szűkebb témákat egyaránt, de alapvetően 19. századi példákon keresztül. Verebélyi Kincső például a magyarországi pütkösi királyválasztásnak a vizsgálatával arra keresi a választ, hogy milyen régi lehet hazánkban ez a kalendáris népszokás. Tanulmányában kitér a rítus, a játék, a sport, mint cselekvésvajták egybeolvadásának, szétválásának kérdéskörére is. A következő dolgozat ismerteti azt az Ipolyi Arnold és Magyar Mithológiája körül kialakult tévhitet, miszerint a tudós az őt ért kritika miatt elfordult a magyar ősvallás problémakörétől. Ennek a téveszmének az eloszlátása mellett Szulovszky János – korabeli, eddig publikálatlan levelek segítségével – azt bizonyítja be, hogy Ipolyi valójában készült a Magyar Mithológia magyar, illetve német nyelvű átdolgozott, bővített kiadására. Az, hogy a második kiadás mégsem jelent meg, részben a könyvkiadó anyagi problémáival, részben Ipolyi más irányú teendőinek felszaporodásával magyarázható. Domokos Mariann tanulmánya Kandra Kabos, Ipolyi Arnold munkájával azonos című (Magyar Mithológia, Eger, 1897.) művének a négy évtizeddel későbbi fogadtatását elemzi 14 korabeli recenzió és egyéb forrásdokumentumok alapján. A szakemberek bár nem voltak egyértelműen elutasítók, alapvetően mégis bírálták az összefoglaló művet. Az általános közvélemény viszont kitörő örömmel fogadta, és úgy tekintettek rá, mint a nemzeti identitás keresésének egyik fontos eszközére.

Nagyon érdekes a témája Hermann Róbert munkájának is, amely Görgey Artúr megítélését mutatja be a szabadságharc utáni évekből származó népdalok és versek segítségével. Az áruulás mítosza magába a néphagyományba is beépült, írja, a cikk szerzője, olyannyira, hogy még a 100 évvel későbbi néprajzi gyűjtésekben is megtalálható. A következő írás is a szabadságharc időszakát eleveníti fel, Petőfi Sándornak a kultuszát vizsgálja. Vincze Kata Zsófia jó példákat és érveléseket felsorakoztató munkája szerint ennek a kultusznak a katalizátora a 19. század közepén Petőfi alakjához kötődött univerzalista szabadságeszmény.

A zsidókkal kapcsolatos 19. századi sztereotípiákkal foglalkozik Dranik Réka tanulmánya, amely a korabeli vicclapok karikatúráit elemzi. A cikk azért is érdekes, mert nemcsak a képek rajzolójának zsidóképét mutatja meg, hanem azokon keresztül a kor köztudatban élő előítéleteit is. A vicclapok vizuális ábrázolásai jól tükrözik a monarchiabeli magyar társadalom akut politikai problémáit, társadalmi feszültségeit, melyben a zsidókérdés is az egyik fő helyen szerepelt. Kovács Ábrahám

a keresztyén teológiát és a vallástudományt hasonlítja össze, rávilágít eltérő módszertanukra és alapkérdéseik különbözőségére. Egy 19. századi és egy mai példa segítségével érzékelteti, mennyire fontos a két tudomány közötti különbség tisztázása, illetve fogalmaik pontos körülhatárolása. Bár egy lassú folyamat eredményeként szétvált a teológia és a vallástudomány, de még ma is sok elméleti kérdés vár tisztázásra, ami viszont csak közös teológiai és vallástörténeti kutatások révén lehetséges.

Bognár Szabina impozáns szakirodalmat felsorakoztató cikke Bogişić Baltasar 19. századi horvát tudós jogszokásgyűjtő programjának hazai hatását vizsgálja két történész Thallóczy Lajos és Tagányi Károly munkáin és levelezésén keresztül.

A tanulmánykötet 4. egysége az „Évszázadok-évezredek távlatából” címet viseli és öt izgalmas, a régészet témakörét is érintő írást foglal magába. Veres Péter több mint 30 oldalas cikke a honfoglalás előtti magyarság etnogenezisének, valamint a lovasnomadizmus kialakulásának összefüggéseit vizsgálja. Igen érdekes Pásztor Emilia interdiszciplináris kutatása, amelyben néprajzi analógiák és régészeti leletek segítségével arra keresi a választ, hogy a bronzkorban létezettek-e sámánhoz hasonló mediátorok a Kárpát-medencében. Véleménye szerint a bronzkori ember hitvilága sok hasonló vonást mutathatott a természetvallással, az animizmussal és a helyszellemek kultuszával. A régészeti leletek között számos olyan akad, amelyek a sámánizmuson keresztül értelmezhetők, s részt vehettek a sámánisztartásokon, a spirituális közvetítő felső világba tett utazásain, az időjárás-varázslásban, a jövendőmondásban, a mágiában. Szabados György az Attilától való származásunk körüli népi hagyományok és a turul-monda közötti összefüggést vizsgálja. A Gesta Hungarorum és a Képes Krónika szövegeit elemezve, arra a következtetésre jut, hogy az Árpád-ház Attilától való származásának tudata és a turul monda egy hagyomány két, egymást kiegészítő eleme, amelynek gyökerei az észak-eurázsiai kultúrkörhöz vezethetők vissza. Dobrovits Mihály munkája a kazár magyar kapcsolatok kérdését elemzi a honfoglalást követő évszázadokban. Tomisa Ilona a 17. századi katolikus misszionáriusok beszámolóit alapján vizsgálja meg a korabeli magyar népi vallásosságot és hiedelmeket.

Akötet utolsó fejezete a „Kulturális emlékezet” címmel 10 érdekes módszertani és interdiszciplináris kérdéssel foglalkozó tanulmányból áll. Csáji Koppány László hat vallási mozgalom tagjainak a vallását vizsgálja az alábbi két kérdés köré csoportosítva mondanivalóját: mennyire mutatnak átfedést a mozgalmak egyes vallási jelenségei, értékválasztásuk vagy közösségkonstrukciójuk és mennyire állíthatunk fel a vizsgált mozgalmak sokszínűsége miatt homogén vallástudományi vagy szociológiai kategóriákat róluk. A sámán lélekutazás és a pszichoterápia viszonyának izgalmas kérdését boncolgatja Elekes-Czaga Orsolya és Elekes Gábor cikke. Gyakorló pszichológusként/pszichiáterként arról bizonyosodtak meg, hogy a sámán tudás és módszer – a hagyományokkal és természeti elemekkel való magas szintű kapcsolattartás révén – felhasználható a mentális betegségek gyógyítására.

Balázs Géza írása az etnolingvisztika kutatási lehetőségeivel foglalkozik konkrét példák, szólások, közmondások, ismeretlen szavak és nyelvtani formák elemzésén keresztül. Az információ szó értelmezését boncolgatja Prószéky Gábor, megállapítva, hogy csak az olyan hírt nevezhetjük információnak, amely a címzett bizonytalanságát, határozatlanságát csökkenti. Az a hír, ami nem ezt teszi, csak adatnak nevezhető, amelyből rengeteg zúdul ránk napjainkban. Szinte elárasztanak minket a médián keresztül, de ezekből kevés igazi információt használunk csak fel, mert nem lesz általuk több, mélyebb, használhatóbb a tudásunk.

Hazánk egy új keletű jelenségével, Dobogókő kultuszközponttá válásával foglalkozik a kötet egyik szerkesztője, Dyekiss Virág. A Dobogókő-turizmus három fő eleme a természetjáró turizmus, a szakrális, búcsújáró turizmus és az ezoterikus turizmus. Az utóbbinak két fajtáját, a táj energiáját középpontba helyező irányzatot, illetve a hely ősmagyaroktól származó szakralitását hangsúlyozó

vonalat tárgyalja részletesebben a szerző. A Dobogókő-mítosz megalkotását tudományos alaposítással, olvasmányos stílusban ismertető munka azzal a konklúzióval zárul, hogy a Pilis-kultusz azért terjed olyan gyorsan, mert reményt és kiválasztottság tudatot kínál, amire minden embernek igénye van.

A mese és az ökotradíció érdekes gondolatársítás. Hogyan találkozik e két fogalom egymással és mennyire erősödnek egymás által, ez a témája Jankovics Marcell gondolatébresztő írásának. A népmese ma nem igazán él, sokak szerint már idejét múlt. Ugyanakkor megjelentek/nek a mesepótlék-könyvek, filmek, melyek sikere a mese iránti olthatatlan igényt jelzi. Míg ez utóbbiak kizárólag szórakoztatni akarnak, addig a népmesék bekapcsolják az embereket a szűkebb-tágabb közösségükbe, feloldják traumáikat. A garabonciás alakjának metamorfózisát tanulmányozza Krúdy Gyula „Az utolsó garabonciás” című kisprózájában Amedeo Di Francesco cikke. A Krúdy mű elemzésével egyidejűleg a szerző bemutatja az 1919-20-as évek korszakváltásának, Trianonnak a megrendítő hatását Krúdy munkásságára. Keserű Katalin művészettörténész széles szakmai kitekintéssel a kiváló építész, Makovecz Imre ornamentika-kutatásaival, a munkásságát befolyásoló eszmékkel, az építész világlátásával foglalkozik. A szerző Makovecz írásait, naplóját használta forrásul a 20. század művészeti törekvéseit, irányzatait, eszmei áramlatait bemutató munkájában.

A kötetet az ugyancsak szerkesztő Czövek Judit magyar angyalképzetekről szóló átfogó tanulmánya zárja. A kötetet részletes bibliográfiával teszi teljessé, amely Hoppál Mihály könyveit, tanulmányait, írásait, néprajzi dokumentumfilmjeit és terepkutatásait tartalmazza.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kötet jól strukturált, szerkezete harmonikus és a felvetett kérdések mindegyike valamilyen módon kapcsolódik Hoppál Mihály munkásságához, érdeklődési köréhez. A benne található írások, cikkek színvonalasak, a szakmai olvasók számára új, értékes információkat tartalmaznak. Nem tudják a nivós tanulmánykötet pozitív összképét elrontani az apró sajtóhibák sem. Jó szívvel ajánlom a tanulmánykötetet néprajzos és antropológus kollégáknak egyaránt, biztos vagyok benne, hogy mindannyian találnak benne hasznos, kedvükre való írásokat.

Lars-Christian Koch – Susanne Ziegler (Hrsg.): Walzenaufnahmen aus Südosteuropa. G. Küppers-Sonnenberg 1935–1939. Berliner Phonogramm-Archiv. Kommentár: Ardian Ahmedaja – Philip V. Bohlman – Nice Fracile – Drago Kunej – Franz Metz – Jakša Primorac – Tari Lujza – Ivona Opetcheska Tatarchevska. Berlin, 2011. (Historische Klangdokumente 7.)

Riskó Kata

1935 és 1939 között egy német újságíró, Gustav Küppers Sonnenberg egy saját maga által vezetett Hanomag-autóval öt, egyenként több hónapos utat tett meg a Balkánon, hogy dokumentálja az ott élő németek és a környezetükben élő más népek kultúráját. Anyagi támogatásként sikerült megbízást szereznie a berlini néprajzi múzeumtól néprajzi tárgyak gyűjtésére és népzenei fonográf felvételek készítésére. Küpperst lenyűgözte a terület kulturális sokszínűsége. Útjain számos fotó és feljegyzés mellett 188 viaszhengernyi német, magyar, horvát, szlovén, macedón, albán, román, zsidó és rutén dallamot rögzített. Ebből a korábban teljesen ismeretlen, a háború után Németországba csak nemrég visszakérült anyagból 74 válogatott felvételt adott közre a Berliner Phonogramm-archívum a Historische Klangdokumente sorozata 7. darabjaként.

Gustav Küppers nem végzett néprajzi tanulmányokat. Képzetlenségének tudható be, hogy nem adta meg felvételeinek minden fontos adatát, s azt sem, hogy miért éppen az adott adatközlőt választotta, mennyire releváns annak anyaga. Másrészről viszont éppen abból ered fonográf felvételeinek érdekessége, hogy elfogulatlanul vette föl mindazt a zenét, amellyel találkozott, népi és népszerűt,

vokálist és hangszerest egyaránt. Parasztszene és városi zene kapcsolatáról, a parasztpolgárság zenéjéről meglehetősen kevés hangzó dokumentumunk van a II. világháború előtti időből. Tudjuk persze, hogy a korlátozott technikai lehetőség és a hagyomány eltűnése miatti aggodalom részben kényszerhelyzetet teremtett, s hogy az akkor még közismert és virágzó városi népies zene rögzítése nem tűnt lényegesnek. A mai kutató mégis sajnálkozva veszi mindezt tudomásul. Küppers gyűjtésének nagy része városi népies dallam, vagy a népzene akkori legújabb rétegének népszerű dallama. Ez jellemzi a horvát, szlovén, albán anyagot, valamint a Mezőkövesden és Tápén, a Bakonyban, Rimócon és a Bácságban gyűjtött magyar felvételeket is. Életteli képet adnak arról, hogy e települések lakói mit és hogyan énekeltek, ha spontán kérdezték őket. Hogyan énekeltek falun a ma elsősorban gramofonkiadványokról és kottás gyűjteményekből ismert népies dalokat, majd ugyanott az új stílusú népdalokat? Hogyan énekel egy csoport a cigánybanda játékára? Ha a gyűjtött dal azóta is közismert, változott-e az előadásmódja? Mindemellett régebbi népzenei anyagot is hallhatunk Küppers gyűjtésében. Fontos 30 viaszhengernyi macedón anyaga, amely az első macedón népzenei gyűjtés, s amely városiasabb zenék felvétele mellett egy hagyományos falusi esküvő zenei szokásait is végigköveti fotóval és fonográfval. A szlovéniai Gottschee középkorban odatelepült német lakosságától, valamint a Bácságban és Bácskában élő németektől felvett dalanyag a szórványban élő nemzetiség kulturális dokumentumaként különösen érdekes. Gyakran a szövegek is a szórványlét, az együttélés mozzanataira utalnak. A kulturális sokszínűség, amely Küpperst olyannyira megragadta, mégis az Északkeleti-Kárpátokban felvett német, rutén, zsidó, román, s egyetlen lengyel dallamon leginkább szembetűnő. Magyar nincs köztük, de a máramarosi és bukovinai magyarság szempontjából is tanulságosak e térség más nyelvű dokumentumai. Ezek közül a lemezen egy román és néhány zsidó dallamot, köztük vallási énekeket, műdalokat, s ugyanattól az előadótól német népies dalt is hallhatunk.

Gustav Küppers gyűjtése érdeklődőknek és az egyes témák szakértőinek egyaránt érdekes lehet. Széleskörű képet ad a háború előtti Dél-Kelet Európa zenéjéről, a kutatók pedig sajátos, más gyűjtésekben alig megtalálható adatokra bukkanhatnak. A viaszhengerek eddig ismeretlen, s ezért kevésbé elhasznált volt miatt jó minőségű felvételeket hallhatunk. A CD-hez részletes német és angol nyelvű kísérőfüzet tartozik Küppers néhány néprajzi fotójával. A gyűjtemény különböző nemzetiségű anyagait a téma egy-egy szakértője dolgozta fel. A CD kísérőfüzetében a felkért nemzetközi team (magyar részről Tari Lujza) mutatja be nemcsak a megjelölt dallamokat, hanem Küppers adott néphez kötődő kutatásainak egészét, jelentőségét az adott nép népzenejének kontextusában, a szűkebb témát nem ismerők számára is érthetően.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

125.

2014

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria),
VILMOSKESZEG (Romania), ISTVÁNSILLING (Serbia), GABRIELLASCHUBERT (Germany),
MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSEI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLAKÜLLŐS,
TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS,
GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H–1014 Budapest I.

Országház u. 30. Telephone: (1) 356 99 39

Telephone/telefax: (1) 356 80 58, e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Studies

- Róbert Müller:* Agricultural techniques in the Middle Ages in the light of iron tools 1
Mária Wolf: Further data to the research of medieval vernacular architecture in Hungary
(1000–1301) 20
László Selmeczi: The archaeological and ethnographic interpretation of Cumanian and Jász/
Jassic culture 48
András Pálóczi-Horváth: Ethnographic and cultural-historical relevance of the archaeological
research of Cumans in Hungary 79

Argument, Opinions

- Attila Paládi-Kovács:* Commemorate address on Professor Károly Viski 115
Halász Péter: On the 200th anniversary of János Petrás Incze's birth 133

Book Reviews

146